

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

“THE ECONOMIC HISTORY REVIEW” DERGİSİNDE
SANAYİ DEVRİMİ TARTIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi
Raşit Zafer ÇELİK

İstanbul, 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

“THE ECONOMIC HISTORY REVIEW” DERGİSİNDE
SANAYİ DEVRİMİ TARTIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan: Raşit Zafer ÇELİK
Danışman: Dr. Öğr. Üy. Gökçen COŞKUN ALBAYRAK

İstanbul, 2021

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Raşit Zafer ÇELİK

Anabilim Dalı: İktisat

Programı: İktisat Tarihi

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üy. Gökçen COŞKUN ALBAYRAK

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tezi, 2021

Anahtar Kelimeler: Sanayi Devrimi, The Economic History Review, İktisat Tarihi

ÖZ

Sanayi Devrimi dünya tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Devrim, modern iktisadın doğuşundaki tartışmasız etkisinin yanısıra ana-akım iktisadı yöntem açısından sorgulayan iktisat tarihçileri için de hâlâ çözülememiş bir bilmedir. İlgi çekici bir çalışma alanı olma özelliğini koruyan sanayi devrimine ilişkin uluslararası literatür son derece genişken, Türkiye’de, Sanayi Devrimi ile ilgili telif eserler ve akademik çalışmalar son derece sınırlıdır. Bu çalışma Sanayi Devrimi’nin iktisat yazınındaki yerini, ilk ve en kapsamlı iktisat tarihi dergisi olan *The Economic History Review* dergisi, *EHR*, üzerinden gözlemlemeyi amaçlamaktadır. İktisat tarihi alanının ilk ve öncü yayınlarından olan *EHR*, iktisat tarihindeki temel tartışma alanlarını ve genel eğilimleri temsil etmesi açısından önemlidir. Betimleyici bir araştırma olan bu çalışmada öncelikli olarak yazın taraması yapılmış, *EHR* detaylı olarak incelenmiş, ardından Sanayi Devrimi’nin *EHR*’de ele alınış biçimine dair nicel veriler sunulmuştur. Son yıllarda, özellikle 2008 krizinin ardından, dergide Sanayi Devrimi konulu makale sayısında önemli bir artış gözlemlenmiştir. Bu durum, iktisat tarihçileri için gündemdeki yerini hiç kaybetmemiş olan Sanayi Devrimi’nin kriz dönemlerinin ardından modern ekonominin başlangıcı olarak tekrar ve daha çok araştırıldığını göstermektedir.

ABSTRACT

The Industrial Revolution is one of the most important turning points in World history. In addition to its undeniable role in the formation of modern economics, the revolution is still an unsolved puzzle for economic historians who question mainstream economics in terms of method. While the international literature on the industrial revolution, which an interesting field of study, is extremely wide, original works and academic studies on the Industrial Revolution are extremely limited in Turkey. This study aims to observe the place of the Industrial Revolution in the economic literature through *The Economic History Review*, *EHR*, which is the first and most comprehensive economic history journal. *EHR*, which is one of the first and leading publications in the field of economic history, is important in terms of representing the main discussion areas and general trends in the history of economics. In this descriptive study, first of all, literature was searched, the *EHR* was examined in detail, and then quantitative data on the way the Industrial Revolution was handled in the *EHR* were presented. In recent years, especially after the 2008 crisis, a significant increase has been observed in the number of articles on the Industrial Revolution in the journal. This shows that the Industrial Revolution, which

has never lost its place on the agenda for economic historians, has been researched again and more as the beginning of the modern economy after the crisis periods.

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

Ank: Ankara

Age: Adı geçen eser

Agm: Adı geçen makale

Bil: Bilimler/Bilimleri

Bk: Bakınız

C: Cilt

Ch: Chapter (Bölüm)

CF: Latince confer/conferatur'un kısaltması. Bir kontrast oluşturmak için kullanılmaktadır.

Co: Company (Firma, işletme)

Çev: Çeviri

Diğ: Diğerleri

Dr: Doktor

Gör: Görevli/Görevlisi

GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla

GSMH: Gayri Safi Milli Hâsıla

Ibid: Latince ibidem'in kısaltmasıdır. "Aynı yerde, aynı eserde" anlamına gelmektedir.

Inc: Incorporation (Şirket)

E.g: Exempli Gratia'nın kısaltması. "Örnek için" anlamına gelmektedir.

Ed: Editör

ed: edition (Basım, baskı)

EHR: Economic History Review (İktisat Tarihi Dergisi)

EHS: Economic History Society (İktisat Tarihi Topluluğu)

Fak: Fakülte

Km: Kilometre

LSE: London Schools of Economics (Londra Ekonomi Okulu)

Ltd: Limited

NBER: National Bureau of Economic Research (Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu)

OECD: Organisation for Economic Co-Operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü)

Op. Cit: Opere Cirato, daha önce referans verilmiş bir kitabın başka sayfası referans verilirken kullanılan kısaltmadır

Öğr: Öğretim

r: Örneğin

Pr: Press (Basım)

Prof: Profesör

s: Sayfa

S: Sayı

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siy: Siyasal

Soc: Society (Toplum, cemiyet)

Uni: Üniversite

y: ye

Vb: Ve benzeri

Vd: Ve diğerleri

Vs: Vesaire

Yy: Yüzyıl

ŞEKİL LİSTESİ

ŞEKİL 1. 1700'DE İNGİLİZ ENDÜSTRİSİ.....	30
ŞEKİL 2. ANAHTAR KELİME BULUTU.....	69

GRAFİK LİSTESİ

GRAFİK 1. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW'İN ÜYE SAYISI, 1926-2001.....	63
GRAFİK 2. <i>EHR</i> 'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ İLE İLGİLİ MAKALELERİN YILLARA GÖRE DAĞILIMI	65
GRAFİK 3. <i>EHR</i> 'DE YAYINLANMIŞ MAKALE SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI.....	66
GRAFİK 4. <i>EHR</i> 'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU MAKALELERİN TÜM MAKALELERE ORANIN.....	67
GRAFİK 5. MAKALELERDE EN ÇOK KULLANILAN ANAHTAR KELİMELER.....	68
GRAFİK 6. MAKALELERDE EN ÇOK İŞLENEN SANAYİ DEVRİMİ TEMALARI.....	71
GRAFİK 7. YAZAR SAYISINA GÖRE MAKALELERİN DAĞILIMI.....	72
GRAFİK 8. TEK YA DA ÇOK YAZARLI MAKALELERİN YAYIN YILLARINA GÖRE DAĞILIMI.....	73
GRAFİK 9. <i>EHR</i> 'DE YAYINLANMIŞ SAYFA SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI.....	74
GRAFİK 10. SANAYİ DEVRİMİ KONULU MAKALE SAYFA SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI.....	75
GRAFİK 11. <i>EHR</i> 'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU SAYFA SAYISININ TOPLAM SAYFA SAYISINA ORANI.....	76
GRAFİK 12. <i>EHR</i> 'DE SANAYİ DEVRİMİ KONULU ÜÇ VE DAHA FAZLA MAKALELİ YAZARLAR.....	77
GRAFİK 13. DÜNYA GENELİNDE İŞÇİ ÜCRETLERİ.....	90
GRAFİK 14. İŞÇİLER İÇİN GEÇİM ORANI: GEÇİM SEPETİNİN MALİYETİNE GÖRE GELİR.....	91
GRAFİK 15. ENERJİ FİYATINA GÖRE ÜCRET ORANI.....	91
GRAFİK 16. BRİTANYA'NIN GIDA TÜKETİMİ TAHMİNLERİ.....	98
GRAFİK 17. REVİZE EDİLMİŞ EN İYİ TAHMİN ENDEKSİNİN SANAYİ ÜRETİMİNİN TAHMİNİ BÜYÜME TRENDİ ORANI.....	108

EK LİSTESİ

EK 1. <i>EHR</i> 'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU MAKALELERİN KRONOLOJİK LİSTESİ.....	119
---	-----

İÇİNDEKİLER

GENEL BİLGİLER.....	i
ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	ii
KISALTMALAR.....	iv
ŞEKİL LİSTESİ.....	vi
GRAFİK LİSTESİ.....	vii
EK LİSTESİ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. İKTİSAT TARİHİ DİSİPLİNİ	7
1.1. İKTİSAT TARİHİNİN TANIMI.....	7
1.2. TARİHÇİ-İKTİSATÇI VE İKTİSAT TARİHÇİSİ.....	13
1.3. İKTİSAT TARİHİNİN OLUŞUM SÜRECİ.....	17
2. SANAYİ DEVRİMİ'NE GENEL BİR BAKIŞ.....	22
2.1. MODERN ENDÜSTRİNİN ÖZELLİKLERİ.....	28
2.2. TERİM OLARAK SANAYİ DEVRİMİ.....	32
2.3. SANAYİLEŞMENİN ÖNKOLUŞLARI.....	34
2.4. ENDÜSTRİYEL TEKNOLOJİ VE İNOVASYON.....	41
3. SANAYİ DEVRİMİ İKTİSAT TARİHÇİLERİ TARAFINDAN NASIL ALGILANIR?..	45
3.1. TEORİK YAKLAŞIMLAR.....	50
3.2. SANAYİ DEVRİMİ VE İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ.....	53
4. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE DERGİNİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ.....	61
4.1.1. ECONOMIC HISTORY SOCIETY (EHS).....	61
4.1.2. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW.....	62
4.2. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW'İN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ.....	64
4.2.1. SANAYİ DEVRİMİ KONUSU MAKALE SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI.....	64
4.2.2. EHR' DE YAYINLANMIŞ MAKALE SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI.....	66

4. 2. 3. <i>EHR</i> 'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU MAKALELERİN <i>EHR</i> ' DE YAYINLANMIŞ TÜM MAKALELERE ORANI.....	67
4. 2. 4. MAKALELERDE EN ÇOK KULLANILAN ANAHTAR KELİMELER.....	68
4. 2. 4. 1. ANAHTAR KELİME BULUTU.....	69
4. 2. 4. 2. MAKALELERDE İŞLENEN SANAYİ DEVRİMİ TEMALARI.....	70
4. 2. 5. YAZAR SAYISINA GÖRE MAKALELERİN DAĞILIMI.....	72
4. 2. 5. 1. TEK YA DA ÇOK YAZARLILIĞIN YILLARA GÖRE DAĞILIMI..	73
4. 2. 6. <i>EHR</i> 'DE YAYINLANMIŞ SAYFA SAYILARI.....	74
4. 2. 6. 1. <i>EHR</i> ' DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU MAKALE SAYFA SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI.....	75
4. 2. 6. 2. <i>EHR</i> ' DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU SAYFA SAYISININ TOPLAM SAYFA SAYISINA ORANI.....	76
4. 2. 7. <i>EHR</i> ' DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU ÜÇ VE DAHA FAZLA MAKALESİ OLAN YAZARLAR.....	77
4. 2. 7. 1. Roberth Carson Allen.....	78
4. 2. 7. 2. Nicholas Francis Robert Crafts.....	78
4. 2. 7. 3. Judy Stephenson.....	79
4. 2. 7. 4. Sara Horrell.....	79
4. 2. 7. 5. Katherine Jane Humphries.....	80
4. 2. 7. 6. Charles Knickerbocker Harley.....	80
5. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ TARTIŞMALARINDA ÖNE ÇIKAN BAŞLIKLAR.....	82
5. 1. KADINLARDA İLK EVLİLİĞİN GEÇ YAŞTA YAPILMASI.....	82
5. 2. SANAYİ DEVRİMİ NEDEN İLK ÖNCE İNGİLTERE'DE GERÇEKLEŞTİ?..	86
5. 2. 1. İngiltere'de Ücretlerin Yüksekliği.....	89
5. 3. YAŞAM STANDARTLARI.....	93
5. 3. 1. Beslenme.....	97
5. 3. 2. Tüketim Eşitsizliği.....	101
5. 3. 3. Çalışma Koşulları.....	102
5. 4. TEKSTİL.....	103

5. 5. SANAYİ DEVRİMİ SÜRECİNDE <i>DEVİRİM</i> TERİMİ İLE KARAŞILANABİLECEK KADAR KISA SÜRELİ BİR SÜREKSİZLİK (KESİNTİ) YAŞANDI MI?.....	104
5. 6. MODERN EKONOMİK BÜYÜME HIZI.....	106
5. 6. 1. Üretim Artışı.....	106
5. 6. 2. Sermaye Yapısı.....	108
5. 7. METODOLOJİ.....	109
SONUÇ.....	112
EK 1.....	119
KAYNAKÇA.....	128

GİRİŞ

Bu çalışmada Sanayi Devrimi'nin iktisat tarihi literatüründeki yerini, en önde gelen uluslararası iktisat tarihi dergisi olan *The Economic History Review* vasıtasıyla gözlemlemek, bu sürecin başlıca aktörleri olan İngiltere ve Kıta Avrupası'nın sanayileşme sürecini iktisadi tartışmalar boyutuyla değerlendirmek ve konuya betimleyici bir bakış açısıyla yaklaşmak amaçlanmıştır.

Sanayi Devrimi ya da *Endüstri Devrimi* genel tanımıyla; Avrupa'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda -başta buhar gücüyle çalışan makineler olmak üzere- yeni icatlar sayesinde insan ve hayvan gücünden, makine gücüne geçiş ve makineleşmiş endüstrinin sebep olduğu yüksek oranlı üretim ve bu üretimin İngiltere liderliğinde Avrupa'da yol açtığı ekonomik avantajlardır.

Binlerce yıllık insanlık tarihinde ekonomik anlamdaki en büyük gelişmelerin başında gelen Sanayi Devrimi birçok boyutu ile tüm dünyada bugün bile çok ilgi çeken bir konudur. Sanayi Devrimi'nin öncüleri olan devletler bu geçişin ardında yatan nedenleri aramaya devam etmekte, gelişmişliklerine rağmen sürdürülebilir ekonomik zenginlikler için sıçramanın başladığı bu dönemi daha detaylı incelemektedirler. Çünkü Sanayi Devrimi modern ekonomik sistemin ilk örneği görünümündedir. Sanayi Devrimi bugün hâlâ çözülememiş birçok karanlık alanı barındırmasının yanı sıra, sanayileşme sürecinde ulaşılan seviyenin kıyas ve çıkarımlarını yapabilmek için gerekli veriler sunmaktadır. Bu nedenle Sanayi Devrimi konusunun akademik mecradaki cazibesini daha uzun yıllar koruması muhtemeldir.

Sanayi Devrimi; sadece iktisatçılar, tarihçiler ya da iktisat tarihçileri için değil birçok bilim dalı, sanayi kolu hatta resim ve fotoğrafçılık gibi sanat dallarıyla birlikte, kültürel ve toplumsal anlamda çok önemli değişimlerin başlangıç noktasıdır. Bunun yanı sıra, 'nokta' sözcüğü bu tarihsel sürecin kapsadığı geniş zaman hesaba katılınca bir miktar yanıltıcı görülebilir. Birçok yazar, Sanayi Devrimi sürecinin birkaç yüzyıl sürdüğünü düşünmektedir. Dolayısıyla *devrim* terimi bu süreç için çok kısa bir süreyi ifade etmektedir. Fakat buna rağmen *Sanayi Devrimi* teriminin, akıllarda edindiği intiba ve profesyonel literatürdeki yeri temel alınarak bu çalışmadaki kullanımı sürdürülecektir.

İktisat tarihi çalışmaları dünyadaki gelişmelerin aksine Türkiye'de bireysel çabaların ötesine gitmeyi çoğunlukla başaramamıştır. Yine de ana akım iktisat ve tarihin çift yönlü baskılarına rağmen soru sormaya ve metodolojik çalışmalar üretmeye devam etmiştir. Özellikle

Osmanlı ve Türkiye ekonomi tarihi çalışmaları iktisat tarihine taze bir soluk getirerek bu alanda çalışanları cesaretlendirmiştir. Bununla birlikte yeni akımların Türkiye'ye yansıtılmasını sağlayan kitaplar genelde çeviri yayımlar olmuş ve iktisat tarihi yazını bu bağlamda kısmen de olsa ivme kazanmıştır. Fakat Türkiye, diğer birçok gelişmekte olan ülke gibi iktisat tarihçiliğinde takipçi konumundadır. Bunun sebebi, çalışma şevkini arttıran bir başarı hikâyesi ihtiyacıdır. Başarı hikâyesi olan ülkeler buradan aldıkları şevk ile gayretlerini daha kolay arttırmışlardır. Bununla birlikte, iktisat tarihi söz konusu olunca, modern iktisadın başladığı yer olan İngiltere ve bu gelişmeyi içinde barındıran sebep olan Sanayi Devrimi cezbedici bir çalışma alanıdır. Sanayi Devrimi'ni araştırmak için İngiltere'nin seçilmesinin ve araştırmanın üzerinden yürüyeceği kaynak olarak İngiliz menşeli uluslararası bir iktisat tarihi dergisinin kullanılmasının ardında yatan neden budur.

Bir disiplin olarak gelişimini sürdüren, birçok üniversitede kürsü oluşturan, bünyesinde çok sayıda akademisyen ve öğrenci bulunan iktisat tarihi, çeşitli yayın organları ve akademik dergilere de sahip olmuştur. Bu akademik dergilerin ilki *The Economic History Review*'dir. Yapılan kapsamlı bir araştırma sonrasında, iktisat tarihinin uluslararası ve en köklü yayın organı olan *The Economic History Review*, Sanayi Devrimi (Industrial Revolution) hakkında iktisat tarihi açısından çalışılabilecek değerli bir kaynak olarak öne çıkmıştır. "*Industrial Revolution*" taraması ile *The Economic History Review*'de, derginin ilk sayısının yayınlandığı 1927'den 2019 yılına kadar yayınlanmış 130 makaleye ulaşılmıştır. Sanayi Devrimi konulu bu makalelerin tümü derlenmiş, Sanayi Devrimi hakkında tartışma içeren makaleler ayrıntılı bir biçimde incelenerek *Economic History Review*'deki Sanayi Devrimi tartışmaları anlaşılmasına ve aktarılmaya çalışılmıştır.

İktisat tarihi diğer akademik disiplinler arasında yerini almadan önce büyük oranda, tarih ve iktisat bilimlerinin birleşimi, tarihin bir alt dalı ya da iktisadın zaman içindeki yansıması olarak görülmekteydi. Hatta bu görüşü idame ettiren yazarlar varlığını hâlâ sürdürmektedir. Aslında bu yaklaşımın tamamıyla hatalı olduğu söylenemez. Zira iktisat tarihi hem tarih hem de iktisat alanından beslenmektedir. Dolayısıyla tarihi ve iktisadi anlamda modern zamanın en büyük olayı görünümündeki Sanayi Devrimi iktisat tarihi için doğal bir araştırma alanı olmuştur. Zaman içinde Sanayi Devrimi'yle ilgi araştırmalar detaylanmış, konu parçalara ayrılmış ve ne kadar zengin bir bilimsel çalışma alanı olduğu daha iyi anlaşılmuştur. Bir çalışma alanı olarak zamanla bilimsel mecrada kendine önemli bir yer edinen Sanayi Devrimi'nin hangi

tarihler arasında gerçekleştiği bir netlik kazanmadığı gibi farklı iktisat tarihçileri ya da tarihçiler tarafından farklı tarihler işaret edilmektedir. Bu kadar çok, farklı tarih oluşmasının temelinde yatan sorun tarihin ele alınış biçimi ve aynı zamanda tarihi kimin ele aldığıyla ilgilidir. ‘Neden Sanayi Devrimi’nde İngiltere ilk?’ sorusunun yanıtına bakarken bu durumu daha net gözlemek mümkündür. Soruya verilen cevaplarda iki bakış açısı hâkimdir. İlkine göre; İngiltere ilktir çünkü coğrafi, yapısal ve en onemlisi beşeri sermaye açısından en uygun olan ülkedir. İkincisine göre ise; Avrupa’nın politik yapısı, başlangıcı yapan İngiltere’yi lider kabul etmiş ve zaman içinde bu doğrultuda oluşan teamüller İngiltere’nin konumunu pekişirmiştir. Zira bu bakış açısına göre İngiltere, başta Fransa olmak üzere herhangi bir ülkenin de yapabileceği bir şeyi yapmış, sadece şanslı bir ülkedir. Konuyla ilgili tartışma kimin hangi tarafa sempati duyduğuyla ilgili gelişmekte ve bu doğrultuda deliller ve sonuçlar elde edilmektedir. Yaşanan tarihin haricinde açıktır ki ortada bir de ‘var olması istenen’ tarih bulunmaktadır.

Kimileri Batı’nın başarısı ya da beyaz adamın üstünlüğü gibi değerlendirerek, çağdaşlığın, cehalete üstünlüğü olarak kabul etmeye çalışsa da Marksist bir açıdan bakınca bir sınıfın diğer sınıfı sömürerek yükselişi gözlerden kaçmayacaktır. Zira burada da bir tarafgirlik açıkça görülmektedir.

Ölçek biraz daha arttırılınca soru ‘‘Neden Avrupa? Neden Asya değil? Ya da Neden Çin, Hindistan veya İşlam değil?’’ şeklini almaktadır. Fakat tezin sınırları açısından bu tartışmalara girilmeyecektir.

İktisat tarihçileri için hangi konunun ele alındığı kadar hangi yöntemin kullanıldığı da büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan Alman Tarihçi Okul hem iktisat tarihinin ortaya çıkışındaki önemi hem de ana akım iktisadi yöntem açısından eleştirdiği için özellikle dikkate değerdir.

Çok karmaşık olan ve değerkenlik gösterebilen iktisadi olaylar hakkında bilgi sahibi olabilmek için soyutlamalar aracılığıyla genellemeler yapılmak zorundadır. Çünkü ancak yeterince soyutlama yapılabilirse sabit bir düzen içinde bir araştırma alanı elde edilebilir. Dolayısıyla böyle bir iktisadi çalışma alanı sağlayabilmek için bazı başlangıç koşulları ile kapalı bir sistem sağlanması gerekmektedir. Bu sistem sağlandıktan sonra içinde bulunan iktisadi olguları şekillendiren belirli bir insan şekli ve/veya insan eyleminin, başka bir deyişle iktisadi

insan olan *homo economicus* 'un varolduğu varsayılmalıdır. Kompleks ve bir o kadar değişken içeren bir araştırma alanı olduğu için, iktisat hakkında evrensel geçerlilikte bilimsel yasalar üretilmesi tümdengelimcilere göre ancak *a priori* (ön kabul ya da deneyden önce) mantığın seçilmesiyle olanaklıdır. Bu nedenle bu yöntem, iktisadi sistemin kapatılmasına ve bazı olguların suni olarak iktisat dışı kabul edilmesine yol açar. Teknoloji düzeyi, zevk ve tercihler, faktör donanımı ve bölüşümü gibi konular çalışma alanının dışında bırakılır ve dışsal değişken ya da analiz parametresi olarak görülürler. Daha kısa bir açıklama ile tümdengelim yöntemi, doğru kabul edilen ya da yanlışlığı ispat edilemeyen bazı argümanlardan (öncül), istikrarlı ve doğru yasalara dayanarak çıkarımlarda bulunmak ve yeni doğrulara ulaşmaktır. Karşıt yöntem olan tümevarım da aynı şartlar altında sistematik deneyler vasıtasıyla sağlanan verileri toplayarak, sınıflandırarak ve çözümleyerek bir genellemeye varmaktır. Dolayısıyla tümevarım yöntemi ile sağlanan sonuç, elde edilen yeni gözlem ve deneylerle örtüşüyorsa genelleme doğru kabul edilir.

Alman Tarihçi Okulu, iktisadi genellemelere ya da kanunlara ulaşabilmek için insan davranışlarının sosyal ve kurumsal bağlamda tarihsel verilere dayandırılması gerektiğini öne süren bir okul olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple tarihçi okul, somut olan tarihsel verilerden hareket etmek suretiyle akılcı tümevarım yönteminin kullanılmasını, kurumların ve kanunların göreceliği nedeniyle kaçınılması gerektiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Alman Tarihçi Okulu'nun başlıca özellikleri şunlar olarak gösterilmektedir: Tarihsel analizin ve dolayısıyla tümevarımcı yöntemin iktisadi araştırma yöntemi olarak önemini vurgulaması, bunun aksine teoriden elde edilmiş bir iktisadi kanunu kabul etmemesi, ampirik kanunlar olarak tarihi monograflardan ve istatistiki değerlendirmelerden elde edilenleri görmesi ve nihayetinde diğer tüm sosyal bilimler ile iktisadın birleşmesi gerektiğini ileri sürmesidir.

Bu çalışma beş bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, konuyu ele alış biçimi doğrultusunda iktisat tarihinin bir disiplin olarak akademik mecrada nasıl yerini aldığından, iktisat tarihinin farklı birçok tanımından ve tarihçi, iktisatçı ve iktisat tarihçilerinin gözünden nasıl algılandığından bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, Sanayi Devrimi ile ilgili genel bilgiler sunulmuş, modern endüstrinin özellikleri açıklanmış, *Sanayi Devrimi* teriminden bahsedilmiş, sanayileşmenin önkoşulları ve endüstriyel teknoloji hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Üçüncü bölümde, dergi üzerinden Sanayi Devrimi'ni değerlendirmeden önce genel olarak iktisat tarihçilerinin konuyu nasıl algıladığı ele alınmış, teorik yaklaşımlardan bahsedilmiş ve iktisat tarihinden bazı gözlemler ortaya konmuştur.

Dördüncü bölümde, araştırmanın birincil kaynağı olan Economic History Review ile ilgili genel bilgiler sunulmuş, derginin kuruluş süreci ve dergiyi kuran Economic History Society ele alınmış ve derginin bibliyometrik analizi yapılmıştır. Bunun için, dergide yayınlanmış Sanayi Devrimi konulu makaleler; anahtar kelimeler, temalar, makalelerin tek ya da çok yazarlılık durumu, konuyla ilgili en çok makalesi olan yazarlar ve yıllara göre makalelerin dağılımı incelenmiş ve niceliksel veriler grafikler vasıtasıyla göz önüne serilmiştir.

Beşinci ve son bölümde, dergide geçen Sanayi Devrimi tartışmaları en yakın tarihliden başlayarak geçmişe doğru belirli bir sıralama gözetilerek değerlendirilmiştir. Kadınlarda Geç Yaşta İlk Evlilik, Neden Sanayi Devrimi İlk Önce İngiltere'de Gerçekleşti, İngiltere'deki Ücretlerin Yüksekliği, Yaşam Standartları, Beslenme, Tüketim Eşitsizliği, Çalışma Koşulları, Tekstil, Sanayi Devrimi Sürecinde *Devrim* Terimi ile Karşılanabilecek Kadar Kısa Süreli Bir Süreksizlik (Kesinti) Yaşandı Mı, Ekonomik Büyüme Hızı, Üretim Artışı, Sermaye Yapısı ve Metodoloji konularında yapılmış tartışmalar aktarılmıştır.

Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin öncesinde bir işçi sınıfı olmadığı söylenemez. Fakat Sanayi Devrimi, Avrupa'daki burjuva sınıfının yapısal değişime uğramasına ve yeni bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sanayi Devrimi'yle birlikte eski burjuva sınıfına fabrika sahipleri de eklenmiş ve bu sınıf Avrupa'nın en zenginleri haline gelmiştir. Sanayi Devrimi'yle birlikte ölüm oranlarında azalma gerçekleşmiş, iyileşen yaşam şartları hızlı bir nüfus artışına neden olmuştur. Sanayileşme beraberinde büyük sanayi kentleri ortaya çıkarmış fakat yüksek nüfus artış hızı işsizlik sorununu doğurmuştur. Ayrıca yoğun nüfuslarına rağmen işçi sınıfının siyasal oy hakkı ve grev hakları yoktur. Ancak işçiler bu eksikliklerin bilincindedirler ve işçi-işveren sorunlarını çözüme kavuşturabilmek için sendikacılık girişimleri başlamıştır. Başta kapitalizm olmak üzere, sosyalizm ve emperyalizm gibi kavramlar iktisadi düşünce yapısına dâhil olmuştur. Küçük, atölye ve benzeri işyerleri kapanmış, onların yerini ucuz ve çok daha büyük ölçekli üretim yapan fabrikalar almıştır. Daha yoğun üretimle gelişen ticaret beraberinde hammadde ve mamül malların ucuza taşınması ihtiyacını doğurmuş, demiryollarının yapılmasına, sermaye ve eğitilmiş insan gücüne ihtiyaç

duyulmasına sebep olmuştur. Hammade ve üretilen mallar için pazar ihtiyacı önemli sorunlar halini almıştır. Bu durumun sonucunda sömürgecilik faaliyetleri önemini arttırmış ve en sonunda I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açmıştır.

1. İKTİSAT TARİHİ DİSİPLİNİ

Sanayi Devrimi'nin iktisat tarihçileri tarafından nasıl incelendiğini akademik bir dergi üzerinden değerlendirmeden önce bir disiplin olarak iktisat tarihini tanımak yerinde olacaktır. Dolayısıyla öncelikle iktisat tarihi nedir, tarihçi-iktisatçı ve iktisat tarihçisi arasında nasıl bir fark vardır sorularına değinmek, ardından iktisat tarihinin bilimsel alandaki oluşum sürecinden bahsetmek gerekmektedir. Zira bir disiplinin gelişimindeki entelektüel kökenler ve müteakip büyük değişiklikler anlatmaya değerdir ve bu sayede sorgulama evriminin doğasını anlamamıza yardımcı olabilirler¹.

1. 1. İKTİSAT TARİHİNİN TANIMI

İktisat ve tarih gibi iki önemli bilim dalıyla birçok ortak yönü bulunan iktisat tarihinin tanımını yapmanın zorluğu sadece bilimsel bir çerçeveye çizmekle sınırlı değildir. Zira bazı tarihçiler için tarihin bir alt dalı, bazı iktisatçılar içinse iktisadın zaman içinde incelenmesi gibi basit tanımlara sığdırılabilmektedir. Bunun yanı sıra geniş ve detaylı tanımları da bulunan iktisat tarihinin ne olduğunu açıklamanın ne denli çetin bir durum olduğu karşılaşılan çok sayıdaki farklı tanımlamaya rağmen yeterince tatmin edici bir tanıma ulaşılamamasından da anlaşılmaktadır.

İktisat tarihin çok detaylı olmayan tanımlarından birini yapmış olan N. F. R. Crafts'a göre iktisat tarihi, geçmişteki iktisadi faaliyetin doğasını anlamaya yönelik bir araştırma olarak düşünülebilir. Crafts, iktisat tarihinin, istatistik kadar profesyonel iktisatçıların eğitiminin standart bir parçası olması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca Crafts'a göre, iktisat tarihindeki ciddi ilerleme hem iktisat hem de tarih becerileri gerektirmektedir².

Bir üniversitenin feshedilmiş iktisat ve sosyal tarih bölümü başkanı olan A. W. (Bob) Coats'a göre, İngiliz üniversitelerinin iktisat tarihindeki krizi; doğası, yöntemleri ve kapsamı nedeniyle bu disiplinin melez karakterini yansıtmaktadır. Bu disiplinin tarih ve ekonomi disiplinleriyle ilişkileri, Britanya'da yaklaşık bir asır önce farklı bir tarihsel çalışma türü olarak ortaya çıktığından beri tartışmalı bir durumdadır. Coats'a göre, Ortodoks siyasal iktisatçıların aşırı soyut, tümdengelimci, bireyselci yöntemlerine ve *laisser-faire* politika görüşlerine karşı

---

¹ Roger E. Meiners and Clark Nardinelli, "What Has Happened to the New Economic History?", **Journal of Institutional and Theoretical Economics**, Cilt 142, No 3, Eylül 1986, s. 510.

² Nicholas Francis Robert Crafts, "What is Economic History", **History Today**, Cilt 35, Sayı 2, Şubat 1985, s. 40.

bir protesto hareketi olarak başlayan iktisat tarihi, bir lisans eğitimi ve araştırma konusu olarak, geleneksel tarihçilerin şüphecilğine ve direnişine, iktisatçılarınsa kayıtsızlığına rağmen yine de giderek genişlemiştir³.

L. Robbins, daha betimleyici bir iktisat ve iktisat tarihi tanımı yapmış, iktisat bilimi için insanların sınırsız olan isteklerine karşı sınırlı olan kaynakların kullanımı derken, bu bağlamdan yola çıkarak iktisat tarihini, sınırlı kaynaklar ve farklı kullanım alanları arasındaki ilişkinin zaman içerisinde araştırılması olarak ifade etmiştir. Bu ilişkinin biçimi olarak iktisat teorisini gördüğünü dile getiren Robbins, ilişkinin özünü ise iktisat tarihinin oluşturduğunu ileri sürmektedir⁴.

Kısa fakat etkili bir tanım yapan R. Floud'a göre iktisat tarihi; ekonomi, istatistik, sosyoloji ve demografi yöntemlerini geçmişin incelenmesine uygulayan bir sosyal bilim ve aynı zamanda çağdaş toplum çalışmasının temel bir bileşeni, bugün ve geçmiş arasında çift yönlü bir köprüdür⁵.

Bu konu hakkında görüş bildirmiş iktisatçılardan biri olan R. M. Solow, çok karışık bir sistem olan modern iktisadi aksiyomatik⁶ temelli bir fen bilimi disiplini olarak inşa etmeye çalışmanın başarısızlığa mahkûm olacağından şüphelenmektedir. Çünkü Solow, iktisadın küçük parçaları üzerinde kontrollü deneyler yapılamayacağını, hatta bu küçük parçaların tek başlarına gözlemlenemeyecekleri için karşıt hipotezleri ayırt etmekte kullanılan klasik fen bilimleri cihazlarının iktisat biliminde kullanılamayacağını düşünmektedir. Bu yüzden ana alternatif, tarihsel zaman serilerinin istatistiksel analizidir. Fakat burada başka bir zorluk olan rakip hipotezlerin karmaşıklığı ve muğlaklığı ortaya çıkmaktadır. Solow'a göre rafine bir ayırım yapmanın şartı olarak durağan zaman koşullarında uzun zaman serileri gerekmektedir. İktisat

---

³ Coats, "What is Economic History", s. 41.

⁴ Orhan Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, İlk basım, Ankara, *Savaş Yayınları*, 1982, s. 21.

⁵ Floud, "What is Economic History", **History Today**, Cilt 35, Sayı 2, Şubat 1985, s. 39.

⁶ Matematik ve fizikteki dönüşümün iktisatta da yaşanmasının kaçınılmaz olduğu düşünülerek, Hilbert formalizmini sınırlayan ve ona alternatif olan iki yaklaşıma dikkat çekilmektedir. Bunlardan birincisi Gödel ve Turing'in, formalist aksiyomatik yaklaşımın sınırlarını gösterdikleri çalışmaları ile ilk adımları atılan hesaplanabilir matematiktir. İkincisi ise Brouwer'in zaman sınırlı insan zihni tarafından yaratılan matematiğin algoritmik yöntemi kullanılması gerektiği yönündeki sezgici felsefesidir. Bu çerçevede iktisadi analizde algoritmik içeriği yüksek hesaplanabilir bir matematik yaklaşımının kullanılma potansiyeli tartışmaya açılmaktadır. Bakınız: Kaan İrfan Öğüt, "İktisadın Formalist Aksiyomatik Bir Disipline Dönüşüm Sürecinde Hilbert-Bourbaki Yerine Poincare-Brouwer Yaklaşımı Benimsenebilir Miydi?", **Yıldız Social Science Review**, Cilt 5, No 2, Ağustos 2019, s. 247.

bilimi için zaman faktörünün önemini ortaya koyan Solow, veri kaynağı dışında iktisat ve iktisat tarihi arasında bir fark bulunmadığını savunmaktadır⁷.

İktisat tarihinin, yeme-içme-barınma gibi basit fakat hayati bazı temel ihtiyaçların, karşılanmaya çalışılmasıyla başladığını düşünen Heaton'a göre, temelde hayvanlarla aynı olan bu ihtiyaçlara insanlar; daha iyi yemek, daha konforlu yaşam alanı, daha güzel kıyafetler ya da daha lüks bir yaşam gibi isteklerini de eklemişlerdir. Bunun yanı sıra, daha fazla iktisadi veya siyasal güç ve saygınlık için zenginlik peşinde olmayı ve servet edinmeyi de hedeflemişlerdir. Ayrıca insanlar, sürekli bir işle uğraşmaya itilmiş, işsiz olanlar toplumca değersiz görülmüştür. Tüm bu düşüncelerin ekseninde Heaton'a göre iktisat tarihi, insanların asırlardır, ihtiyaç-çabatatmin gibi üç ana zaman kesitinde maddi ihtiyaçlarını gidermeye çalışmalarının tasviridir⁸.

İktisat tarihinin ne olduğunu açıklamaya çalışan bir başka önemli isim olan L. L. Price'a göre, tarihsel olaylar tek nedenden kaynaklanmaz. Aksine birçok nedenin birleşiminden oluşmuştur. Bu nedenler ise bir tek sonuç değil, birçok sonuçtan oluşan bir 'dizi' meydana getirir. İktisat tarihi de bu nedenler birleşimi ile sonuçlar dizisi arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarıp açıklamayı hedeflemektedir. Bu nedenle iktisat tarihinin tekil olaylardan ve kişilerden yola çıkamayacağını savunan Price'a göre iktisat tarihi, görünenin arkasında bulunan güçlerin yavaş ve karşı konulamaz hareketlerini inceleyerek yön ve eğilimlerini anlamaya çalışmaktadır. Price; sebeplerin, eğilimlerinin ve bunların günlük hayata yansımaları olan ekonomi politikalarının tarihinin yazılmasının, iktisat tarihinin yazılması olduğunu iddia etmektedir⁹.

D. C. Coleman, iktisat tarihinin kısa bir tanımını yapmanın çok zor olmadığını fakat bunun bir getirisinin de bulunmadığını belirtmiş ve uzun bir tanım yapmıştır. Coleman'a göre, iktisat tarihinin toplumların ekonomik yönlerinin araştırılması, kaynakların -toprak, emek ve sermaye- ekonomik kullanımının tarih içinde incelenmesi olduğunu söylemek oldukça basit ve sınırlıdır. Bu yüzden, insanların hayatlarını nasıl yaşadıkları, kaç kişinin doğup kaçının öldüğü, nasıl kazanıp nasıl harcadıkları, nasıl çalışıp neler yaptıkları ile ilgilenmenin kalite anlamında daha başarılı bir tarih analizi oluşturabileceğini düşünmektedir. Fakat Coleman, bu durumda bile iktisat tarihinin daha Ortodoks tarih türlerinden önemli ölçüde farklı olmadığını

---

⁷ Robert M. Solow, "Economic History and Economics", *The American Economic Review*, Cilt 75, No 2, May 1985, s. 330.

⁸ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine*, 1. Basım, Ankara, *İmge Kitabevi*, Mart 1995, s. 7.

⁹ Kurmuş, *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, s. 16

belirtmiştir. Coleman'a göre iktisat tarihi, ister malların ve hizmetlerin arz ve talebi, ister üretim maliyetleri, gelir seviyeleri, servetin dağılımı, yatırım hacim ve yönü veya denizaşırı ticaretin yapısı hakkında olsun, iktisadi sorular sorduğunda kaçınılmaz olarak büyük sayılar ve kümelerle ilgilenmek durumundadır. Tabii buradan iktisat tarihinin yalnızca kümelerle uğraştığı anlamı çıkarılmamalı zira mümkün olduğu ölçüde münferit aktörleri de tanımlama ve ölçme göreviyle uğraşmalıdır. Coleman, tüm bunları yapabilmenin geleneksel tarihçiler için büyük sorunlar anlamına geldiğini düşünmektedir. Bu nedenle, şayet iktisat tarihçileri geleneksel sınırlarda kalırsa, Tudor enflasyonu, Viktorya dönemi nüfus artışı veya İngiltere'nin emtia ticareti dengesi üzerindeki uzun vadeli açık gibi önemli tarihsel konuları sorgulayabilmeleri zordur. Ayrıca incelenecek tarihsel ve iktisadi fenomenlerin, meydana geldikleri sosyal, politik, kültürel, dini ve fiziksel çevreden bağımsız bir varlığı yoktur. Bu nedenle, Coleman'a göre iktisat tarihi, hem test etmek için kendi teorilerini oluşturmalı hem de sosyal antropoloji gibi farklı sosyal bilim türlerinden sorular sormalıdır. Bununla birlikte, her ne kadar istenilen cevaplar çoğunlukla klasik bilimsel tarih yöntemleri ile bulunsa da başka türden yöntemlere de ihtiyaç vardır¹⁰.

Başka bir iktisat tarihi tanımı G. Unwin tarafından yapılmıştır. Unwin'e göre iktisat tarihi, insanoğlunun yazılı tarih boyunca içinde olduğu ekonomik şartların incelenmesidir. Unwin, ortaya çıkan bu geniş tanımda hangi olayın iktisadi olup hangisinin olmadığını anlamının tek yolu olarak yeterli veriye sahip olunmasını göstermektedir. Zira Unwin'e göre iktisat tarihçisi yazılı tarihle uğraşmaya başladığı anda, çalıştığı olay ya da dönemin gelenek-göreneklerden, kurumsallaşmış ilişkilerin gücünden, milliyetçi duygulardan, çeşitli değer yargularından ve devlet otoritesinden etkilendiğini hatta bazen iktisadi olmayan bu faktörlerin olayı ya da dönemi tümüyle belirlediğini görecektir. Unwin, yeterli veri varsa veya elde edilebilecek durumdaysa iktisadi olayların, iktisadi olmayan tüm diğer koşullardan soyutlanabileceğini ve araştırma yapılabilceğini ileri sürmektedir¹¹.

E. J. Hobsbawm, iktisat tarihini niceliksel olarak değerlendirmekte ve bu yüzden istatistik verilerden oldukça fazla yararlandığını düşünmektedir. Hobsbawm'a göre bu istatistikler, sayısal verilere dayandığı için iktisatçı olmayanlar için anlaşılabilirliği belirli sınırlılıklar dairesinden çıkamamaktadır. Konunun uzmanları için ise bu sınırlar, sayıların

---

¹⁰ Donal Cuthbert Coleman, "What is Economic History", **History Today**, Cilt 35, Sayı 2, Şubat 1985, s. 35.

¹¹ Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, s. 16.

önemi ve gerekliliğinden dolayı görmezlikten gelinmektedir. Bu nedenle Hobsbawm, sıradan okuyucular için iktisat tarihinin anlaşılmasının çeşitli zorluklar içerdiğini bildirmektedir. Bu düşünceyle örtüşmeyen bir tutum sergileyen Nick Crafts, Joel Mokyr ve Ran Abramiteky gibi bazı yazarlar, iktisat tarihini küçük bir disiplin olarak nitelendirmektedir. İlgi çekici tespitlerine göre; iktisat tarihi disiplininde bulunanlar birbirleriyle konuşmak yerine, başta tarih ve iktisat olmak üzere, yanı başlarında bulunan daha büyük disiplinlerin dillerini konuşmak durumunda kalmışlardır¹².

Tanımında nedenselliğe önem veren N. S. B. Gras'a göre iktisat tarihi, iktisadi olayların zaman sıralamasına tabi tutulması ve bu sıralamaya göre sebep sonuç ilişkilerinin belirlenerek tarihteki bu iktisadi olayın meydana geliş nedeninin aydınlığa kavuşturulmasıdır. Gras, pek yeterli görülmeyen bu tanımlamanın devamında, şayet iktisadi olaylar kronolojik olarak sıralanabilirse aralarındaki ilişkinin nedenselliğinin açığa çıkarılabileceğini iddia etmektedir. Ancak bu durumda, böyle bir ilişkinin çalışılmaya başlanması için iktisadi olayların sebep ve sonuçlarının yine iktisadi olaylar olduğu varsayımında bulunmak gerekmektedir¹³.

İktisat tarihi alanının öncülerinden W. J. Ashley'in 1950'lere kadar yaygın kabul gören tanımına göre iktisat tarihi, istisnai bir durum belirtilmedikçe, gerçek insan yaşam pratiğinin ekonomik temeller üzerindeki tarihidir. Eskiden formülize edildiği biçimiyle, zenginliklerin; üretim, bölüşüm ve tüketimle olan ilişkisidir. Ashley'e göre, doğru ya da yanlış olması fark etmeksizin bu ilişkilere, insanların bu ilişkilerle ilgili görüşleri ve doktrinleri girmez. Aslında bu tanımın en önemli yanı Ashley'in düşüncelerinin geçirdiği köklü değişimi göstermesidir. Zira Ashley 1950'lere kadar derslerinde, kitap ve makalelerinde, yaşamın maddi temelleri olarak tanımladığı ekonomik koşulların ve bu koşullar içinde var olan insanların üretim, bölüşüm ve tüketimle ilgili düşüncelerinden ayrı olarak incelenmemesi gerekliliğini vurgulamıştır¹⁴. Konuya benzer bir açıdan yaklaşan M. J. Daunton'un yaptığı daha dar bir tanıma göre, iktisadi olan, kısa zamanda siyasi ve sosyal olana yol açmaktadır¹⁵.

Tarih ile iktisat tarihi arasında çok açık bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki ve dolayısıyla etkileşimi öne çıkaran en iyi tanımlamalardan biri R. H. Tawney'e aittir. Tawney'e göre

---

¹² Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya, **İktisat Tarihinin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, 1. Basım, *İletişim Yayıncılık*, İstanbul, 2021, s. 23.

¹³ Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, s. 17.

¹⁴ Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, s. 18.

¹⁵ Daunton, "*What is Economic History*", s. 37.

tarihçilerin genel çalışma alanı; farklı koşul ve değişen durumlarda toplumsal hareket ve davranışları gözlemleyerek farklı uygarlık türlerinin karakteristiklerini keşfetmek, değişime sebep olan güçlerin kaynağını belirlemek ve kanıt beklenmeksizin kabul gören doktrinleri eleştirmektir. Ayrıca Tawney'e göre, iktisat tarihçisi de genel anlamda benzer bir çaba içindedir fakat araştırma ve çalışmaları daha sığ bir alan içerisinde. Bu alanın, kıt kaynakları olan bir dünyada yaşamı idame ettirebilme mücadelesi olduğunu iddia eden Tawney'e göre bu mücadele, meydana getirdiği toplumsal gruplaşmalar ve yarattığı problemler ile çevrelenmiştir¹⁶.

Kıt kaynaklar ve en verimli kullanımları sorunu neoklasik iktisadın başlangıç problemi olduğu kadar, teorik iktisatçılar ve iktisat tarihçileri tarafından da iktisat tarihinin tanımı ne olmalıdır sorusuna yanıt olarak sıkça kullanılmaktadır. Bunun bir örneği olan E. Heckscher'in tanımına göre, sınırlı veya yetersiz kaynakların insanların istekleri doğrultusunda çağlar boyunca nasıl kullanıldığı, zaman içinde kıt kaynaklar sorununun karakterinde ne gibi farklılıklar olduğu, bu farklılıkların sebepleri ve bunun sonucunda insan ve toplum yaşamını nasıl etkilediklerinin araştırılması iktisat tarihinin amacıdır. Sonraki kuşak iktisat tarihçilerinin önemli temsilcilerinden biri olan W. H. B. Court, bu tanımın halefi sayılabilecek bir tanım öne sürmüştür. Court'a göre iktisat tarihi, kıt kaynaklarla yaşamakta olan insan ve toplulukların, ihtiyaçlarını giderebilmek ve bu kaynakları verimli şekilde değerlendirebilmek için insanların yaptıkları tercihlerin tarihidir¹⁷.

Charles Ryle Fay'ın 1930'larda belirttiği gibi, 'Sosyal tarih, sert kısımları dışarıda bırakılan iktisat tarihidir' düşüncesi şimdilerde daha az doğrudur. Fay'e göre, başka yerlerde de olduğu gibi, karma ebeveynlikten kaynaklanan iktisat tarihinin disiplinler arası doğası, eğitimde aşırı uzmanlaşma çağımızda özellikle değerlidir. ¹⁸T. C. Barker ise iktisat tarihini tanımlamanın önceki asırda günümüze nazaran daha kolay olduğunu ifade etmektedir. Zira Barker'a göre, o zaman çok az insan iktisat tarihinin sosyal tarihi de içerdiğinden şüphe etmiştir¹⁹.

'İktisat tarihi; tarihin mi, iktisadın mı içinden doğmuştur?' sorusuna Türk iktisat tarihçileri de oldukça farklı açılardan yaklaşmıştır. Bunun en keskin örneklerden birinde

---

¹⁶ Kurmuş, Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, s. 18

¹⁷ Kurmuş, Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, s. 21.

¹⁸ Coats, "What is Economic History", s. 42.

¹⁹ Theodore Cardwell Barker, "What is Economic History", **History Today**, Cilt 35, Sayı 2, Şubat 1985, s. 36.

Mehmet Genç, daha sonra yayınlanacak olan bir konuşmasında, iktisat tarihini; annesi tarih, babası iktisat olan bir çocuk olarak tanımlamıştır. Bu tanım her ne kadar dinleyiciyi bilinçlendirmeyi hedefleyen basit bir açıklama olsa ve zamanla yer edinmeden unutulacağı düşünülse de bir iktisat tarihçisi olan Eyüp Özveren bu görüşe tamamen karşı çıkmaktadır. Zira Özveren'e göre, tarih ile iktisadın evliliği söz konusu olmadığı gibi, şayet iktisat tarihinin bir annesi varsa o da iktisattır. Dolayısıyla, şayet varsa babası da belirsizdir²⁰.

Buraya kadarki tanımlara bakarak iktisat tarihinin ne kadar zengin bir alt yapısı olduğu, sadece tarih ve iktisatla değil, matematik, ekonometri, istatistik, demografi, siyaset ve sosyoloji bilimleri gibi başka bilimlerle de iç içe durduğu hem metodolojik hem teorik yönden zengin bir yelpazeye sahip olduğu²¹ kolaylıkla anlaşılabilir. Fakat buna rağmen iktisat tarihinin tek bir tanımının olmaması bu disiplin hakkında hâlâ netleşmeyen bir çerçevenin de göstergesi sayılabilir. Lionel Robbins'in de belirttiği gibi, belirli bir seviyeye erişmemiş bir bilim dalının kapsamlı bir tanımını yapmak işin doğası gereği mümkün değildir. Çünkü bir bilim kendini, çözebildiği sorunların birliğinde göstermektedir ve bu birlik, açıklayıcı prensipler arasında bağlantı sağlanana kadar keşfedilememektedir²².

1. 2. TARİHÇİ-İKTİSATÇI VE İKTİSAT TARİHÇİSİ

İktisattan ve tarihten ayrı bir 'iktisat tarihi' disiplininin tam olarak ne zamandan beri var olduğuna dair bir kesinlik olmamakla birlikte L. L. Price'a göre bu başlangıç Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği*²³ (*Wealth of Nations*) kitabının yayın tarihi olan 1776'dır. Price, Adam Smith'i sıkça tarihsel verilere başvurması ve tarihsel bakış açısı nedeniyle ilk iktisat tarihçisi olarak görmektedir. Bunun dışında iktisat teorilerini, tarihsel veriler yoluyla test etmek ya da iktisat politikası dersleri çıkarmak için tarihten faydalanmak gibi pragmatik yararlar sağlamakla birlikte, iktisat biliminin yeniden büyük sorular sormaya başlaması da önemli bir gelişmedir. Sanayi Devrimi'nin neden İngiltere'de gerçekleşmiş olduğu ya da bazı ülkelerin neden diğerlerinden daha fazla zengin olduğu gibi tam olarak açıklanması mümkün görünmeyen fakat

---

²⁰ Eyüp Özveren, *İktisat Tarihçilerinin Görgüssü, Bilgisi*, Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya (Der.), **İktisat Tarihin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar** içinde (381-420), s. 386.

²¹ Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya (Der.), *Önsöz, İktisat Tarihin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar* içinde (7-24), s. 10.

²² Lionel Robbins, **An Essay on the Nature Significance of Economic Science**, 2. Basım, *Macmillan and Co., Limited* St. Martin's Street, London, 1945, s. 2.

²³ Adam Smith, **Milletlerin Zengiliği**, Çev. Haldun Derin, Sun. Gülten Kazgan, *İş Bankası Kültür Yayınları*, 2006.

büyük önemleri nedeniyle ihmal edilemeyecek sorular, iktisat tarihçisinin faaliyet alanının temelini oluşturmaktadır. Düşüncelerini bu doğrultuda ortaya koyan Karakoç ve Kaya'ya göre, iktisadi faaliyetlerin uzun bir periyodunu araştırmaya başlayınca iktisatçı, iktisat tarihçisi ile birleşmektedir²⁴.

Bir sonraki başlıkta daha detaylı değinilecek olan iktisat tarihinin oluşum sürecinde iktisat tarihinin başlangıcı olarak 1882 ya da 1892 yılları öne sürülmektedir. Her iki durumda da politik iktisadın bocalama dönemleri başlangıç noktası olarak kabul edilerek, İngiliz Tarihçi Okulu'nun bazı üyelerinin tarihçi-iktisatçı, bazılarının ise iktisat tarihçisi olarak görülmesindeki ayırıcı etkenlerin anlaşılması önem arz etmektedir.

Bu bağlamda, soyut öncüllerden ortaya çıkmış bir iktisat biliminin, bilim olarak geçerlilik taşıyamayacağını öne sürenler ve iktisadın bilim olarak tanımlanabilmesi için bütünüyle ampirik-tarihi veriler üzerine oturtulması gerektiğine inananlar T. E. C. Leslie ve J. K. Ingram gibi tarihçi-iktisatçılardır²⁵.

Çalışmasında tarih ve iktisat tarihi ayrılığını kabul etmeyen M. J. Daunton, iktisat tarihi ve tarih ayrımının bir dönem gerekli olabileceğini fakat 1960'larda oluşan bu şartların 1980'ler itibarıyla ortadan kalktığını savunmaktadır. Daunton'a göre, birçok tarih departmanı, belirli bir siyasi tarih türünün artan marjinal getirilerini takip ederek içe dönmüş ve daralmıştır. Oysa ihmal edilmiş bir araştırma alanını korumak için artık ayrı bir kimlik gerekmemektedir ve tam tersine, iktisat teorisinin giderek artan marjinal getirilerinin peşinde koşmakta olan iktisat tarihi departmanlarıdır. Ayrıca Daunton, tarih ve iktisat tarihi ayrımına kurumsal ayrılığın entelektüel izolasyona yol açması nedeniyle önem verdiğini belirtmektedir. Daunton'a göre, iktisat tarihi hâlâ, geçmişte mevcut olmayan davranışlar hakkında varsayımlar yapan teorik bir temele fazlasıyla bağımlıdır. Hâkim endişe, kıt toprak, emek ve sermaye kaynaklarının tahsisi ve bunun en hızlı ekonomik büyüme oranını sağlayacak şekilde yapılıp yapılmadığı olup; süreç genellikle değerden ve çatışmadan yoksun olarak görülmektedir. Daunton'a göre; ekonomik, sosyal ve politik tarihi ayırmaya yönelik herhangi bir girişim, eksik bir resim ortaya çıkarmaktadır. Zira iktisat tarihinin önemsiz olduğunu düşünmediğini söyleyen Daunton, aksine, tek başına ele alınmaması koşuluyla, geçmişe dair her türlü anlayışın önemli bir parçası

---

²⁴ Karakoç, Kaya, **İktisat Tarihinin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, s. 9.

²⁵ Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, s. 14.

olduğuna inanmaktadır. Danton'a göre, gemiŖe daha eklektik ve yaratıcı yanıtlar verenler, eŖitli metodolojiler getirme isteklilikleriyle 'ana akım' tarihilerdir. Lâkin iktisat tarihçileri kendilerini ayrı ders bölümlerine ayırarak kaybedebilirler.²⁶.

Bununla birlikte, soyut iktisadın da bir bilim dalı olduğunu reddetmeyen, ampirik veriler vasıtasıyla tarihin akışı içinde farklı düzenler keŖfedilebileceđini dŖnen, teknikler bakımından tarih, konular bakımından da iktisat bilimi üzerinden hareket eden fakat mesnet aldığı iki bilimden de bağımsız bir iktisat tarihi biliminin var olabileceğini savunan bilim insanları ise iktisat tarihçisi olarak değerlendirilmektedir. İktisat tarihinin kökenleri olduğu kabul edilebilecek bu dŖnce biçiminin öncüleri olarak, ampirik alıŖma biçimine büyük önem veren J. E. T. Rogers, W. Cunningham ve W. J. Ashley gsterilebilir²⁷.

nemli bir iktisat tarihçisi olan Sir J. Clapham, 1929 Cambridge aılıŖ konferansında, bir iktisat tarihçisinin diğer tarihçilerden daha ölçülü olması gerektiğini sylemiŖtir. Clapham'a göre, bu amaçla figürlerin aŖinalıđı, temel istatistiksel teknikler ve bunların sınırlılıkları kaınılmazdır²⁸.

J. N. Keynes ise; iktisat tarihini, iktisat teorisinin yargılarının tarihsel açıdan değerlendirilmesine yardımcı olan bir alan olarak görmekteydi. Keynes, kuraklık gibi dönemlerde demirden retilmiŖ araçların daha hızlı yıprandığını ve bu nedenle talebin arttığını, talebin artışıının da fiyatı arttırdığını belirtiyordu. Tarihsel kaynaklarda, feodal lordların görevlendirdiği alıŖanlar kuraklık nedeni ile demir aletlerin fiyatlarının arttığından sıkça yakınıyorlardı. Keynes, bu tarihi örneğin talep ve fiyat arasındaki iliŖkiyi net bir biçimde sergilediğini ifade ediyordu. Her ne kadar bu olaylar arasındaki iliŖkiyi saptamak için iktisat tarihçisi olmaya gerek varmıŖ gibi görünmese de Keynes, bu sayede iktisat tarihçisinin, iktisatçının güncel olarak araŖtırdıđı konuları daha eski dönemlerde araŖtıran kiŖi olarak gördüğünü belirtmektedir²⁹.

J. U. Nef, iktisat tarihinin tartıŖmasız ayrı bir disiplin olduğunun hâla kabul ettirilememiŖ olmasından rahatsızlık duymaktaydı. Nef'e göre, iktisat tarihi baŖka bilim dallarının, özellikle iktisadın bir uzantısı olarak görülmek istenmektedir. İktisat tarihçisinin

---

²⁶ Martin James Daunton, "What is Economic History", **History Today**, Cilt 35, Sayı 2, Ŗubat 1985, s. 38.

²⁷ KurmuŖ, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin DođuŖu**, s. 3-6.

²⁸ Coats, "What is Economic History", s. 42.

²⁹ KurmuŖ, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin DođuŖu**, s. 20.

görevi olarak da iktisatçıların sağladığı boş kutuları yine iktisatçıların verdiği ölçülere göre biçimlendirilmiş şeylerle doldurmak olarak tanımlanmaya çalışılmaktadır. Ancak bilim adamının kendi araştırmasını belirlemede özgür olduğuna dair yaygın bir anlayış sayesinde iktisat tarihçileri bu tahakkümden kurtulabilmektedir.³⁰ Burada, maksadı aynı olmayan fakat benzer bir düşünce belirten D. C. North'a göre iktisat, belirli kısıtlamalara tabi bir seçim teorisi ise, iktisat tarihinin görevi, gelişen bu kısıtlamalar hakkında teori oluşturmaktır.³¹ J. U. Nef'e göre, bu şekliyle iktisat tarihçisinin bu görevi iktisatçının isteklerine göre yapması nadir karşılaşılabilecek bir durum olmaktan öteye geçmemektedir. Bunun sonucunda da iktisatçılar, iktisat tarihçilerinin işleri istenilen şekilde yapmamasından rahatsızlık duymaktadır. Çözüm olarak da iktisat tarihçilerine daha fazla oranda iktisat teorisi verilmesinin gelecek kuşakların istedikleri gibi olması adına daha yararlı olacağını düşünmektedirler. Fakat Nef, bu oran hakkında hâlâ bir uzlaşma olmadığından bahsetmektedir.³²

İngiliz Tarihçi Okulu'nun, bilginin tek kaynağının duyu organlarının elde ettiği veriler vasıtasıyla kazanılan tecrübeler olduğunu savunan felsefi ampirizmden (deneyselcilik) pek etkilenmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu okul üyelerinin temel aldığı bilim yöntemi olarak ampirizm; gerçekliği açıklama çabası ile oluşturulan teorilerin gerçekler üzerine kurulması ve oluşturulan teorinin ön kabullerinin yine gerçekler karşısında sınanması gerektiğini öne sürmektedir. Teorinin başlangıcındaki öncüllerin belirlenmesi ve sınanması da ampirik veriler aracılığıyla olacağı için bilimsel yöntemde kullanılacak akıl yürütme yöntemi de tümevarım olacaktır. İngiliz Tarihçi Okulu'na göre, teorik öncüllerin tarihten elde edilen verilerden oluşması ve bu öncüllerin üzerine bina edilmiş teori çıkarımlarının yine bu verilerle sınanması tarihçi yöntemidir. Bu yöntemi tarihçi-iktisatçılar, iktisat bilimini tarih mesnedi üzerinde tekrar oluşturmak amacıyla kullanırken, aynı yöntemi iktisat tarihçileri, bir bilim dalı olarak iktisat tarihini geliştirmek amacı ile kullanmışlardır.

Almanların bir atasözü 'İnsan ne yerse odur.' der. Bu sözü iktisat tarihçisi gözüyle yorumlayan Eyüp Özveren, 'İktisat tarihçisi ne okursa, odur.'³³ demektedir. Zira bu sözyle

---

³⁰ John U. Nef, "What Is Economic History", **The Journal of Economic History**, Cilt 4, Supplement: The Task of Economic History, Cambridge University Press, Aralık 1944, s. 7.

³¹ Douglass Cecil North, "Structure and Performance: The Task of Economic History", **American Economic Association**, Cilt 16, No 3, Eylül 1978, s. 963.

³² Nef, "What Is Economic History", s. 7.

³³ Özveren, *İktisat Tarihçilerinin Görgüssü, Bilgisi*, Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya (Der.), **İktisat Tarihin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, s. 381.

neden-sonuç ilişkisine özlü bir bakış kazandıran Özveren'in bu açıklamasıyla iktisat tarihçisinin konu seçimlerinin ve dolayısıyla yayınlarının tamamıyla okumalarına göre oluştuğu sonucu doğmaktadır. Her ne kadar burada ifade edilen okuma kelimesi çok geniş bir tabanda kullanıldıysa da okul kelimesiyle olan bağlantısı kopmamış ve önemini yitirmemiştir. Bu sebeple ders hazırlığı için okumalar, ders notları ya da öğretmenin seçmiş olduğu kitaplar büyük önem taşımaktadır³⁴.

Buraya kadar anlatılanlardan herkes için bir iktisatçı ya da iktisat tarihçisi ayrımının var olduğu sonucu çıkarılamayacaktır. Zira R. B. Solow, veri kaynağı dışında iktisat ve iktisat tarihi arasında önemli bir fark olmadığını söylemiş ve bu farkın şu an meydana gelen astronomik olayların incelenmesi ile Orta Çağ'da meydana gelenlerin incelenmesi arasında olan fark kadar bile olmadığını belirtmiştir³⁵.

Dolayısıyla Solow'a göre, bir iktisat tarihçisi toza karşı³⁶ yüksek toleransa ve yabancı bir dilde³⁷ çalışma bilgisine sahip bir iktisatçıdır³⁸.

1. 3. İKTİSAT TARİHİNİN OLUŞUM SÜRECİ

İktisat tarihinin etkin bir biçimde ortaya çıkışı, son yüz yılın en önemli akademik başarılarından biri olmuştur. Yüzyıl öncesine kadar işlenmemiş olan bir alan, akademik haritalardaki en verimli alanlardan biri haline dönüşmüştür. Öyle ki; 1960-70'lere gelindiğinde başta kalkınma konusu olmak üzere, Türkiye'de dâhil olmak üzere tüm dünya genelinde gözde bir araştırma alanı olan iktisat tarihi modernleşme teorisi, üretim tarzı araştırmaları, kliometri ve Annales Okulu gibi geniş bir çerçevede gelişmiştir. 1970'lerde hemen hemen her İngiliz üniversitesinde kürsüsü olan ve çeşitli dereceler için öğretim sunan bir disiplin halini almıştır³⁹.

Ardından 1973'te başlayan petrol krizi ve 1980'lerden itibaren değişen ekonomik ve sosyal yapı, iktisat tarihi çalışmalarının dünya genelinde kan kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Nitekim 1960'larda genişlemenin yoğun günlerinde atanan birçok profesörün petrol krizinden

---

³⁴ Özveren, *İktisat Tarihçilerinin Görgüssü, Bilgisi*, Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya (Der.), **İktisat Tarihin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, s. 382.

³⁵ Solow, *"Economic History and Economics"*, s. 330.

³⁶ Zamanla verilerin tahrip olması veya azalması nedeniyle verilere ulaşmanın zorlaşması kastedilmektedir.

³⁷ Burada aynı zamanda uzun zaman periyodlarında dilin kendi içinde farklılaşması da kastedilmektedir.

³⁸ Solow, *"Economic History and Economics"*, s. 330.

³⁹ Karakoç, **İktisat Tarihin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, s. 7.

başlayarak oluşan bu kesintiler nedeniyle 1980’lerde emekli oymasıyla kurumsal statü kaybı artmıştır⁴⁰.

Ancak Robert W. Fogel ve Douglass C. North’un 1993 yılında Nobel ekonomi ödülü almasıyla birlikte ilk kez iktisat tarihçilerinin bu ödüle layık görülmesi iktisat tarihi çalışmalarına yeniden ilginin çekilmesine yol açmış, yeni teorik yaklaşımları ve araştırma yöntemlerini gündeme getirmiştir. Fogel’in kliometri, North’un yeni kurumsal iktisat çalışmaları Marksist perspektifin 1980’lere kadar tartışma gündemine hâkim olduğu iktisat tarihi çalışmalarına değişen siyasi atmosfer içinde daha farklı bir yön vermiştir⁴¹.

2000’li yıllarda başta Daron Acemoğlu olmak üzere iktisatçı ve iktisat tarihçilerinin çalışmaları uzun dönemli ekonomik değişim ve kurumsal iktisat tarihi araştırmalarının merkezi sorunlarından olmuştur. Diğer taraftan 2000’de yayımlanan Kenneth Pomeranz’ın karşılaştırmalı bir büyüme çerçevesinde dünya iktisat tarihini inceleyen ‘*Büyük Ayrışma*’ başlıklı kitabı bu ekseninde canlı bir deneysel ve tarihsel araştırma gündemine sebep olmuştur. Thomas Piketty de yakın bir dönemde gelir ve servet eşitsizliği sorununu tarihsel yöntemle ele almış, *21. Yüzyılda Kapital* adlı kitabıyla iktisat bilimini tarihsel analizle birleştirme düşüncesini geliştirmiştir. 1990’larda duraklayan siyasal iktisat geleneği takipçileri 2000’li yıllarda 90’ların şokundan kurtulup araştırma gündemlerini; piyasa ve değişim ilişkilerinin zaman içindeki evrimi, emek piyasasının dönüşümü, piyasanın hiç gelişmeyen alanlarının kapitalist evrimle birlikte dönüşmesi, birikim ve sermaye arttırma dinamiklerinin tekrar değerlendirilmesi ve 2008 krizi ardından kriz dinamikleri gibi konularla kendini yenilemiştir⁴².

Aslında iktisat tarihi oluşum sürecinin başında, en azından Britanya’da, popülaritesinin çoğunu, en iyi bilinen temsilcilerinin iktisatçıdan çok ahlakçı olmaları gerçeğine borçluydu. Zira yazıları, bir iktisatçının ekonomik analiz olarak kabul edeceği neredeyse hiçbir şey içermiyordu. Ancak, bazen dolaylı da olsa insanlığın durumu (human condition) hakkında söyleyecek çok şeyleri vardı. Tartışılan konular, kaynaklar ve dolayısıyla cevap aranan sorular geleneksel politik tarihinkinden farklıydı. Bununla birlikte, iktisat tarihinin ne zaman ortaya çıktığı konusunda da tıpkı iktisat tarihinin tanımı gibi farklı yaklaşımlar mevcuttur. N. B. Harte’ye göre bazı iktisatçılar, İngiltere Üniversitesinde okutulmaya başlanan ilk iktisat tarihi

---

⁴⁰ Daunton, “*What is Economic History*”, s. 38.

⁴¹ Karakoç, Kaya, **İktisat Tarihin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, s. 8.

⁴² Karakoç, Kaya, **İktisat Tarihin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, s. 9.

kitabının basım tarihi olan 1882'yi başlangıç olarak kabul etmektedirler. Kendisi ise, iktisat tarihinin başlangıcını 1892 yılında Harvard üniversitesi'nde ilk iktisat tarihi kütüsünün kurulmasına dayandırır⁴³. Kütüsünün sahibi Sir William J. Ashley'dir. Ancak bazı iktisatçılar bu tarihi çok daha geriye götürür. XVII. yüzyılda ekonomik konular üzerinde, yaklaşan Sanayi Devrimi sürecinin bu duruma etkileri muhtemel etkileriyle birlikte, yazma eğilimi artmaktaydı. Bu durum dönemin politik aritmetik modasıyla, makro-ekonomik sorunların ele alınışı birleştiğinde 1700'lerden önce de iktisat tarihi geleneğine uygun bir şeylerin varlığından söz etmek mümkün görünmektedir. Bu yazarlara örnek olarak XVII. yüzyılda William Petty, John Graunt ve John Houghton gösterilebilir. XVIII. yüzyılda ise John Smith'in bir dizi endüstriyel bilgi içeren kitabı *Memoirs of Wool* (1747), Adam Anderson'un Ticaretle ilgili kitabı *Historical and Chronological Deductions of the Origin of Commerce* (1764), John Sinclair'in finans kitabı *History of the Public Revenue of the British Empire* (1784) ve Frederick Eden'in sosyal bilgiler içeren kitabı *State of the Poor* (1797) örnek gösterilebilir. XIX. yüzyılda bu gelenek, G. R. Porter'in *The Progress of the Nation* (1836-43) gibi bir dönemi kapsayan hükümet istatistiklerinin çıktısındaki artış hızıyla ve Edward Baines'in *History of the Cotton Manufacture* (1835) ve J. Bischoff'un *Comprehensive History of the Woolen and Worsted Manufactures* (1842) ile daha da güçlenmiştir. Bunların hepsi bir anlamda iktisat tarihidir ve açıktır ki bugünkü iktisat tarihinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır⁴⁴.

XIX. yüzyıla gelindiğinde bir araştırma alanı olarak iktisat tarihi, iktisadın kendisine oranla önemli ölçüde geri kalmıştı. İktisat, Adam Smith'den bu yana büyük adımlar atmıştır. Bu büyük yapısal değişimin yaşandığı dönemde konunun tarihsel yönleri çoğunlukla akademik olmayan *Viktorya dönemi*⁴⁵ değerlerine bırakılmıştır. Peki hem bir ülke hem de iktisat tarihçisi için bu kadar hayati önem taşıyan iktisat tarihinin bir bilim olarak doğuşu neden bu kadar uzun süre ertelenmiştir? En basit haliyle cevap; XIX. yüzyılın klasik iktisatçıları tarafından anlaşıldığı şekliyle iktisadın tarihsel bir konu olmadığı ve tarihin iktisadi şeylerle ilgili olarak tasarlanmadığıdır⁴⁶.

---

⁴³ Kurmuş, **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu**, s. 14.

⁴⁴ Negley Boyd Harte, **The Study of Economic History, Collected Inaugural Lectures 1893- 1970**, 1. Basım 1971, Frank Cass and Company Limited, Oxon, Dijital Yayın 2005, s. 13.

⁴⁵ Sıklıkla en sevilen imparator olarak kastedilen, Büyük Britanya'nın Kraliçesi Victoria'nın 1837 ile 1901 yılları arası dönemi için kullanılmaktadır. 1832'den sonraki Reform Hareketi bu kültürel devrin asıl başlangıcı olarak görülmektedir.

⁴⁶ Harte, "The Study of Economic History...", s. 14.

Ricardo, Mill ve Benthamcıların egemen olduğu neslin iktisadi düşünce yapısındaki geçmişin incelenmesine duyulan hoşnutsuzluk, Almanya’da meydana gelen eş zamanlı gelişmelerle karşılaştırılmalıdır. Mill’in ilkeler sistemi İngiliz düşüncesine yerleşirken, Almanya’daki iktisat yaklaşımı 1840’larda *Tarihçi Okul*⁴⁷ tarafından kökten değiştirilmiştir. Bu konuda yazılan kitaplardan en etkili olanı, Mill’in Principles’inin beş yıl öncesinde yayınlanan Wilhelm Roscher’in *Grundriss Zu Vorlesungen Über Die Staatswirtschaft Nach Geschichtlicher Methode, 1843* (Tarihsel Yönteme Göre Devlet Ekonomisi Üzerine Dersler) adlı eseri idi. *Tarihsel Yöntem* klasik iktisadın Ricardiyan çerçevesinin dışındaydı ve Roscher, Friedrich List, Bruno Hildebrand ve Karl Knies tarafından özetlenen yaklaşım konuya oldukça farklı bir dinamizm sağlamıştı. Yüzyıl sona ermeden, çoğu İngiltere ile ilgili fakat neredeyse hiçbiri İngilizceye çevrilmemiş olan iktisat tarihi araştırmalarının ürünleri yayımlanmıştır. Başlarda İngiliz iktisatçılar bu gelişmeleri dikkate almamıştır. Ancak iktisat tarihi İngiltere’de saygın bir araştırma alanı olarak kabullenildiğinde, bilinçli bir takip olarak kabul edilmeyecekse de Alman örneğinin önemli ölçüde tesirinde olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte XX. yüzyılın ortalarında iktisat tarihindeki en iyi çalışmalardan bazılarının kendilerini Marksist olarak tanımlayan tarihçiler tarafından yapılmış olmasına rağmen XIX. yüzyılın sonlarında Karl Marks’ın konunun gelişimine etkisi marjinal düzeydeydi. I. Dünya Savaşı sonrasına kadar pek belli olmayan bu etki, iki savaş arası depresyonla birlikte gücünü şiddetli bir şekilde hissettirmeye başlamıştır⁴⁸.

İngiltere’deki iktisat tarihi büyük oranda İngiltere menşeli olup, İngiliz düşünce ortamı içinde gelişmiştir. Ricardo ve Mill’in baskın etkisine rağmen iktisadi yasaların göreliliğini vurgulayan ve Almanya’daki egemen düşünce okuluyla ortak noktaları olan politik iktisatçılar da olmuştur. 1850’lerde Haileybury’de politik iktisat öğreten ve tarihsel yaklaşımın öncüsü olarak sıklıkla göz ardı edilen Richard Jones, iktisadi faaliyetlerin gerçekleştiği özel tarihsel

---

⁴⁷ İktisadi düşünce tarihi açısından; iktisadi davranışların, dolayısıyla iktisadi genellemelerin sosyal, kurumsal ve daha önemlisi tarihsel bir bağlama dayandığını iddia eden bir okul olarak görülmektedir. Bakınız: Müslüm Basılğan, “Alman Tarihçi Okulu’nun Joseph Alois Schumpeter Üzerine Etkisi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 65, No 3, Temmuz 2010, s. 24. Alman Tarihçi Okulu 1840’larda Almanya’da hüküm sürmeye başlamıştır ve Schmoller’in ölüm tarihine (1917) kadar uzanan zamanı kapsamaktadır. Genelde İngiliz Klasik İktisat Okuluna eleştiriler yapmış, daha çok Kıta Avrupasına ait bir okul olarak tanınmıştır. Bakınız: Ferhat Pehlivanoglu, “İktisat Biliminde Yöntem Tartışması: Carl Menger ve Gustav Schmoller Çekişmesi”, **Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, Nisan 2019, s. 203. Friedrich List (Alman Tarihçi Okulu’nun ektilediği kişi ya da öncüsü kabul edilmektedir), Wilhelm Roscher, Gustav von Schmoller, Werner Sombart ve Max Weber okulun önde gelen isimleridir.

⁴⁸ Harte, “The Study of Economic History...”, s. 14-5.

bağlama dikkat çekiyordu. Sonraki nesilde, J. K. Ingram ve T. E. Cliffe Leslie tarihsel yaklaşımın seçkin savunucuları olmuşlardır. 1870'lere gelindiğinde, derin bir bölünmeyle sonuçlanacak olan politik iktisadın tümevarımcı mı yoksa tümdengelimci mi olması gerektiği ve iktisatçıların çabalarının teorileri geliştirmeye mi yoksa verileri (tarihsel gerçekleri) toplamaya mı adanması gerektiğine dair metodolojik bir tartışma yaşanmıştır. Bu tartışma iktisadi düşünce tarihine *methodenstreit tartışma*⁴⁹ olarak geçmiştir.⁵⁰ 1870 ve 1880'lerde ekonomi konusu oldukça gerilemiştir. Ücret fonu teorisine rağmen sendikalar tanınmış, eğitim kamusal bir mesele haline gelmiş, yerel yönetim faaliyetleri büyük değişiklikler göstermiş ve işverenler ile çalışanlar arasında pazarlık yapılmasını engelleyen mevzuat, gücünü kaybetmiştir. *Laissez-faire*⁵¹ gittikçe daha fazla itibarını yitirirken, Ortodoks iktisadın duruşu da bölünmüştür. Değişen bir toplumun gereklilikleriyle, olayların gerçekliği arasındaki temas giderek kesilmiştir. Metodolojik tartışmalar şartları olgunlaştırmış ve iktisat tarihinin kök salması için uygun zemini sağlamıştır. Bununla birlikte ekonomiye daha az esnek bir yaklaşım getiren en güçlü etkiler İngiliz ekonomisinin yapısından ve daha önemlisi buhranlardan kaynaklanmıştır⁵².

---

⁴⁹ Carl Menger'in öncülüğündeki Avusturya Okulu'nun taraftarları ve Gustav von Schmoller'in destekleyicisi olan Alman Tarihsel Okulu arasında 1880'lerden 1890'lara kadar süren iktisadın yöntemi ve epistemolojisi üzerine yürütülen tartışmadır. Genel itibarıyla *Methodenstreit*; tarih haricinde insan eylemlerinin dinamiklerini açıklayabilen başka bir bilimin var olup olmadığıyla ilgili bir sorgulamayı içermektedir. Bu bağlamda tarihsel okul, iktisatçıların istatistik verilerden, istatistik çalışmalardan ve tarihsel materyallerden yola çıkarak sosyal kanunları geliştirebileceğini, dolayısıyla güvenilir teorilerin tarihsel verilerden elde edildiğini savunmaktadırlar. Avusturya Okulu, iktisadın bir felsefi mantık çalışması olduğuna ve yalnızca ilk ilkelere elde edilen evrensel olarak geçerli yönetim kurallarından yapılan çıkarımlarla geliştirilebileceğini savunmuştur. Clark Nardinelli, Roger E. Meiners, Schmoller, the Methodenstreit, and the Development of Economic History, **Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift Für Die Gesamte Staatswissenschaft**, Cilt 144, No 3, Ocak 1988, s. 543-51.

⁵⁰ Fatih Ermiş, "İktisatta Teorinin İmkânı: C. Menger ile G. Schmoller Arasındaki Metodoloji Tartışması (*Methodenstreit*)", **Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2003, s. 108.

⁵¹ Mülkiyet haklarını korumayı amaçlayan iktisadi bir ortamda hükümetin alım-satım gibi işlemlerde kısıtlamalarının olmamasını, sübvansiyon ve tarifelerden ekonominin arındırılmasını savunur. Anlamı 'bırakınız yapınlar'dır. Bakınız: John F. Henry, "The Ideology of the Laissez Faire Program", **Journal of Economic Issues**, Cilt 42, No 1, Mart 2008, s. 209.

⁵² Harte, "The Study of Economic History...", s. 15.

2. SANAYİ DEVRİMİ'NE GENEL BİR BAKIŞ

Sanayi Devrimi; modern tarihte, tarım ve el sanatları ekonomisinden sanayi ve makine imalatının egemen olduğu bir ekonomiye geçiş sürecidir. Bu süreç İngiltere’de başlamış (1760’tan 1840’a kadar) ve oradan tüm dünyaya yayılmıştır⁵³. Her ne kadar tarihler büyük değişiklikler gösterebilse de herhangi bir sözlüğe bakıldığında Sanayi Devrimi ile ilgili bu veya buna çok benzer bir tanımla karşılaşılacaktır. Modern anlamda gelişmişlik/az gelişmişlik sorununun da başlangıcı sayılabilecek Sanayi Devrimi bugünün de bir meselesi olarak önemini hız kesmeden korumaktadır.⁵⁴

Sanayi Devrimi’nin kökeninin tespit edilmesi oldukça güçtür. Tarihte, daha önce benzer bir deneyim olmadığı için, araştırmacılar başlangıç merkezi olan Britanya’da öncelikle artan üretimi incelemişlerdir. Çağdaş gözlemciler ise üretimin artmasını yeterli görmeyip, artışın temelinde yatan yenilikleri de göz önüne almışlardır. Zira 1850’de, 1750’ye göre Birmingham’da da üretim artmıştır. Fakat devrimci niteliklerle üretimini çok daha fazla arttıran Manchester olmuştur. Dolayısıyla inceleme alanları bu tür devrimci yöntemleri benimseyen yerlere kaymıştır. İngiltere ya da daha doğrusu Britanya, benzer bir örnek olmadığından diğer sanayileşen ülkeler gibi bir öncünün deneyimlerinden yararlanamamıştır. Teknolojik gelişmelerde de aynı durum geçerlidir. Fakat buradan daha öncesinde teknolojik gelişmeler olmadığı ve İngiltere’nin bunlardan yararlanmadığı anlamı çıkmamalıdır. Bununla birlikte Sanayi Devrimi’ni bütünüyle Britanya koşullarında açıklamak doğruluktan uzak olacaktır. Çünkü en büyük donanma ve deniz taşımacılığı filosuna sahip olmasına rağmen Britanya yine de kendisi gibi deniz ticaretiyle uğraşan Avrupa’nın denizci ülkelerinin oluşturduğu o zamanki dünya ekonomisinin bir parçasıdır. Bunun içinde -Amerika kıtasındaki eski sömürgeler de dâhil olmak üzere- bağımlı ekonomiler, Asya’daki gibi ticaret bölgeleri ve Doğu Avrupa’da bulunan uzmanlaşmış bazı bölgeler bulunmaktadır. Başta ticaret, göç, uluslararası ödemeler, sermaye aktarımı ve benzeri ilişkiler olmak üzere gelişmiş ülkeler ile bağımlı ülkeler birbirlerine birçok iktisadi faaliyet ile bağlıdır⁵⁵.

---

⁵³Britannica, “*Industrial Revolution*”, <https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution> 27.04.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

⁵⁴ İşaya Üşür, “*Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?*” *İktisat Dergisi*, Sayı 287, Ekim 1988, s. 16.

⁵⁵ Hobsbawm, “*Sanayi ve İmparatorluk*”, s. 32-4.

Sanayi, 18. yüzyılın başında, tarım ve hizmetlerin egemen olduğu, Avrupa ekonomisinin nispeten küçük bir parçasıydı. Oysa 1800'lerin üçüncü çeyreğine gelindiğinde, Avrupa'nın büyük bir kısmı sanayi devrimi geçirmişti. Modern teknolojinin gelişmesiyle birlikte, ekonomik faaliyetin sanayiye doğru kayması, endüstriyel üretim ve üretkenlik hızında bir artış sağladı. Daha önceki sanayi öncesi ekonomik genişleme dönemlerinden farklı olarak, bu ekonomik büyüme patlaması yavaşlamadı ve günümüze kadar devam eden, sürekli yükselen yaşam standartlarının yeni bir çağını başlattı. Öte yandan, Sanayi Devrimi'ne yol açan sebepler ya da başka bir deyişle kökenleri, tarihsel olarak kapitalizmle üst üste gelen süreçler olduğu için ayrıca ilgi çekicidir.⁵⁶

Şüphesiz ki süreç İngiltere'de başladı ve Avrupa'nın geri kalanına yayıldı. Ancak İngiltere'den Kıtaya yayılan teknoloji transferi, köleci bir kopyalama süreci olarak görülmemelidir. Aksine, teknolojinin yerel koşullara uyarlanmasını içeren uzun bir süreçtir. Bu sürece örnek olarak Sanayi Devrimi'nin klasik endüstrileri olan demir yapımı ve tekstil gösterilebilir.⁵⁷

XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde Avrupa'nın bazı bölgeleri, özellikle Batı Avrupa, öncelikle tekstil üretimi olmak üzere kırsal sanayide yoğunlaşmıştı. Hobsbawm, pamuk için "Sanayi Devrimi onsuz açıklanamaz." demiştir. Pamuğun elde edilişi ise büyük oranda sömürge sistemiyle sağlanıyordu. Pamuklu kadifenin daha az maliyetli bir türünü üretmek için pamuk hammaddesi ketenle karıştırılıyordu. XVIII. yüzyılda bilinen tek pamuk sanayi Hindistan'daydı. Burada üretilen patiskaların Avrupa'ya ve İngiltere'ye satılmasını amaçlayan doğu ticareti şirketleri İngiltere içindeki yerli üreticilerin yoğun muhalefetiyle karşılaşılıyordu. 1700'de İngiliz yünlü sanayi tüm yünlü malların ithalatını yasaklatarak ülke içinde rakipsiz kalmayı başardı. Mütevazı sayılabilecek ölçekte üretim yapan yerel imalatçılar Liverpool, Glasgow ve Bristol gibi sömürge ve köle ticaretinin yapıldığı limanların çevrelerine taşındılar. Zaman içinde bu ticaretin merkezi olan Liverpool iç piyasanın talebini karşılamaya uygun ve üstün Hint mallarından geride kalsa da özellikle savaş ve darlık zamanlarında Avrupa'nın ihtiyacını ikame edebilecek bir ürün elde etmeyi başardı. Genel itibariyle İngiltere'nin yünlü ürün ihracatı (%90) Afrika başta olmak üzere sömürgelere yapıldı. 1750 ile 1770 arasında on

---

⁵⁶ İşaya Üşür, "Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?", s. 16.

⁵⁷ Stephen Broadberry, Rainer Fremdling, and Peter Solar, "Agriculture", Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. 186.

kat artan pamuklu ihracatı sanayiye hız kazandıran gücü teşkil etmiştir.⁵⁸ Hobsbawm'a göre, bu sayede pamuk 1790'lara kadar, hammaddesinin üretildiği Hint adalarından Amerika'nın güneyinde köle emeğiyle en üstün halini alana kadar, Avrupa'dan az gelişmiş dünyayla bağlantısını kurmuş oldu. Pamuklu dokumanın en önemli özelliği ihraca yönelik bir ürün olmasıydı ve bunu her zaman korumayı başardı. Zaman zaman Amerika ve Avrupa'nın yüksek gelirli pazarlarına girebilmeyi başarsa da krizler ve savaşlarda başladığı yer olan az gelişmiş ülkelere dönerek üretimi sürdürdü. Şüphesiz İngiliz dokuma sanayi döneminin en iyisiydi. Fakat bu başarısının sebebi Britanya donanmasının ve Britanya ticaretinin üstünlüğünden kaynaklanmaktaydı. Siyasi gücüyle I. Dünya Savaşı'na kadar sürdürmeyi başardığı bu özelliği, Hintliler, Çinliler ve Japonların kendi ürünleriyle dünya pazarına açılmasıyla ortadan kalkmıştır⁵⁹.

XIX. yüzyılın sonlarında Avrupa devletlerinde sanayileşmeyle birlikte hizmet sektörünün de geliştiği görülmektedir. Avrupa'nın önde gelen denizci ülkelerinin hizmet sektörlerinde yaşanan gelişmeler, Avrupa genelinde ekonomik kalkınmayı canlandırdı. Her ülkedeki yapısal değişim, tipik olarak tarımın hem işgücü hem de GSYİH içindeki payını azaltmıştır, ancak aynı zamanda hizmet sektörünün iç yapısını da değiştirmiştir. Görece kendi kendine yeten hanelerde, dükkânlarda ve çiftliklerde ağırlıklı olarak kadın emeği bulunan hizmet sektörü, Avrupa'nın büyüyen ekonomilerine güç gerektiren işleri yerine getirmesi için gereken erkek işçiyi sağladı. Bununla birlikte Sanayi Devrimi'yle beraber Batı'da yaşayan insanların hayat tarzı köklü bir değişiklik geçirmiştir. Tarihte ilk kez nüfus artışıyla yaşam standartlarındaki artış birlikte gerçekleşmiştir⁶⁰.

1700-1870 dönemi boyunca, hizmetlere ayrılan fiziksel ve beşerî sermayeye yapılan yatırım, barış zamanında asla azalan getirilere maruz kalmadı. Savaş zamanında hem karada hem de denizde artan çatışmalar, hizmet sektörünün önemli kısımlarında, özellikle nakliye ve dağıtımda ölçek ekonomilerine yol açtı. Sanayileşme, ölçek ekonomileri ve benzeri ile daha fazla ürün elde etmeye yaramış, başka bir deyişle büyüme sağlamış ve bu niceliksel büyüme zamanla ekonomide yapısal değişimlere sebep olmuştur.⁶¹

---

⁵⁸ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 53

⁵⁹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 54.

⁶⁰ Mesut Küçükcalay, "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçların Analizi", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Sayı 2, Güz 1997, s. 52.

⁶¹ İşaya Üşür, "Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?", s. 23.

Savaşın kesintiye uğraması ve savaşları sona erdiren antlaşmalardan kaynaklanan ulusal sınırlar ve politikalarda meydana gelen değişiklikler, tüccarların ve finansörlerinin her ülkede yenilik yapma teşviklerini farklılaştırdı. Buna karşın yurt dışı ile rekabete açık ülkeler, kazanan taraf için değerini kanıtlamış olan yeni organizasyonları ve altyapıyı uyarladılar. İspanya ve Türkiye gibi rekabete daha az açık olan ülkeler, devlet düzenlemeleri ile geleneksel pazarları sürdürdüler. Bununla birlikte, Avrupa'daki önceki savaşlardan farklı olarak, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl savaşları, nüfusun veya altyapının kalıcı olarak tahrip edilmesi veya yerinden edilmesi yoluyla hizmetlere sürekli yatırım yapılmasını engellemedi. Devletlerin modern savaşın artan taleplerini finanse etme kabiliyetinin artması, Avrupa çapında ekonomik büyümenin yapısını ve önemini kalıcı olarak azaltırken, hizmetler sektörünün teknoloji ve kurumlarında ilerlemeyi sürdürmeye yardımcı oldu.

Önce denizde ve iç suyollarında, ardından da karada kıta Avrupası'nın demiryolu ağının oluşturulmasıyla artan nakliye ve dağıtım hizmetleri ölçeğine rağmen, faiz oranları 1700 yılına kadar Hollanda'da düşük seviyelerde kaldı. Bu gerçek bile, hizmetler sektöründeki verimliliğin istikrarlı ve kalıcı bir şekilde arttığını göstermektedir. Finans, nakliye veya dağıtımdaki her ilerleme, sektörün geri kalanında gelişmiş üretkenliğin bölünmesine yol açtı. Dünyanın dört bir yanından Avrupalı tüketicilere sunulan çeşitli ürünlerin artan pazarlanabilirliği, Avrupa tarımının ve ardından Avrupa imalatının üretkenliğindeki ilerlemeleri kuşkusuz teşvik etti. Teşviklere verilen tepkiler ise firmaların faaliyet gösterdiği kurumsal çerçeveye bağlıydı. 1700'den sonraki on yıllarda tüm hükümetlerin bir şekilde yanıt vermelerine rağmen, 1870'te batı ve kuzey Avrupa'nın gelişmiş ekonomileri ile doğu ve güney Avrupa'nın geri kalmış ekonomileri arasında kişi başına düşen gelir ve büyüme potansiyelinde ortaya çıkan farklılıklar çok büyüktür. Genel olarak, hizmetler sektöründeki üretkenlik, özellikle Batı Avrupa'nın Atlantik liman kentlerinde, 1700-1870 dönemi boyunca önemli ölçüde artmış durumdadır⁶².

1700-1870 döneminde Avrupa'da ekonomik büyüme hız kazanmıştır. Kuzey Batı Avrupa'da ekonomik büyüme kıtanın geri kalanına kıyasla hem daha erken başlamış hem de daha güçlü olmuştur. Geri kalmış bölgelerde reel ücretlerin düşme eğiliminde olduğu zamanlarda yaşam standardının arttığına dair; boy, bebek ölümleri, okuryazarlık gibi diğer göstergelerdeki artış çoğu zaman daha da geç olmuştur. Her ne kadar bir bütün olarak ele alınsa

---

⁶² Regina Grafe, Larry Neal, and Richard W. Unger, "The Service Sector", Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. 211-3.

da İngiltere de bölge bölge gelişmiştir⁶³. Bunun yanı sıra, Sanayi Devrimi'nin meyveleri kıtaya hem mesafe açısından, Sanayi Devrimi Avrupa'nın bir köşesinde ortaya çıktığı için pek de şaşırtıcı olmamakla birlikte, hem de sosyo-ekonomik açıdan çok eşitsiz bir şekilde yayılmıştır. Mekânsal eşitsizlik arttı ve özellikle de Avrupa'nın yeni endüstriyel çağdan en çok kâr sağlayan bölgelerinde sosyal eşitsizlik patlamıştır. Eşitsizlikteki bu artış, XVII. yüzyıldan önceki yüzyıllarda ekonomik genişleme ve kentleşmenin sonucu olarak, gelir ve servet dağılımında zaten yükselen eşitsizliğin üstüne gelmiştir. Bununla birlikte, artan ülkelerarası eşitsizliğin 1870 ile 1914 arasında tersine dönmeye başladığını da eklemek gerekir, ancak bu tartışma başka bir çalışmaya konu olacak nitelikte olup, bu tezin sınırlarını aşmaktadır.

Batı Avrupa'da sanayileşme yüksek gelir eşitsizliği ortamında gerçekleşti ve eşitsizliği daha da keskinleştirme eğilimi gösterdi. Bu nedenle, eşitsizlik ve büyüme arasındaki bağlantıları anlamaya çalışan teorisyenler, Batı Avrupa'yı düşük gelirli veya düşük refah eşitsizliği ortamında meydana gelen bir büyüme örneği olarak gösteremezler. Ancak bu ifadenin açıklanması gerekir; siyasi haklar ve mülkiyet haklarının korunması açısından Batı Avrupa vatandaşları dünyanın diğer bölgelerinde yaşayanlardan daha iyi durumda olabilirdi. “Atlantik Devrimi”nin ve tabii ki özellikle Fransız Devrimi'nin ardından, Batı Avrupa vatandaşlarına artan siyasi haklar veren yeni vatandaşlık kavramları teorik olarak geliştirildi, 1815'ten sonraki on yıllarda ulusal ve uluslararası siyasete egemen olan muhafazakâr hareket tarafından gerçekten geri getirilmemiş bir değişiklik olarak kaldı. Ödenen bedel ise; loncalar, şehirler ve diğer şirketler vasıtasıyla ifade özgürlüğünün geleneksel yollarının bastırılmasıydı. Yine de, 1776-1848 döneminde zorlukla meydana gelen siyasi sistem dönüşümü, XIX. yüzyılın ikinci yarısında kaydedilen asıl ilerlemenin temelini attı⁶⁴.

1800'de Avrupa kentleşmesinin coğrafyası ve seviyeleri hâlâ Orta Çağ'ın sonlarına benziyordu. Ana değişiklikler İngiltere ve İskoçya'nın yükselişi ve erken modern çağda Flanders'tan Hollanda'ya yayılmasıydı. Kuzey ve Güney arasındaki eşitsizlik tam da bu nedenle azalmıştı. 1870 yılında, aksine, kentleşmenin hem seviyesi hem de coğrafyası önemli ölçüde farklıydı. Kuzey Avrupa ülkelerinin Akdeniz bölgeleri üzerindeki belirgin hâkimiyeti ve kentleşme oranlarının hızlı yükselişi geçmişten gelen bazı temel farklılıklardı. Kentleşmedeki

---

⁶³ Küçükkalay, “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçların Analizi”, s. 57.

⁶⁴ Şekvet Pamuk and Jan-Luiten van Zanden, “Standards of Living”, Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. 232-3.

artış, modern büyümenin ilk çağında Avrupa ekonomisinin büyük dönüşümleri bağlamında gerçekleşti. Modern büyüme öncelikle şehirlerde gerçekleştiğinden ve uzak geçmişten beri şehir merkezlerinde gelişen bu yararlı bilginin ekonomiye uygulanmasına dayandığından, yapısal değişim ve kentsel gelişimin devam eden ekonomik gelişmenin sonuçları olup olmadığı tahmin edilebilir. Nedensel bağlantının yönünün belirlenmesi ise, bu durumda, diğer pek çok örnekte olduğu gibi, basit değildir⁶⁵.

Endüstrilerin genişleme ve dönüşüm sürecini tanımlamak için 1970'lerin başında yeni bir terim icat edilmiştir: Proto-Sanayileşme⁶⁶. Bu terim ilk olarak Flanders, keten endüstrisine atıfta bulunarak kullanılmıştır. Ghent ve benzeri diğer pazar kasabalarındaki girişimciler tarafından organize edilen, keten bezi üretimini uzak pazarlara, özellikle de İspanyol İmparatorluğu'na ihraç eden, ev içi üretime dayalı bir sanayiydi. Karı-koca ve çocuklar gibi aile fertlerinden oluşan işçiler genellikle küçük araziler ekmekteydi ancak aynı zamanda pazardan kendi topraklarında yetişmeyen bazı temel ürünler ve/veya araç-gereç gibi ek malzemeler satın almaktaydılar. Daha sonra bu terim rafine edilmiş ve diğer benzer endüstrilere genişletilmiştir. Bazı durumlarda, Lancashire pamuk endüstrisi gibi tamamen gelişmiş bir fabrika sisteminin başlangıcı olarak görülmüştür. Ancak İrlanda ve hatta Flaman keten endüstrisinde böyle bir geçiş gerçekleşmemiştir.

Proto-endüstriyel bir ekonomi genellikle işçilere hammadde tedarik eden ve ürettikleri çıktılarını uzak pazarlarda dağıtılmasını sağlayan kentli girişimciler, tüccar-üreticiler, tarafından örgütlenen kırsal işçilerden oluşur ve bu nedenle dağınıktır. Ayrıca işçiler geçim araçlarının en azından bir kısmını satın almalıdır. Proto-endüstride toprak/emek oranının düşük olması gerekmektedir. Bunun anlamı, emek başına düşen toprak miktarının az olması, toprağı işleyen

---

⁶⁵ Paolo Malanima, "Urbanization", Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. 255-6.

⁶⁶ Makine endüstrisinin başlamasından çok önce (işgücü potansiyellerinin artan bir oranda sanayiye tahsis edilmesi anlamında), Avrupa'nın birçok bölgesi sanayileşmiştir. Yine de, bu tür endüstri (geleneksel olarak organize edilmiş, esas olarak kırsal el sanatları) modernleşen bir ekonomi imajına neredeyse hiç uymamaktadır. Bununla birlikte 'sanayi öncesi sanayinin' büyümesini 'sanayileşme' sürecinin bir parçası olarak veya daha doğrusu, modern sanayileşmeden önce gelen bir ilk aşama olarak düşünmede bilişsel değer ve didaktik avantajlar vardır. Bakınız: Franklin F. Mendels, "Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", **The Journal of Economic History**, Cilt 32, Sayı 1, Mart 1972, s. 241.

zirai emek olması, fakat yine de geçinmek için yetmemesi ve köylülere ek gelir ihtiyacı doğurmasıdır⁶⁷.

Proto-sanayileşme ve ilgili terimler, öncelikle tüketim malları endüstrilerini, özellikle de tekstili ifade etmektedir. Bununla birlikte, pamuk endüstrisinde fabrika sisteminin gelişiminden çok önce, sermaye veya ara mallar ve hatta tüketim malları üreten diğer büyük ölçekli, yüksek oranda kapitalize endüstriler vardı. Özellikle Fransa'daki üreticiler, genellikle yetenekli zanaatkârların bir ustabaşı veya girişimcinin gözetiminde çalıştığı ancak mekanik güçleri olmayan büyük, fabrika benzeri yapılarda üretim yapmaktaydı. Avusturyalı soylu, toprak sahibi girişimciler tarafından benzer proto-fabrikalar kömür endüstrisinde inşa edilmiş ve mülklerinde bulunan kömür yataklarında madencilik yapmışlardır. Genellikle odun kömürü için kereste ve demir cevheri yakınındaki kırsal alanlarda bulunan demir fabrikaları, bazen yüzlerce hatta binlerce işçi çalıştırmaktaydı. Tersanelerde de olduğu gibi kurşun, bakır ve cam fabrikaları da sıklıkla büyük ölçekli organizasyonlara sahipti. Orta Çağ'dan kalma, devlete ait Venedik Cephaneliği, tarihteki en eski büyük ölçekli sanayi kuruluşlarından biridir. İngiliz hükümeti, Londra yakınlarındaki Woolwich Arsenal'i inşa etmiş ve özel girişimciler de çeşitli yerlerde büyük kurumlar yapmıştır. Bu başarılar etkileyici olsa da XVIII. yüzyıldaki yeni endüstriyel girişim biçimlerinin yükselişinin gölgesinde kalmışlardır⁶⁸.

2. 1. MODERN ENDÜSTRİNİN ÖZELLİKLERİ

Dönüşüm ilk olarak İngiltere'de, sonra İskoçya'da ve daha sonra ilk endüstrileşmiş ulus olarak anılacak olan tüm Britanya'da gerçekleşti. Britanya'nın Sanayi Devrimi'ne liderlik etmesinin sebebi/sebepleri birçok farklı unsurun bu ülkede bir araya gelmiş olmasıdır.⁶⁹ Fakat Britanya'nın sular altında kaldığı ya da hiç var olmadığı koşullarda da Kıta Avrupası ve Amerika tek başına da olsa, muhtemelen farklı çizgiler dâhilinde endüstrileşecekti. Lakin yine de bu çalışmada asıl olan öncülüğünü XVIII. yüzyılda Britanya'nın yaptığı sanayileşme sürecidir.

---

⁶⁷ Mehmet Genç, "Mehmet Genç ile Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine", *Türkiye Araştırma Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2003, s. 377.

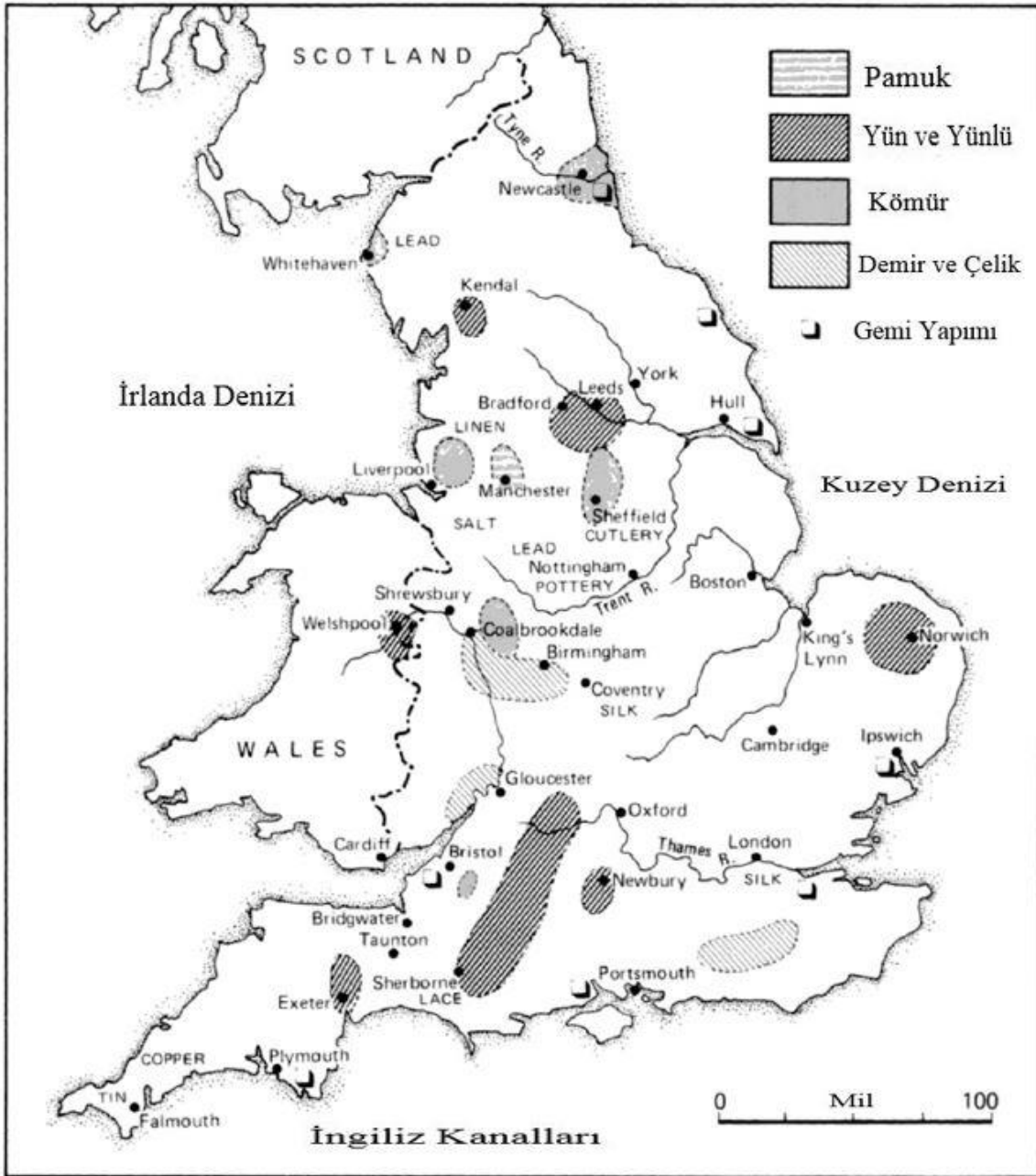
⁶⁸ Rondo Cameron, Larry Neal, *Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*, Oxford University Press, Mart 2002, s. 162.

⁶⁹ Küçükkalay, "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçların Analizi", s. 55.

Sanayi öncesi ve modern sanayi toplumları arasındaki en bariz farklardan biri, tarımın büyük ölçüde azalmış görelî rolüdür. Bununla birlikte, azalan öneminin aksine modern tarım, büyük ölçüde artan üretkenliği sayesinde kalabalık bir tarım dışı nüfusu beslemektedir. Yine önemli bir farklılık, hizmet sektöründe çalışan işgücünün yüksek oranıdır. Bu gelişme, özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında dikkate değerdir. Büyük Britanya’da, kabaca XVIII. yüzyılın başından XX. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan sanayileşme döneminde, ekonominin yapısal dönüşümünün karakteristik özelliği hem kullanılan işgücü, hem de çıktının oranı bakımından ikincil sektörlerin –madencilik, imalat ve inşaat sanayi- yükselişidir⁷⁰.

---

⁷⁰ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 163.

Şekil 1: 1700'de İngiliz Endüstrisi

Kaynak: Cameron, Neal, "Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present", 164.

Hobsbawm'a göre, teknolojik olarak düşük maliyetli olması nedeniyle uzun zamandır kullanılan basit tekniklerin çarpıcı getirileri, bilim ve teknik açıdan Sanayi Devrimi'nin başlangıçtaki ilkeliliğinin sebebiydi. Yenilik buluşlarda değildi. Aksine, deha gerektirmeyen,

mevcut koşullara karşı kafa yorarak çare bulmanın toplumda alışılmış olması, pahalı teknolojiler karşısında basit çözümleri tercih etme yolunun seçilmesini sağlayan geniş bir pazar oluşturuyordu.⁷¹ Hobsbawm'ın bu düşüncesi, bir anlamda 'Neden İngiltere ilk?' sorusuna cevap niteliği taşımaktadır. Bu, çok önemli bir şanstı. Zira erken dönem Sanayi Devrimi'ne fevkalade ve belki de temel, itici bir kuvvet kazandırdı. Bu durum o kadar önemliydi ki iyi bir eğitim görmemiş, kurnaz olmayan, çok zengin ya da çok becerikli olmayan zanaatkârlar da içinde buldukları ekonominin gelişen ve genişleyen şartlarında fırsat yakalamalarına olanak sağlamıştır. Bu sayede sanayileşme sürecinde başarılı olunabilmesi için gereken sermaye, beceri, planlama, devlet örgütlenmesi ya da büyük ölçekli işletme gibi şartların minimum düzeye inmesi mümkün olmuřtur⁷².

Modern endüstrinin yükselişi olarak adlandırılan dönüşüm sırasında, modern ve modern öncesi endüstrileri birbirinden ayıran sebepler yavaş yavaş belirmeye başlamıştır. Bu sebepler; mekanik güçle çalışan makinelerin kapsamlı kullanımı, yeni güç kaynaklarının veya enerjinin, özellikle fosil yakıtların, ortaya çıkması ve normalde doğada bulunmayan malzemenin yaygın kullanımı, şeklinde sıralanabilir. Bu sebeplerin bir sonucu olarak birçok sektörde işletme ölçekleri oldukça artmıştır. Teknolojideki en önemli gelişmeler, insan veya hayvan gücü tarafından çok daha yavaş ve zahmetli bir şekilde yapılan veya hiç yapılamamış işleri yerine getirmek için makine ve mekanik güç kullanımını içermektedir. Makine ve mekanin güç kullanımını emek verimliliğiyle birlikte kişi başına çıktı sayısını oldukça arttırmıştır. Aslında tekerlek/Çark, makara ve kaldıraç gibi temel makineler antik çağlardan beri kullanılıyordu. İnsanoğlu doğanın gücünden yelkenli gemileri itmek, ilkel endüstriyel süreçler için yel değirmenleri çalıştırmak ve su çarklarını döndürmek için faydalanılıyordu. Fakat XVIII. yüzyılda tahıl değirmenciliği, tekstil ve metalürji gibi endüstrilerde su gücü kullanımında dikkate değer bir artış meydana gelmiştir. Yine bu yüzyılda enerjinin kullanımıyla ilgili en önemli gelişme sanayileşmenin ilk aşamalarında odun yerine kömür ve odun kömürünün (charcoal) yakıt olarak ikame edilmesi ve buhar motorunun madencilik, imalat sanayi ve ulaşımda kullanılmaya başlanmasıdır. Benzer olarak, yüzyıllardır metal cevheri metale dönüştürülmekteydi fakat eritme işleminde kömür yerine kok kullanımı metallerin maliyetini

---

⁷¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 56.

⁷² Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 56.

büyük ölçüde düşürdü ve kullanımlarını katladı. Ayrıca kimya bilimi gelişerek bir dizi yeni yapay ve sentetik malzeme yarattı⁷³.

2. 2. TERİM OLARAK SANAYİ DEVRİMİ

Aslında *devrim* ifadesinin çağdaş düşünce yapısındaki karşılığı XVIII. yüzyıl Avrupa'sındaki aydınlanma hareketleriyle birlikte ortaya çıkmıştır denilebilir. Zira aydınlamacı filozoflara göre devrim; insanın aklı ile kurtuluşu ya da negatif yerine pozitif diyalektiğiyle yeniden yapılanması şeklinde tahayyül edilmekteydi. Bununla birlikte, 1789 Fransız Devrimi'nin olanca yıkıcılığına rağmen dönemin düşünürleri ve devrimcileri tarafından hâlâ özgürleştirici ve kurtuluşa erdirici olarak görülmekteydi. Ayrıca 1789 Devrimi, şiddetli ve ani bir şekilde toplumu değiştirmişti. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ve önceden sonuçları tahmin edilemeyen bir dizi iktisadi, sosyal ve teknolojik dönüşümün ifade edilmesi için bir benzetme gerekti ve Fransız Devrimi bu dönüşümün metaforu oldu.⁷⁴

Muhtemeldir ki; iktisat tarihçilerinin sözlüğünde hiçbir terim *Sanayi Devrimi* kadar geniş kabul görmemiştir. Ancak Cameron'a göre bu, talihsiz bir durumdur çünkü terimin kendisinin bilimsel bir anlamı olmadığı gibi ekonomik değişimin doğasına ilişkin büyük ölçüde yanıltıcı bir izlenim taşımaktadır. Buna rağmen, bir asırdan fazla bir süredir Britanya'da fabrika üretim sisteminin zaferine tanıklık eden dönemi belirtmek için kullanılmıştır. Karşılaştırma yapmak gerekirse, bu terim, her ne kadar tam tarihleri arasında bir ittifak oluşmamış olsa da diğer ülkelerdeki sanayileşmenin başlangıcına da uygulanmıştır⁷⁵.

Revolution Industrielle (Sanayi Devrimi) ifadesi ilk olarak 1820'lerde, Normady ve Nord'da Fransız pamuk endüstrisinin makineleşmesinin önemini vurgulamak isteyen Fransız yazarlar tarafından kullanılmıştır. Ancak 1884'te Arnold Toynbee'nin İngiltere'deki *Lectures on the Industrial Revolution in England* (İngiltere'de Sanayi Devrimi Üzerine Dersler)'ı yayınlamasından⁷⁶ sonra değer kazanmıştır. Fakat Cameron'a göre, Toynbee bir bilim insanı değil, sosyal bir reformcuydu. Toynbee'nin asıl ilgisi, İngiliz işçi sınıflarının ahlaki yozlaşmasını düzeltmekle ilgiliydi. Oxford'da konferans vermeye davet edildiğinde,

---

⁷³ Tayfun Çağlar Koç, Suat Teker, "Industrial Revolutions and Its effects on Quality of Life", **Press Academia Procedia, Global Business Research Congress**, 30-31 Mayıs 2019, Istanbul, Turkey, s. 305.

⁷⁴ İşaya Üşür, "Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?", s. 17.

⁷⁵ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 165.

⁷⁶ İşaya Üşür, "Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?", s. 16.

konferanslarını iktisadi olaylar ve ekonomik politika arasındaki karşılıklı ilişkilere, özellikle de işçiler için bir felaket olarak gördüğü *laissez-faire* politikalarının ortaya çıkışına ayırmıştır⁷⁷.

Usher'in düşüncesine göre; terimin ilk tanımları, büyük icatları ve değişikliklerin dramatik doğasını vurgulamaktaydı. Değişim ani ve şiddetliydi. Büyük icatların çoğu genellikle kısa bir süre içinde yapılmıştır. Yirmi yıldan biraz fazla süre içinde Watt, Arkwright ve Boulton'un büyük icatları tamamlanmış, yeni tezgâhlara buhar uygulanmış ve modern fabrika sistemi başlamıştır⁷⁸.

Sanayi Devrimi teriminin ilk yorumları yeni üretim tarzının zararlı sonuçları olarak varsayılan şeyleri de vurgulamıştır. Aynı zamanda mekanik güç ve makinelerin kullanımının bir sonucu olan üretkenliği kabul etmekle birlikte, çocuk işçiliğini, insan ticareti ve yeni fabrika kasabalarının sağlıksız koşullarını da vurgulamaktaydı. Buna ek olarak tarihsel sürecinde *Sanayi Devrimi* terimi çoğu insan için aşağılayıcı bir çağrışıma sahipti⁷⁹.

Bazı bilim insanları terimin yetersizliğini fark etti ve kullanımını protesto ettiler. Fakat bu, hiçbir şeyi değiştirmede. Terim hayal gücünü ele geçirdi ve yanıltıcı çağrışımlarına rağmen şüphe götürmeksizin literatürdeki yerini aldı⁸⁰.

Toynbee'nin konferanslarında geçen Sanayi Devrimi'nin olduğunu iddia ettiği tarihler (1760 ile 1820), Toynbee'yi konferanslar vermeye davet eden George III hükümdarlığı tarafından keyfi bir şekilde belirlenmiştir. Bazı bilim adamları sağduyulu bir tutumla, değişim hızının abartıldığının farkında olarak 'devrim' için daha uzun bir süre, örneğin 1750'den 1850 ye kadar (yine keyfi bir şekilde) olan dönemi belirlemiş hatta dönemin bitişi olarak gösterilebilecek bir tarih olmadığını savunmuşlardır. J. U. Nef, Sanayi Devrimi fikrini esasen yanlış bulmakla beraber endüstriyel ilerlemede eşi görülmemiş bir hız artışı olarak 1750 ya da 1760'ların gösterilemeyeceğini, 1780'lerin daha uygun bir başlangıç olabileceğini dile getirmiştir. Nef'in bulduğu tarihleri daha detaylandıran W. W. Rostrow, 1783-1803 arasında İngiltere'nin hızlı yükseliş tarihleri olarak belirtmiştir⁸¹.

---

⁷⁷ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 57.

⁷⁸ Abbott Payson Usher, **An Introduction to the Industrial History of England**, Boston, 1920, s. 249.

⁷⁹ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 165.

⁸⁰ Usher, "An Introduction to the Industrial History of England", s. 249.

⁸¹ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 166.

Sanayi Devrimi'nin tarihlerini netleştirme çabası bir yandan sürerken, XVIII. yüzyılın en ünlü iktisat tarihçisi olan T. S. Ashton, seleflerinin aksine dönemin sonucunu bir felaket değil başarı olarak gördüğünü belirtmiştir. Sanayi Devrimi terimine pek düşkün olmayan Ashton, değişimin sadece endüstriyel olmadığını, aynı zamanda sosyal ve entelektüel olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca Ashton'a göre; 'devrim' kelimesi, iktisadi süreçlerin özelliği olmayan ani bir değişimi ima etmektedir. Sıkça kapitalizm olarak adlandırılan insan ilişkileri sisteminin kökeni 1760'tan çok önce de vardı ve tam gelişimine 1830'lardan sonra ulaşmıştır⁸².

Broadberry ve O'Rourke'a göre, modern büyümenin geçiş evresi 1700-1870 yılları arasında önce Britanya'da başlamış ve ardından hızla Batı Avrupa'nın tüm bölümlerine yayılmıştır. Kuşkusuz, bu değişim avcı toplayıcı toplumdaki tarım toplumuna geçiş dönemi kadar radikaldir. Önceki kuşakların aksine, değişimin *Sanayi Devrimi* terimi ile karşılanamayacak kadar yavaş olduğu artık bilinmektedir. Zira devrim kelimesi daha dar zaman aralıkları için daha uygun görünmektedir⁸³.

1789 *Fransız Devrimi* ile *Sanayi Devrimi* kıyaslandığında aralarında süre olarak büyük fark olmasına rağmen, *Sanayi Devrimi*'nin zihinde oluşturduğu devrimsel düşünce benzerlik göstermektedir. Sanayi, tarımdan ziyade ekonominin modernleşmesindeki en önemli kaynak olma görevini sürdürmektedir⁸⁴.

2. 3. SANAYİLEŞMENİN ÖNKOŞULLARI

Genel kabul gördüğü üzere sanayileşmenin önkoşulları sermaye, kültür, enerji, hammadde, ulaşım-pazarlama, işgücü ve teknik eleman gibi unsurlardır. Fakat bu kadarla da sınırlı değildir. Ashton'un da belirttiği gibi, değişiklik yalnızca endüstriyel değil, aynı zamanda sosyal ve entelektüel, hatta ticari, finansal, tarımsal ve politiktir. Dolayısıyla tarihsel süreçte, özellikle yöntemler ve ölçümler güvenilir olmadığında (ya da hiç var olmadığında) öncelikleri keşfetmek zorluklar taşımaktadır. Fakat fırsat sağlamaları ve teşvik edici olmaları nedeniyle entelektüel değişikliklerin ağır bastığına inanmak için yeterli sebep bulunabilir. F. Bacon'un dediği gibi, "*bilgi güçtür*"⁸⁵. Zira bu yüzden bazı bilim adamları, modern endüstrinin ayırt

⁸² Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 167.

⁸³ Stephen Broadberry, Kevin H. O'Rourke, "*Introduction to Volume 1*", Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. XII.

⁸⁴ Broadberry, O'Rourke, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. XIII.

⁸⁵ Meriç Pehlivan, "*Francis Bacon'un Ortaya Koyduğu Hakikat Ölçüsü ve Bilgi Kaynağı Çerçevesinde Yenidünya İnsanı Sorunsalının Çözümü*", **Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 1, Sayı 2, Kasım 2019, s. 12.

edici özelliği olarak bilimin endüstriye uygulanmasını görmektedir. Endüstriyel aydınlanma çığır açmıştır.⁸⁶ Gerçekten de XVIII. ve XIX. yüzyılın başlarındaki teknik ilerlemelerin en dikkat çekici özelliklerinden biri, usta tamirciler, kendi kendini yetiştiren mekanikçiler, mühendisler ve diğer otodidaktlar (autodidacts) tarafından yapılan büyük yeniliklerin yüksek oranıydı. Geleneksel olarak en muhafazakâr ve yeniliklere karşı şüpheyle bakan tarımsal nüfusun bile, deneme ve yenilik yapma istekliliği toplumun tüm katmanlarına sirayet etmiştir⁸⁷.

İngiltere büyük ölçekte sanayileşen ilk ülke olduğu gibi, tarımsal üretkenliği ilk attıran ülkelerden biriydi. XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde, esas itibariyle emeğin %60'ının gıda üretiminde istihdam edilmesine rağmen İngiltere, tarımsal üretimde Kıta Avrupası'nın çoğundan ilerleydi. Tarımdaki gerçek işçi sayısı XIX. yüzyılın ortalarına kadar artmaya devam etse de bu oran zamanla istikrarlı bir şekilde % 36'ya, ardından 22'ye ve XX. yüzyılın başında yüzde 10'un altına düşmüştür. Kalkınmanın başlarında ihracat, üretim ve istihdam oranlarındaki tarımın yüksek payı giderek azalmakta, imalat sanayinin payı ise tam tersi artmaktadır⁸⁸. Bununla birlikte, XIX. yüzyılda bilimsel tarım başlamadan önce tarımda yapılan muhtemelen en önemli yenilik, kalıcı ekilebilir arazi ve otlaklar yerine -genellikle yeni yem bitkileri ile ekilen- tarla bitkilerinin geçici otlaklarla dönüşümüdür. İyileştirilmiş rotasyonlar yoluyla toprağın verimliliğini eski haline getirme ve daha çok hayvan besleme, bu sayede daha fazla gübre elde etme, daha fazla et, süt ürünü ve yün üretme gibi birçok avantaja sahip olunmuştur.

Fakat hem gelişmiş rotasyonlar hem de seçici yetiştiricilik için önemli bir ön koşul olan tarlaların birleştirilmesi ve çitlenmesi (enclosure) gerekiyordu. Zira geleneksel açık tarla sistemi altında yeni mahsullerin veya rotasyonların uygulanması konusunda fikir birliğine varmak çok zordu. Ayrıca ortak sürüleri otlatmak ve yapay ıslahı yönetmek de aynı derece zordu. Çitleme için oluşmuş güçlü şartlara rağmen, kendilerine ait tarlaları olmayan fakat birkaç hayvanı otlatmak gibi geleneksel bazı haklara sahip olan pek çok köylü vardı. Bilinen en ünlü çitleme yasası, Napolyon Savaşlarının ardından oluşan protesto eylemleri sebebiyle 1760'ta parlamentondan geçti. Çitleme Orta Çağ'dan beri devam ediyordu fakat bu yasa itibariyle

---

⁸⁶ Ramazan Arslan, Havanur Ergün, "John Hicks'e Göre Tarım Merkantilizminden Sanayi Devrimine Emeğin Evrimi", **Emek ve Toplum**, Cilt 1, Yıl 1, Sayı 1, 2012, s. 124.

⁸⁷ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 167.

⁸⁸ Emine Bilgili, "Dış Ticaret, Kalkınma ve Sanayi Devrimi", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı 13, 1998, s. 36.

İngiltere'nin ekilebilir alanlarının yarısından fazlası çitlenmiş oldu⁸⁹. Çitlemeye rağmen tarım devrimi sayesinde sadece mevcut tarım nüfusuna yetecek kadar tarım mamulü elde edilmekle kalmadı, aynı zamanda sanayileşmeyle ortaya çıkan kentsel emek pazarının beslenmesini sağladı⁹⁰.

Yeni tarımsal görünüş, açık alanlarda serbest ekim yapan münferit aileler yerine birleşmiş ve çitlenmiş 100-300 dönümlük alana sahip çiftliklerden oluşuyordu⁹¹. Bununla birlikte, çitleme yasası manastır ve ortak mülkiyet topraklarını kendi kendine yeten özel arazi birimlerine dönüştürdü ve başıboş alanları ekime açtı⁹². Çitleme ve teknolojik gelişme süreçleri birlikte daha büyük çiftliklere doğru kademeli bir eğilim ortaya çıkardı. 1851'e gelindiğinde ekili alanın üçte biri 300 dönümden büyük çiftliklerden oluşuyordu. 100 dönümden küçük çiftliklerin oluşturduğu ekili alan oranı yalnızca %22'ydi. Eskiden çitlemenin kırsal kesimin göçüne neden olduğu düşünülüyordu fakat yeni ekim teknikleri, emek ihtiyacında keskin bir düşüşe yol açacak harman makinesi, biçerdöver ve buharlı pullukların kullanıma girişine kadar, iş gücü talebini arttırmıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bu gelişmeler tarımsal emeğin mekanik güç karşısındaki oransal büyüklüğünü önemli ölçüde düşürmeye başladı.

Bu arada, İngiliz tarımının artan üretkenliği, büyüyen nüfusun artan beslenme ihtiyacını karşılamayı sağladı. Nitekim 1660 ile 1760 arasındaki yüzyıllık sürede, nüfus artış hızı, üretkenlik artış hızını geçmemiş ve bu sayede ihracat için artı ürün meydana getirmiştir. Nispeten daha müreffeh olan kırsal nüfus hem daha uzmanlaştı hem de ticari olarak yönlendirildi. Aynı zamanda; tarımsal aletler, giyim, kalaylı eşya ve porselen gibi birçok tüketici ürünü mamul mal için bir pazar haline geldi.⁹³ Büyüyen nüfusla birlikte artan yiyecek ve giyecek talebi İngiltere'de fiyat devrimine sebep oldu. Önceleri çitlemeyle birlikte artan emek ihtiyacı, insan gücü ihtiyacını düşüren mekanik aletler ve makinelerin devreye girmesiyle yeniden azalmaya başladı. Böylelikle toprak lortlarının koruyucu ve gözetmen rolünü ortadan

---

⁸⁹ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 168.

⁹⁰ Davut Ateş, *"Industrial Revolution: Impetus Behind the Globalization Process"*, **Yönetim ve Ekonomi**, Cilt 15, Sayı 2, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Manisa, 2008, s. 34.

⁹¹ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 168.

⁹² Ateş, *"Industrial Revolution: Impetus Behind the Globalization Process"*, s. 34.

⁹³ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 169.

kaldırarak köylüyü emek pazarına sundu. Dolayısıyla çocuklar ve kadınlar da dâhil olmak üzere ücretsiz emek, geçiminin sağlamak için özellikle giyim sanayisinde çalışmak zorunda kaldı⁹⁴.

Tarımın ticarileştirilmesi aynı zamanda tüm ulusun ticarileştirilmesi sürecini yansıtmaktaydı. XVII. yüzyılın sonlarında, kişi başına İngiliz dış ticareti, Hollanda dışındaki tüm ülkelerinkini aşmıştır. 1688 ile 1801 arasında, tarımın milli gelir içindeki payı %40'tan %32,5'e düşmüş, madencilik, imalat ve inşaat sektörlerinin payı küçük bir artışla %21'den %23,6'ya yükselirken, ticaret ve taşımacılığın payı %12'den %17,5'e yükselerek yaklaşık %50 artış göstermiştir⁹⁵.

Kıta ülkelerinin aksine, Britanya'nın iç ticaretini engelleyecek iç gümrük engelleri yoktu. Ayrıca deniz yoluyla, Doğu Akdeniz limanlarından yüklenen emtia Cebelitarık-Manş Deniz istikametinden Londra'ya ulaşıyordu⁹⁶. Londra daha XVI. yüzyılda bile coğrafi ve politik avantajları nedeniyle İngiliz ekonomisi için bir büyüme merkezi işlevi görmeye başlamıştı. Romalılar tarafından, Thames nehri üzerinde köprü yapılabilecek en alçak nokta seçilerek şehir kurulmuş ve Londra merkez olacak şekilde bağlantı yolları inşa edilmiştir. Bu yollar XVI. ve sonraki yüzyıllarda da İngiliz ekonomisine hizmet vermeye devam etmiştir. Aynı şekilde, nehrin Londra'daki havuzu okyanusa giden gemilerin erişebileceği en yüksek noktayıydı ve Orta Çağ'da İngiltere'nin en önemli limanı olarak ortaya çıkmıştı. XVI ve XVII. yüzyılda nüfus artış hızı olağan üstü artan Londra, 1700'e gelindiğinde o zamana kadar ki en büyük şehir olan Paris'i yakalamış, hatta geçmişti⁹⁷.

Ticarileştirme, ulusun gelişen mali organizasyonu ile etkileşim halindeydi. İngiliz bankacılık sisteminin kökeni belirsizdi. Ancak 1660 Restorasyonu ardından Londra'daki bazı önde gelen kuyumcular bankacı olarak faaliyet göstermeye başladılar. Banknot olarak dolaşan mevduat makbuzları çıkardılar ve güvenilirliği olan girişimcilere krediler verdiler. Bank of England'ın 1694'te anonim bankacılığın yasal tekeli ile kurulması, özel bankacıları banknot ihraçlarından vazgeçmeye zorladı. Ancak mevduat bankaları olarak işlev görmeye, poliçe kabul etmeye ve kambiyo senetlerinde indirim yapmaya devam ettiler. Bu sırada, bazı komisyoncular, avukatlar ve varlıklı tüccarlar basit düzey bazı temel bankacılık işlemlerini yerine getirmelerine

---

⁹⁴ Ateş, "Industrial Revolution: Impetus Behind the Globalization Process", s. 34.

⁹⁵ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 170.

⁹⁶ Caner Övşan Çakaş, "18'inci Yüzyıldan 21'inci Yüzyıla Britanya'nın Akdeniz Politikasının Realist Bakış Açısı ile Analizi", **İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, Mayıs 2019, s. 212.

⁹⁷ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 171.

rağmen, Londra dışındaki iller resmi bankacılık olanaklarından yoksun kaldı. İngiltere Merkez Bankası başka hiçbir şube kurmadı ve banknotları (büyük banknotlar/of large denomination) Londra dışında dolaşımında değildi. Dahası, Kraliyet Darphanesi (Royal Mint) son derece verimsizdi; altın sikkelerin değeri (denomination), ücret ödemede veya perakende ticarete yararlı olamayacak kadar büyüktü ve çok az gümüş ve bakır para basmıştı. Bu tür eksiklikler, özel teşebbüsün boşluğu doldurmasına neden oldu. Sanayiciler, tüccarlar ve hatta gazeteciler bile yerel parasal dolaşımın ihtiyaçlarına hizmet eden *scrip*⁹⁸ ve itibari para (token) bastırdılar. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında böylelikle, büyümesi son derece hızlı olan farklı kökenlerden yaklaşık 800 kuruluşun iştirak ettiği ‘ülke bankaları’ kurumu ortaya çıkmıştır⁹⁹.

1690’larda, Şanlı Devrim (Glorious Revolution)’in yarattığı coşku, bazı kraliyet sözleşmeleri ve tekel hibeleri ile İngiltere bankası gibi bir dizi anonim hisse senedi yaratılmasına neden oldu. O zamanki yasa, iş organizasyonu konusunda belirsizdi. İspanya Veraset Savaşı’nın başarıyla sonuçlanmasının ardından benzer bir coşku ülkeyi sarsmış ve Güney Denizi Balonu (South Sea Buble)¹⁰⁰ olarak bilinen spekülatif mali patlama ile sonuçlanmıştır. 1720’de parlamentodan Balon Yasası (Buble Act) olarak geçen kanunla, parlamentonun açık izni olmaksızın anonim şirketlerin kurulması yasaklanmıştır. Sonuç olarak İngiltere, Sanayi Devrimi’ne anonim veya kurumsal ticari örgütlemeleri yasa ile engelleyerek, sınai ve diğer işletmelerin çoğunu ortaklıklara veya basit mülk sahiplerine mahkûm ederek girmiştir. Balon Yasası 1825’te kaldırılmıştır. Bu kısıtlamanın İngiliz sanayileşmesine ne denli engel olduğu yoğun bir şekilde tartışma konusu olmasına rağmen, sanayileşmeyi tam anlamıyla durduramadığı kesindir¹⁰¹.

---

⁹⁸ Scrip: Bir şirkete veya kuruma kayıtlı, sahibine resmi bir sertifika ve temettü hakkı veren geçici bir para sertifikasıdır.

⁹⁹ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 171.

¹⁰⁰ İspanya Veraset Savaşı sırasında imzalanan bir antlaşma ile İspanya’nın Güney Amerika kolonilerinde, 1711 yılında kurulmuş Britanya kökenli anonim bir şirket olan Güney Denizi Şirketi (The South Sea Company) tekel konumuna gelmiştir. Karşılığında İngiltere’nin savaş esnasında yüklendiği borcu üstlenmiştir. Şirketin hisseleri üzerindeki spekülasyon finansal bir yıkımla sonuçlanan Güney Denizi Balonu (South Sea Buble) olarak bilinen ekonomik balona sebep olmuştur. Benzer spekülatif bir çalkantı da aynı zamanda Fransa’da yaşanmış, Mississippi Balonu olarak adlandırılmıştır. Bakınız: Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 172.

¹⁰¹ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 172.

*Şanlı Devrim*¹⁰², İngiltere'nin kredibilitelerini önemli ölçüde arttırmış, bu da ekonomik ve askeri yükselişini ateşlemiştir. Ör. İngiliz devlet borcu araştırıldı. Dolayısıyla tartışmalardan sonra *Devrim*, hükümdarın tek taraflı olarak temerrüde düşme kabiliyetini sona erdirmiş oldu. Böylece borçların geri ödenmesini daha olası hale getirdi. Bu sayede *Devrim*'den sonra benzer (ya da daha düşük) faiz oranları ile çok daha büyük meblağlar borçlanılabildi.¹⁰³ Şanlı Devrim'in önemli bir başka sonucu da parlamento tarafından sıkı bir şekilde elde tutulan krallık kamu maliyesinin, kamu borçlanma maliyetini önemli ölçüde düşürerek özel yatırım için sermayeyi serbest bırakmasıdır. Bununla birlikte, düşük gelirli nüfusu, zenginlere oranla daha fazla vergilendiren gerici sisteme rağmen yatırım için sermaye birikimine izin veren koşullar bulunmaktaydı. Böylelikle dolaylı da olsa sermaye, özellikle ulaşımda altyapı yatırımları ve sanayileşme sürecine önemli katkı sağlamıştır¹⁰⁴.

Büyüyen kentsel pazara tarladan tahıl, maden ocaklarından kömür ve maden cevheri ya da ormanlardan inşaat kerestesi gibi büyük miktarlarda ve hacimli ama aynı zamanda düşük değerli malların taşınmasını ucuz kanal taşımacılığı sağlamaktaydı¹⁰⁵. Dolayısıyla demiryolu çağının öncesinde suyolları en ekonomik ve verimli ulaşım arterlerini barındırmaktaydı. İngiltere, erken dönem refahının ve modern sanayideki öncülüğünün çoğunu, kıta savaşlarında düşmanın organize olmasını aksatan ve yok edilmeye karşı fiilen temassız koruma sağlayan, aynı zamanda deniz yolu gibi ucuz ulaştırma koşullarına da sahip olan 'ada konumuna' borçludur. Uzun sahil şeridi, mükemmel doğal limanlar ve nehir taşımacılığına uygun

---

¹⁰² 1640'larda İngilterede başlayan hadiseler ve Kral ile parlamento arasındaki gerginlikler sonucunda 1660 yılında II. Charles, İngiliz parlamentosu tarafından iktidara çağırılmıştır. Bunun ardından olaylar bir süreliğine durulmuştur. Fakat bu durum eski sistemin ortadan kalması anlamına gelmemektedir. Zira II. Charles'ın ardından iktidara çıkan II. James hem Katolik olması hem de krallığı 'Tanrısal Hak' iddia ederek mutlak idare yetkisi kullanmak istemesi parlamentonun tepkisini çekmiş, II. James'in üç yıllık iktidarı Katolik-Protestan çatışması ve siyasi çalkantılarla geçmiştir. Ardından 1688'de, Hollanda Valisi III. William, İngiliz ayânın davetiyle, ordusuyla birlikte İngiltere'ye gelerek kayınpederi olan II. James'ı tahttan azletti. Böylece Şanlı Devrim gerçekleşmiş ve eski rejimin ihyası Bill of Rights (Hakların Belgesi) adı verilen bir kanun çıkarılarak garanti altına alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Factsheet G4 General Series, "The Glorious Revolution", House of Commons Information Office, Ağustos 2010, s. 3-4. <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-informationoffice/g04.pdf> 28 04 2021 tarihinde online olarak erişilmiştir. Bakınız: Akif Kemal Koç, "Paradigmatik Devrim: 1688 İngiliz Devrimi", **Yüksek Lisans Tezi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2017.

¹⁰³ Gary W. Cox, "British State Development After the Glorious Revolution", **European Review of Economic History**, Cilt 24, Sayı 1, Şubat 2020, s. 24.

¹⁰⁴ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 172.

¹⁰⁵ Dan Bogart, Michael Lefors, A. E. M. Satchell, "Canal Carriers and Creative Destruction in English Transport", **Explorations in Economic History**, Cilt 71, Ocak 2019, s. 2.

akarsular, kara taşımacılığına olan ihtiyacın çoğunu ortadan kaldırmış ve bu da karasal ticaret ve sanayinin büyümesini bir ölçüde engellemiştir¹⁰⁶.

Britanya'nın doğal avantajlarına rağmen taşımacılığın geliştirilmesine olan talep giderek hızlanmıştır. 1660'tan 1689'a kadar ki 30 yıllık dönemde nehir ve liman iyileştirmeleri için parlamentoda 15 yasa, buna bazı ücretli geçişi olan yollar da dâhil, 1690'dan 1719'a 59 yasa, 1720'den 1749'a 130 yasa kabul edilmiştir. 1750'ler nehirleri birbirine veya madenleri pazara bağlamak için suyollarının inşa edildiği (bazen su kemerleri ve yer altı tünelleri kullanımı gibi ustalık gerektiren) kanallar çağına tanıklık etmiştir. Toplamda, 1750 ile 1820 arasında çoğunluğu kanallardan oluşan 3000 millik su yolu hali hazırda var olan 1000 millik kısma eklenmiş ve 17 milyon sterline mal olmuştur. Bu kanallar ve nehirler sayesinde tüm büyük üretim ve tüketim merkezleri birbirine ve aynı zamanda önemli limanlara bağlanmıştır¹⁰⁷.

Britanya'nın kanal ağı ve nehirleri olağan üstü verimli olmasına rağmen iç ulaşım talebini karşılamakta hâlâ yetersizdi. Geleneksel olarak yolların bakımı halkın zorla çalıştırılması hakkına sahip *parish*¹⁰⁸'in sorumluluğundaydı. Bu nedenle yolların durumu çoğunlukla fena haldeydi. 1690'lardan başlayarak parlamento, yolları inşa eden ve bakımını üstlenen, ücret mukabilinde geçiş; vagonla, atla veya yaya olarak sağlayan tröstler (trusts)¹⁰⁹ kurdu¹¹⁰. Bu tür tröstler ticari şirket değildi. Ancak *parish* yollarının bakımı için hem vergi yükümlülüklerini düşürmeyi hem de pazarlara erişimi iyileştirmeyi amaçlayan genellikle yerel toprak sahipleri, çiftçiler, tüccarlar ve sanayicilerden oluşan mütevelliler tarafından teşvik edilmiş ve denetlenmişlerdir. Ücretli yolların (turnpikes) çoğu 30 milden kısa olmasına rağmen birbirlerine bağlıydılar ve yoğun bir hat oluşturuyorlardı. 1750'ler ve 1760'lar paralı yol yapım hamlesinin en büyüğünü görmüştür. 1750'de 3400 mil olan ağ, 1770'te 15000 mile ve 1836'da 22000 mil olan maksimum uzunluğuna ulaşmıştır. Bu sıralarda devreye giren demiryolları ve kanallar yüzünden modası geçmiş görülmeye başlanmışlardır.

---

¹⁰⁶ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 172.

¹⁰⁷ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s.172.

¹⁰⁸ Hristiyanlıkta kendi kilisesi, cemaati ve din adamları olan küçük idari birimdir.

¹⁰⁹ Aynı alanda iş yapan çeşitli ortaklıkların paylarının bir ortaklıkça elde edilmesi ve idarelerinin bu ortaklığı yöneten gruba aktarılmasıyla oluşan, tekeli anamalcılığa özgü bir ortaklık birliğidir.

¹¹⁰ Bogart, Lefors, Satchell, "*Canal Carriers and Creative Destruction*", s. 2.

2. 4. ENDÜSTRİYEL TEKNOLOJİ VE İNOVASYON

Tarihçiler, endüstriyel değişimin devrim niteliğindeki doğasından etkilenmiş ve XVIII. yüzyılın son yirmi yılında pamuk endüstrisinin hızlı makineleşmesine ve büyümesine işaret etmişlerdir. Bununla birlikte, yaklaşık bir asır önce ve art arda birkaç yıl içinde sanayileşme için etkisi daha da temel kabul edilebilecek iki farklı yenilik yapılmıştır. Fakat önemlerinin hissedilmesi için yıllar geçmesi gerekecektir. Bu yenilikler, daha önce odun kömürüne (charcoal) bağımlı olan demir endüstrisinin, demir cevherini *kok*¹¹¹ ile eritmeye başlaması süreci ve önceleri rüzgâr ve su değirmeni gibi güçleri tamamlayan, ardından ana gücün kendisi olan atmosferik buhar makinesinin icadıdır¹¹².

Sonraları tarımdan endüstriyel bir medeniyete paradigma geçişi olacak olan buhar makinesi ilk olarak maden endüstrisine uygulanmıştır¹¹³. Kömür ve metallere olan talep arttıkça daha derin madenlerden çıkarılmaları için daha yoğun çaba gerekmeye başladı. Madenleri, biriken sudan kurtarmak için birçok başarılı cihaz icat edildi ancak su baskını büyük bir sorundu ve üretimin önündeki başlıca engel olarak yerini korumaya devam ediyordu. Madencilik sektörü ile yakından ilişkili olan Thomas Newcomen, bu sorunu gidermek için deneme yanılma yolu ile 1772’de Staffordshire’deki bir kömür madeni için ilk atmosferik ekip pompasını kurmayı başardı¹¹⁴.

Newcomen’in makinesinin en büyük eksikliği yaptığı işe oranla fazla yakıt tüketimi idi. 1760’larda, Matematiksel araç (instrument) üreticisi olarak Glasgow Üniversitesi’nde çalışan laboratuvar teknisyenlerinden James Watt’dan, doğa felsefesi kursunda gösteri amacıyla kullanılan bir Newcomen makinesinin çalışan küçük bir modelini onarması istendi. Konuyla ilgilenen Watt, makineyi denemeye başladı. 1769’da silindirin alternatif ısıtma ve soğutma ihtiyacını ortadan kaldıran farklı bir kondansatör için patent aldı. Buharın kaçmasını önlemek için yeterince pürüzsüz bir silindir elde etmeyi de içeren bir dizi teknik zorluk, motorun pratik kullanımını birkaç yıl geciktirdi.

---

¹¹¹ Maden kömürünün damıtılması yoluyla elde edilen, bileşimindeki uçucu madde oranı kömüre göre çok daha az olan ve özellikle sanayide kullanılan katı bir yakıttır.

¹¹² Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 175.

¹¹³ Koç, Teker, *“Industrial Revolutions and Its effects on Quality of Life”*, s. 507.

¹¹⁴ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 178.

İngiltere'nin sanayi öncesi döneminde tekstil endüstrisi putting-out sistemi altında öne çıkmıştı. XVIII. yüzyılda Birleşik Krallık'taki Sanayi Devrimi'nden başlayarak, tekstil ve giyim sektörü bugün bile benzer özellikler taşıyan bazı aşamalar ve özellikler göstermiştir.¹¹⁵ İskoçya ve İrlanda'da keten bezi İngiltere ve Galler'den daha bol olmasına rağmen, yünlü ve kamgarn (taranmış yün)¹¹⁶ mal imalatçıları en önemlileriydi. XVIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ipek endüstrisi, suyla çalışan makineler ve fabrikalarla İtalyanları taklit etmeye çalışıyordu. Fakat ipeğe olan talep, yüksek maliyeti ve kıtasal rekabet nedeniyle kısıtlıydı¹¹⁷.

İpek gibi pamuklu kumaş imalatı da Büyük Britanya'da nispeten yeni bir sanayi koluydu. XII. yüzyılda, muhtemelen Kıta Avrupası'ndan gelen göçmenler tarafından Lancashire'a getirildi ve XVIII. yüzyılın başlarında ticaret sınırlamaları olan Patiska Yasaları (Calico Acts/Laws)¹¹⁸ tarafından etkili Hindistan pamuk sanayisinin rekabetinden korundu.¹¹⁹ Pamuk üretimi yeni olduğu için diğer endüstrilere göre kısıtlayıcı yasalara, lonca kurallarına ve teknik değişimi engelleyen geleneksel uygulamalara daha az maruz kaldı. 1730'larda hem eğirme hem de dokuma için emek tasarrufu sağlayan makineler icat etme çabaları başladı. İlk denemeler pek başarılı olmadı ancak 1733'te John Kay, tek bir dokumacının iki kişinin işini yapabilmesini sağlayan uçan mekiği (flying shuttle) icat etti ve ipliğe olan talebi arttırdı. Ardından kısa zamanda birçok yeni mekanik eğirme makinesi icat edildi. İlki 1764'te James Hargreaves'in icat ettiği eğirme çıkırığıydı. Aslında bu, oldukça basit bir makineydi. Bir yerine birkaç iğnelik bir bataryaya sahip dönen bir tekerlekten biraz daha fazlasıydı. Fakat işçiler mekanik güç gerektirmeyen bu çıkırığı evlerinde kullanabiliyordu. Ayrıca Hargreaves'in çıkırığı bir kişinin, birkaç kişinin işini yapabilmesine fırsat veriyordu¹²⁰.

Richard Arkwright tarafından 1769'da patenti alınmış bir eğirme makinesi olan su tezgâhı¹²¹ daha genel bir öneme sahipti. Aslında bir berber ve aynı zamanda peruk ustası olan Arkwright, sonradan patentinin iptal edilmesinden de anlaşılacağı gibi muhtemelen su tezgâhını

---

¹¹⁵ Murat A. Yülek, Kaoru Natsuda, K. Ali Akkemik, Mete Han Yağmur, "The Textile and Clothing Industrialization Cycle", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 41, Sayı 1, Haziran 2019, s. 256.

¹¹⁶ Yüksek kaliteli bir yün ipliği türüdür.

¹¹⁷ Cameron, Neal, *Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*, s. 180.

¹¹⁸ Patiska Yasaları (1791) ile çoğu pamuklu tekstilin İngiltere'ye ithalatı yasaklandı ve ardından birçoğunun satışına kısıtlama getirildi. Burada amaç dünya pamuklu tekstil pazarına hâkim olan Hindistan'a karşı bir ekonomik korumacılık sağlamaktı.

¹¹⁹ Yülek, Natsuda, Akkemik, Yağmur, "The Textile and Clothing Industrialization Cycle", s. 262.

¹²⁰ Cameron, Neal, *Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*, s. 181.

¹²¹ Yülek, Natsuda, Akkemik, Yağmur, "The Textile and Clothing Industrialization Cycle", s. 261.

kendisi icat etmemiştir. Fakat yine de erken dönem tekstil inovasyoncuları arasında öne çıkmıştır. Su tezgâhı, öncelikle şehirlerde işçi yoğunluğuna neden olmamak için, çoğunlukla ülkedeki akarsuların yakınında veya küçük köylerde inşa edildi. Dahası, su gücü makineyi çalıştırdığı için, ilk fabrikalar kalifiye işçi ve denetçi olarak görece az sayıda yetişkin erkeğe ihtiyaç duyuyordu. İş gücünün çoğu hem daha ucuz hem de daha uysal olan kadın ve çocuklardan oluşuyordu¹²².

Eğirme makinelerinin en önemlisi, Samuel Crompton'un icadı olan katırdı. *Katır*¹²³ diğer makinelerden ve elle eğirmeden daha ince ve daha güçlü iplikler eğirebiliyordu. Yaklaşık 1790'da katır, buhar gücüne adapte edildikten sonra, pamuk eğirme için en çok tercih edilen makine oldu. Su tezgahında olduğu gibi katır da geniş ölçekte kadın ve çocuk istihdamına izin vermiştir. Fakat su tezgahından farklı olarak katır, kömürün ucuz ve emek arzının bol olduğu şehirlerde büyük fabrikalar kurmak için daha uygundu. Böylece, 1782'de yalnızca 2 tane pamuklu dokuma fabrikasının bulunduğu Manchester'da, yirmi yıl içinde 52 tane daha kurulacaktı¹²⁴.

Diğer bir örnek endüstri, çömlek imalatıydı. Çin'den gelen kaliteli¹²⁵ porselen zenginler arasında bir moda yaratarak, altın ve gümüş tabak yerine ikame edilmeye başlandı ve bu, faydacı mallara (utilitarian wares) bir model oluşturdu. Çin'den gelen mallar ülke içinde taklit edilmeye çalışıldı. Başlangıçta ucuz taklitler olmaktan öteye gidemediler. Fakat bazı firmalar zamanla, belirli bir ölçekte fiyat-kalite dengesini yakalamayı başardılar. Aynı zamanda, çay ve kahvenin artan popülaritesi ve orta sınıfların gelirlerinin yükselmesi, tahta veya kalaylı kâse ve sofrta takımları yerine, insanları yurtiçinde üretilen porselen eşyaları tercih etmeye yöneltti¹²⁶.

Kimya endüstrisi de önemli bir genişleme ve çeşitlenme süreci geçirmiştir. Bunun başlıca sebebi kimya biliminin ilerlemesidir. Tabii ki, kimyasal gelişmelerin metal endüstrisindeki gelişmelerle büyük ilgisi vardır. Ancak tekstil endüstrilerinin genişlemeleri için gereken yeni bilgilere ne denli ihtiyaç duyduğunu unutmadan veri biriktirmeyi ve ilerlemeyi

---

¹²² Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 181.

¹²³ Crompton'un icadına 'katır' (*mule*) isminin verilmesinin nedeni makinesinin önceki iki önemli eğirme makinesinin karışımı olmasıdır. Zira *water frame* (su çerçevesi) ve *jenny* 'dişi eşek' anlamına geldiğinden, buradan çıkarım yapılmıştır.

¹²⁴ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 181.

¹²⁵ Loren Brandt, Debin Ma, Thomas Rawski, "*Industrialization in China*", **Institute for the Study of Labor (IZA)**, Discussion Paper No 10096, Bonn, July 2016, s. 24.

¹²⁶ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 182.

sürdürdüler¹²⁷. Bununla birlikte, hammadde kıtlığıyla başa çıkmaya çalışan sabun, kâğıt, cam, boya ve tekstil üreticilerinin deneysel çalışmalarının da kimya endüstrisinin ilerlemesindeki rolü çok önemlidir¹²⁸.

---

¹²⁷ Joseph H. Park, Esther Glouberman, “*The Importance of Chemical Developments in the Textile Industries during the Industrial Revolution*”, **Chemical Education**, New York University, Temmuz 1932, s. 1143.

¹²⁸ Cameron, Neal, **Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**, s. 183.

3. SANAYİ DEVRİMİ İKTİSAT TARİHÇİLERİ TARAFINDAN NASIL ALGILANIR?

Çok açık bir şekilde belli olmasa da Sanayi Devrimi'nin genellikle iki bakış açısıyla ele alındığını söylemekte bir sakınca yoktur. Bu bakış açıları giderekçi (gradualist) ya da evrimci (evolutionist) ve tersi olan kopuşçu (breakthrough) ya da devrimci (revolutionist) bakış açılarıdır. Giderekçiler tarihsel süreçte atlamaların olamayacağını, bir olayın daha önceki olay ya da olayların devamı olacağını, sürekliliğin esas olduğunu savunmaktadır (*Natura non Facit Saltum*)¹²⁹. Bunun tam tersi bir görüş öne süren kopuşçulara göre ise, tarihsel süreçler atlamalar ve kopuşlarla şekillenmektedir. Dolayısıyla olaylar arasında bir süreksizlik/kesintiden bahsetmek uygundur¹³⁰.

Bununla birlikte, iktisat tarihçilerince genel kabul gördüğü gibi Sanayi Devrimi yakın tarihin tartışmasız en önemli iktisadi olayıdır. Ancak yalnızca büyük bir tarihsel atılım olmakla kalmamış, ulusların XVIII. yüzyılda başlayan ekonomik ve teknolojik süreçlere katılmayı ne ölçüde başardıkları aynı zamanda mevcut ekonomik güçlerini büyük ölçüde belirlemiştir. Yabancı yerlerle ticaret getirmiş, insanların dünya görüşlerini ve bilim anlayışını genişletmiştir. Zira J. L. Zaden, *The Long Road To The Industrial Revolution* adlı kitabında, Sanayi Devrimi'nin aynı zamanda fikirlerde devrim olduğunu belirtmiştir¹³¹.

Her ne kadar Sanayi Devrimi, genel itibariyle İngiltere tarihindeki iktisadi ve sosyal bir sürecin çeşitli açılardan ifadesi olarak kabul görse de bu, her yazarın aynı şekilde kullandığı anlamına gelmemektedir. İktisadi tarih yazınında Sanayi Devrimi'nin en az üç farklı biçimde kullanımı ile karşılaşılacaktır. İlk olarak, Sanayi Devrimi tek bir sanayiye ilişkin kullanılmaktadır. Bu kullanımda, sanayiye yeni bir teknoloji eklenerek bu bölüm yeni bir niteliğe erişmiş, ekonominin diğer sanayilerinde henüz bir sanayi devrimi yaşanmamıştır. İkinci kullanımda, tek bir sanayiye değil ekonominin belirli sektörlerine ilişkin kullanılmıştır. Buna örnek olarak tarım devrimi, ticari devrim ya da ulaşım devriminden bahsedilebilir. Daha geniş bir alana uygulanan son kullanıma göre ise, ulusal ekonominin bütününe ilişkin

---

¹²⁹ Evrimin adım adım ve yavaşça ilerlediğini vurgulamak isteyen Darwin'in sıkça kullandığı bir sözdür; *doğa hiçbir zaman sıçramalar yapmaz*, anlamına gelmektedir. Bakınız: Rodney Mauricio, "*Natura Non Facit Saltum*", *Genetica*, 123: 1-2, University of Georgia, Springer 2005, s. 1.

¹³⁰ İşaya Üşür, "*Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?*", s. 19.

¹³¹ Jan Luiten van Zanden, *The Long Road to the Industrial Revolution: The European Economy in Global Perspective, 1000-1800*, Boston, Brill, 2009, s. 1.

kullanılmaktadır. İngiltere’de XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Sanayi Devrimi, bu niteliktedir. Bu durumda, sanayi devrimi ulusal ekonominin tümüyle alakalıdır ve tarım temelli ekonomi, sanayi temelli ekonomiye dönüşmüş, *sanayi toplumu* ortaya çıkmıştır¹³².

Sanayi Devrimi konusundaki literatür büyük ölçüde o dönemin baskın ekonomi teorileri tarafından şekillendirilmiştir. Smith’ten Marx’a, özellikle klasik iktisatçıların varsayımından etkilenen bir düşünce zincirinin tesirinde kalınmıştır. Bu düşünce zinciri, büyümenin yatırıma bağlı olduğu, tasarrufları teşvik ettiği, kâra bağlı olduğu, işçilerin çok fakir olduğu ve toprak ağalarının önemsiz olduğudur. Hatta bazı yazarlar, ör. Kevin H. O’Rourke, Eric Williams (1966)’tan yaptığı bir alıntıyla, Atlantik köle ticaretinden elde edilen kârların Sanayi Devrimi’ni finanse ettiğini savunmuştur¹³³.

Bu konuda önemli eserler veren Eric J. Hobsbawm’a göre ise; Sanayi Devrimi, herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde yazılı belgelerdeki en köklü iktisadi dönüşümdür. Bu dönüşüm bir süreliğine Britanya’nın sosyal ve iktisadi dönüşümü ile çakışmıştır. Bu süre zarfında Britanya tüm dünya ekonomisine mesnet olmuş ve dünya ekonomisi Britanya ekseninde şekillenmiştir¹³⁴. R. M. Hartwell de benzer bir anlatımla, geçişin önce İngiltere’de başladığını ve sabit gelirden veya kişi başına düşük gelirden, yine kişi başına reel gelirde sürekli bir artışa sebep olduğunu, bunun sonrasında da endüstriyel teknoloji ve organizasyonda devrimin, İngiltere’nin ardından Avrupa’ya ve sonrasında da tüm dünyaya yayıldığını öne sürmüştür¹³⁵.

Sanayi Devrimi, son yılların literatüründe ekonomik büyüme üzerine tartışıldığı gibi, kalkınmaya yönelik bir bloktur. Ayrıca Sanayi Devrimi, asıl üretime fayda sağlayacak yan ve destek üreticileri teşvik eden ve farklı alanlarda çalışma için uygun sektörler olmaya isteklendiren lider bir büyüme sektörüdür. Bu bağlamda, R. Koebner’in de söylediği gibi, Sanayi Devrimi olarak adlandırılan teknik ve iş organizasyonundaki yenilikler, olgunluğa

---

¹³² İşaya Üşür, “*Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?*”, s. 18.

¹³³ Kevin H. O’Rourke, Leandro Prados de la Escosure, and Guillaume Daudin, “*Trade and Empire*”, Kevin H. O’Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. 118.

¹³⁴ Eric J. Hobsbawm, **Sanayi ve imparatorluk**, Çev. Abdullah Ersoy, **Dost Kitabevi Yayınları**, Ankara, 2008, s. 21.

¹³⁵ Ronald Max Hartwell, “*The Causes of the Industrial Revolution: An Essay in Methodology*”, **The Economic History Review**, Cilt 18, No 1, 1965, s. 165.

ulaşmadan önce onlarca yıllık deneyimden geçmiş, bazen spekülasyon, bazen olumlu ilgi konusu olmuş ve şaşırtıcı etkilere yol açmıştır¹³⁶.

Sanayi Devrimi'yle ilgili kısa bir açıklama yapan K. Pollard'a göre; 'Sanayi Devrimi', çok açık ayırt edilebilen, neredeyse tüm dünyayı kapsayan ve geri dönülemez bir gelişme aşaması haline gelmiştir¹³⁷.

Alışılmış algıdan farklı bir düşünce ileri süren N. F. R. Crafts'a göre bu devrim, ekonomik büyüme hızında ani bir artış değildir. Aksine, büyümenin kademeli hızlanması söz konusudur ve gerçek manada *devrim* olarak nitelendirilemeyeceği artık açıklık kazanmıştır.¹³⁸ Bu görüşe paralel olarak Hartwell, Sanayi Devrimi'nin ana kaynağının, Avrupa uygarlığının uzun tarihinin derinlerinde yatmakta olduğunu düşünmektedir¹³⁹.

Hobsbawm, kitabının başka bir bölümünde; Sanayi Devrimi'nden bahseden aynı zamanda pamuktan da bahsediyordur, demektedir. Zira 1760 ile 1830 arası pamuk üretimi on kat artmıştır. O dönemde, İngiltere'nin geleceğe dönük planlarını başlattığı yeni ve devrimci kenti Manchester'a gelenler 4-5 kat yüksekliğinde fabrikaları, kule gibi uzun ve kapkara duman saçan bacalarıyla karşılaşacaktır. Tabii ki Hobsbawm'a göre, Sanayi Devrimi yalnızca pamuk ya da Manchester demek değildir. Fakat pamuk sanayisinin geliştiği ve fabrikaların yoğunlaştığı bölgeler yeni bir üretim modelini ve aynı zamanda farklı bir toplum yapısını ifade etmektedir. Kömür madenleri, demir üretim alanları ve proleter nüfusun emeğiyle çalışan, büyük makinelerin olduğu devasa işletmeler bulunmaktadır¹⁴⁰.

Konuya mecazi bir gönderme yapan J. H. Clapham, şayet Sanayi Devrimi üç kez sıkılmış portakal olsaydı, yine de içinde şaşırtıcı miktarda su bulunurdu demektedir.¹⁴¹ Zira bu çalışma sürecinde Sanayi Devrimi'nin yüzyılı aşkın süredir yapılan sayısız çalışmaya rağmen hâlâ çok fazla karanlık ve muğlak yerinin olduğunu görmek Clapham'ı doğrular niteliktedir.

---

¹³⁶ R. Koebner, "Adam Smith and The Industrial Revolution", **The Economic History Review**, Cilt 11, No 3, 1959, s. 383.

¹³⁷ Katherine Pollard, "Investment, Consumption and The Industrial Revolution", **The Economic History Review**, Cilt 11, No 2, 1958, s. 215.

¹³⁸ Nicholas Francis Robert Crafts, "British Economic Growth during the Industrial Revolution", **The Journal of Economic History**, Cilt 47, Sayı 3, Eylül 1985, s. 790-2.

¹³⁹ Hartwell, "The Causes of the Industrial Revolution An Essay in Methodology", s. 171.

¹⁴⁰ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 52

¹⁴¹ John Harold Clapham, "The Transference of the Worst Industry from Norfolk to the West Riding", **The Economic Journal**, Cilt 20, Sayı 28, 1910, s. 195.

Geçen zamana rağmen Sanayi Devrimi'ne olan ilgi azalmamakta, aksine ilginç bir şekilde konu olarak hâlâ yeterince çalışılmamış görünmektedir. D. Greasley ve L. Oxley (1994), Sanayi Devrimi'nin şaşırtmaya ve aynı zamanda uyanmaya devam ettiğini ifade etmektedir.¹⁴² Literatürdeki boşluklar sayesinde, örneğin 1760-1860 arasında herhangi bir büyük endüstrinin çalışılmamış taraflarının, çalışılanlardan daha çok olduğu açıktır.

XX. yüzyıl, tarihsel çalışmaların verimliliği açısından önemlidir. Tarih çalışmalarına kaynak olabilecek materyallerin miktarı artmış ve çeşitlenmiştir. Bunun yanı sıra, teknikler daha karmaşık hale gelmiş ve profesyonel iktisat tarihçilerinin sayısında büyük ölçekli artış yaşanmıştır. Bu durum üniversite bölümleri ve eş değer alanlar için dikkat çekicidir. Ancak Sanayi Devrimi'nin büyük sorunlarının çoğunda, çözümlerine ilişkin detaylı bir soruşturma yerine, kaçınılmaz olarak çok fazla spekülasyondan doğan cehalet vardır. Tabii ki, spekülasyon yapmak araştırma yapmaktan daha kolaydır. Bununla birlikte, spekülatif olarak kurulan çok sayıda anlayış, *dogma*¹⁴³ olma eğilimindedir. Ayrıca bu spekülasyonların doğru olarak kabulü çoğu zaman bu anlayışların geçerliliğinin hangi ölçüde doğru olduğunu saptayabilecek araştırmaların yapılmasını engellemiştir¹⁴⁴. Yine de Sanayi Devrimi tarihçileri terimin ilk kullanıldığı tarihten, yükselişine kadar, yerel, mesleki ve endüstriyel alanlarda çoğu yetersiz ve genelde tartışmaya varan geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Literatürün en parlak yerleri sanayileşme sürecinde yaşam şekli ve yaşam standardı ile ilgilidir. Hartwell'e göre, *Sanayi Devrimi'nin sonuçları* ve daha önemlisi *Sanayi Devrimi neden gerçekleşti ve neden İngiltere merkezliydi* gibi soruları Sanayi Devrimi tarihçileri genellikle dikkate almamışlardır.¹⁴⁵ Gerçekten de iktisat tarihçileri Sanayi Devrimi'nin kökenleri üzerinde ne çok aydınlatıcı ne de tartışmacıydılar. Genelde karşılıklı tutarlılığı dedüktif ya da deneysel olarak test etmeden, önerilen bir dizi çözümü kabul etmekten mutluluk duymuşlardır. Zira kalabalığın içinde farklı

---

¹⁴² David Greasley, Les Oxley, "Rehabilitation Sustained: The Industrial Revolution as a Macroeconomic Epoch", **The Economic History Review**, Cilt 47, Sayı 4, Kasım 1994, s. 760.

¹⁴³ Dogma örnekleri (a) çitleme (çevirme) ve iş gücü arzı arasındaki ilişki. (b) ilacın ölüm oranı üzerindeki etkisi. (c) girişimcilerin çiftçi kökenleri. (d) Sanayi Devrimi sırasında bir 'laissez faire' politikasının varlığına ilişkin niteliksiz varsayım. (e) Sanayi Devrimi sırasında talepteki ana veya kritik artışı sağlayan uluslararası ticaretin varsayılan önemi. (f) kişi başına tasarrufta belirgin bir artış olduğu varsayımı. (g) bir dönüm noktası olduğu varsayımı. (g) XVIII. yüzyılda genel sosyal giderlerin piyasa fonları ve endüstriyel yatırımlar ve kar ile finanse edildiği varsayımları.

¹⁴⁴ Ronald Max Hartwell, The Causes of the Industrial Revolution an Essay in Methodology, **The Economic History Review**, Cilt 18, Sayı 1, 1965, s. 164.

¹⁴⁵ Hartwell, "The Causes of the Industrial Revolution An Essay in Methodology", s. 171.

bir düşünce belirten C. M. Cipolla'ya göre, herhangi bir tarihsel muhakemede, *Sanayi Devrimi* tarihin en büyük süreksizliklerinden biri olarak ifade edilse çok da mantıksız olmazdı¹⁴⁶.

Sanayi Devrimi'ne karamsar bir açıdan yaklaşan A. J. Toynbee, kötü bir dönemden geçen ulusun korkunç, felaket ve çok daha karanlık bir döneme yaklaştığını düşünmektedir. Çünkü Toynbee'ye göre, büyük bir zenginlik artışı ile muazzam bir yoksulluk artışı yan yana görülmekte ve serbest rekabetin sonucu olan geniş çaplı üretim, sınıfların hızla yabancılaşmasına ve büyük bir üretici kitlesinin bozulmasına yol açmaktadır¹⁴⁷.

J. P. Hammond, Sanayi Devrimi dönemini kastederek, kâr elde etmenin insan davranışını açıkladığı düşünülen bir çağda insan hayatına, her şeyin bu ekonomik teşvikin merkezi heyecanına tâbi olduğu bir tiyatro olarak bakmayı yanlış görmektedir. Hammond'a göre, parlamentodaki konuşmaları, broşürleri, Komitenin dili ve aydınlanmış çevrelerdeki akıl oyunları incelenince, bu bakış açısıyla her yerde karşılaşılmaktadır. İktisadi yasaların her insanın kendi çıkarını gözettiği iddiası, bu arayışın kamu yararını ne kadar teşvik ettiğini ve onu düzenlemeye çalışmanın ne kadar tehlikeli olduğunu göstermektedir. Hammond'a göre, tarihin bu bölümünde iktisadi hayatı bu felsefeyle yönlendirilen insanlar çokça görülmektedir. Bu nedenle, zamanın kadın ve erkeklerinin, filozofların eylemlerine atfettikleri güdüye uyduğunu hayal etmek ve aynı zamanda saf ve basit bir kâr çağı olarak nitelendirmek basittir. Yine Hammond, kâr eylemlerini harekete geçiren canlı bir resim olarak şunları göstermektedir; halk ruhu, deney sevgisi, inisiyatif alma duygusu ve hareket sürecindeki bir çağın heyecanı. Hammond'un düşüncesine göre, bu çağdaki hayat belirli bir kalıpta gerçekleşmektedir. Ancak eylemlerini kamu politikasını kontrol eden ekonomik fikirler tarafından yöneten insanlar, daha geniş çıkarlardan ilham almaktadır. Zira Hammond'a göre, başarılı servet arayışının kendi başına bir insanı mutlu etmediğine inananlar, çabaları sonucunda servet kazanan birçok kişinin mutluluğu bulmak için başka bir şeyin peşinde koştuğunu hatırlamak zorundadır, o da dünyaya hizmet ya da kalıcı dürtülerin memnuniyetidir¹⁴⁸.

---

¹⁴⁶ Carlo Maria Cipolla, *The Economic History of World Population*, 1. Basım, *Penguin Books*, Baltimore, 1962, s. 24-31.

¹⁴⁷ Arnold Joseph Toynbee, *Lectures on the Industrial Revolution*, 1. Basım, *Cambridge University Press*, 1884.

¹⁴⁸ John Paul Hammond, "The Industrial Revolution and Discontent", *The Economic History Review*, Cilt 2, Sayı 2, 1930, s. 215-228.

3. 1. TEORİK YAKLAŞIMLAR

1980 ve 1990'ların başlangıcında, makro iktisatçılar dikkatlerini iş döngülerinden uzun vadeli ekonomik büyümenin belirleyicilerine çevirmeye başladılar. Bölgesel büyümeye odaklanan makaleler bazı ülkelerin diğerlerinden neden daha hızlı büyüdüğünü açıklamaya çalıştılar. Bu modellerin ilgilendiği ana dönem II. Dünya Şavaşı sonrası dönemdir. Makro iktisatçılar erken modern dönem ve öncesindeki büyüme oranlarının düşük gelir düzeyini gösterdiğini ileri süren *Kuznets'in klasik hipotezine*¹⁴⁹ geri döndüler. Bu nedenle modern büyüme başlamadan önce uzun bir durgunluk dönemi yaşanmış olmalıydı. Peki, ama çok düşük veya sıfır büyüme oranlarının olduğu bir dünyadan, hızlı ve sürekli büyümenin modern dünyasına geçişin kaynağı neydi? 1990'lardan itibaren, akademisyenler hem yavaş büyümeyi hem de artan kişi başına gelire geçişi kapsayabilecek kapsamlı bir teori olan *birleşik büyüme modelini* aramaya başladılar. Bu gelişmelerin sonucunda bu alan dikkat çekmeye başlamış; büyümenin demografi, kurumların etkisi, insan sermayesi ve teknolojinin rolü gibi konularla ilişkisi incelenmeye başlanmıştır¹⁵⁰.

Büyüme teorisinin önceki modelleri, *stagnasyondan* büyümeye geçişi uzun bir sürede, yavaş bir büyüme hızıyla modellemektedir. Bununla birlikte yerel büyüme literatüründeki bazı makaleler teknolojik gelişmelere insanların katkısının olduğundan daha fazla varsayıldığını belirtmektedir. Çünkü tartışmasız, büyüme hızlanmaktadır. Basit bir büyüme modelinden türetilen bazı temel tahminler hem zaman içinde hem de kesitlerde büyümenin geçerli olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla şu anki popülasyondan, milattan önce bir milyondan bu yana süre gelen nüfus gelişimi tahmin edilebilir. Büyük bir alana yayılmış coğrafi olarak birbirinden ayrı ekonomik birimler daha yoğun ve daha büyük popülasyonlar üretmiştir. Popülasyonun büyüklüğü ve teknoloji artışı bağlantılıdır. Fakat bazı modellerde bu durum net bir şekilde belirtilmemiştir. Büyük patlamalar şeklinde davranışlar göstermekten kaçınmak için demografik bir geçiş gereklidir, bu yüzden bazı eşik seviyelerde doğurganlık üzerinde artan gelirin negatif bir etki verdiği düşünülmektedir.

---

¹⁴⁹ Kuznets eğrisi, bir ekonomi geliştikçe, piyasa güçlerinin önce arttığı ardından ekonomik eşitsizliği azalttığı hipotezinin grafiğini çizmektedir. Simon Kuznets, eşitsizlik yükseldikçe ters bir 'U' şeklini izleyeceğine ve kişi başına düşen gelirin artmasıyla tekrar düşeceğine inanmaktadır.

¹⁵⁰ Joel Mokyr and Hans-Joachim Voth, *Understanding Growth in Europe, 1700-1870: Theory and Evidence*, Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, "Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. 8.

Tersine, içsel modellerde, teknoloji sadece olur (just happens) ve uygulama kararı açık değildir. Büyüklüğün kendisi ne teknolojiyi ne de verimlilik değişimini etkilemektedir. İçsel büyüme uygulamalarının bazılarında büyümeden; Maltus'tan, Solow'a teknolojik değişikliklerin topraklı ya da topraksız modelde içsel ve sağlam olduğu farz edilmektedir. Sonuçta kullanılmayan teknoloji *eksponansiyel*¹⁵¹ yükselir. Solow'un teknolojisi rekabetçidir ve uyumludur. Dolayısıyla bu kurulumda Sanayi Devrimi geçersizdir ve kalibrasyonda kullanılan üretimin *difransiyel*¹⁵² büyüme oranından başka hiçbir şeye bağımlılığı yoktur.

İkinci sınıf, büyüklüğün önemli olduğu modellerde teknolojik değişimler yine bölgesel olmalıdır. Burada odak, hangi yeni tekniklerin uygulanabilir olduğuna dair şartlardır. Murphy'nin erken dönem geleneksel modeli, Shleifer and Vishny talep etkisine dayandırmaktadır. Böylelikle ekonominin büyüklüğüne büyük itişin (big push) ne zaman olduğunu açıklamaktadır. Büyük itişle, Rosenstein-Rodan'ın geleneksel yazarları birçok sektörde gelişmiş teknolojilerin simultane adaptasyonunu kastetmektedir. Modern teknolojiye adaptasyonun masrafının karşılanabilmesi için talebin oldukça yüksek olması gerekir. Bunun sağlandığı durum ancak tüm endüstrilerin endüstrileşmesiyle sağlanabilir. Oluşan bu yükseliş değişiminin toplam çıktıya etkisidir. Endüstrileşme çok önceleri uygulanabilir (feasible). Ancak herkes erken dönem sabit maliyetli (fixed-cost) teknoloji için yatırım yaparsa fayda, masrafı karşılamaya yetecek kadar olur. Teknolojik bilgideki ilerlemenin yüksek çıktıya çevrilmesi gerekmektedir. Koordinasyon hatası böylelikle modern teknolojiye geçişi bozabilmektedir¹⁵³.

Risk çeşitlendirmesini benimsemiye kararlarını merkezine koyan modellerde yüksek sabit maliyet ve bölünmezlik de önemli bir rol oynamaktadır. Üretim gereksinimleri ve hane halkı yatırımları arasında gerilimler sunan bir modelde haneler, riskleri en aza indirmek için yatırımlarını çeşitlendirmek istemektedir. Bu nedenle üretim teknolojisine yapılan yatırım başlangıçta çok düşüktür ve çıktı da buna paraleldir. Bu durum hane halkı zenginleştikçe değişir. Zamanla tasarrufları, yeni teknolojilerin sermaye gereksinimlerine göre, tüm yumurtaları tek bir sepete koymaktan kaçınmak için yeterince büyük hale gelir. Sanayileşme, bir kez başladığında, kendini ayakta tutacak araçları üretir. Bir dizi şanslı hareketle de başlamış olabilir. İki özdeş ekonomi, ilk turda şanslı olup olmadıklarına bağlı olarak çok farklı yerlere

---

¹⁵¹ Sabit bir artış hızını kastetmektedir. Ör. 2, 4, 8, 16, 32, 64...

¹⁵² En temel anlamları fark, değişim ve değişikliklerdir.

¹⁵³ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 9.

varabilir. Bu model, *stokastik*¹⁵⁴ bir bileşen içerir – sanayileşme kısmen şansın sonucu olabilir. Bu modelin çıkarımlarından biri, fiili endüstriyel dönüşümlerin her yönünün anlamla dolu olmadığı ve aslında ilk giden ülkenin şanslı olabileceğidir.

Pek çok birleşik büyüme modeli, insan sermayesi birikimini, teknolojik ve nüfus artışının fikir üreten özellikleri ile ilişkilendirir. Bu makaleler, modern büyümeye geçişin beraberinde insan sermayesinin büyüyen önemine eşlik ettiğini iddia etmektedir. Uzun dönem karakteri olan beşerî sermaye ile teknolojik değişim arasındaki bağı,¹⁵⁵ hızlı büyümeye geçişin mihenk taşı olarak görmüştür. Durgunluktan kaçışın iki adımda gerçekleştiğini savunmaktadırlar. Bu geçiş, Malthusçu'dan Malthus sonrası bir devlete geçiş ve ardından modern büyüme rejimine geçiş şeklinde olmuştur. Nüfusun gelir artışına tepkisindeki gecikme nedeniyle, kişi başına gelir çok yavaş da olsa artmaktadır. Sonunda, ebeveynler çocuklarının insan sermayesine daha fazla yatırım yapmak durumunda kalırlar. Bu da bilginin büyümesini hızlandırır. Daha yüksek gelirler, ebeveynlerin daha fazla çocuk sahibi olmasını kolaylaştırır. Artan bir insan sermayesi değeri, aynı zamanda artış için teşvikler sağlar, çocuğun kalitesinin artması ve sayısının düşmesi için teşvikler oluşturur. Başlangıçta, modern büyümenin başlamasından sonra, gelir etkisi baskın hale gelir ve daha fazla doğuma yol açar; sonrasında ikame etkisi daha önemli hale gelir ve doğurganlık yine azalır¹⁵⁶.

Yaşam beklentisinin üretkenlikle hızla arttığını savunan modellerde geri ödeme ufukları uzadıkça bu durum insan sermayesine yatırımı teşvik etmiştir. Teknolojik değişim sadece, biraz beceri odaklı olsa bile, daha iyi teknoloji, daha uzun yaşam süresi ve insan sermayesine daha yüksek yatırımdan oluşan kendi kendini güçlendiren bir döngü başlayabilir. Bunun nedeni, beşerî sermaye birikiminin yüksek olduğu ülkelerde bu faktörün getirisinin daha yüksek olmasıdır¹⁵⁷. Artan nüfus yoğunluğunun eğitim hizmetlerinin daha ucuz sağlanması yoluyla daha yüksek okuryazarlığı nasıl teşvik edebileceğini göstermektedir. Nüfus fikirleri mekanizmasını, yenilikçiler için çıktı payını ayıran bir mülkiyet hakları rejimi ile birleştirmektedir. Jones, ölçümlmelerine dayanarak, XIX. yüzyıldan sonra büyümede bir yükselişe yol açan en önemli faktörün, fikri mülkiyet haklarının daha etkili bir şekilde

---

¹⁵⁴ Stokastik; değişken, rastlantısal anlamına gelen bir sıfattır.

¹⁵⁵ Pınar Yardımcı, "İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri", **Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi**, Sayı 10, Yıl 9, Haziran 2006, s. 99.

¹⁵⁶ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 11.

¹⁵⁷ Yardımcı, "İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri", s. 101.

uygulanması olduğu ve bu da fikirleri üreten sektör için gerekli teşvikleri yarattığı sonucuna varmaktadır¹⁵⁸.

3. 2. SANAYİ DEVRİMİ VE İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ

Varsayımların aksine, Avrupa'da ve dünyadaki büyüme için yapılan çıkarımlar gerçeklerle örtüşmemiş, daha büyük ülkeler daha hızlı büyümemiştir. Günümüz verileri sonucunda GSYİH ile ülkenin nüfus büyüklüğünün tersine çalıştığı ya olumsuz etkili ya da hiç etkisinin olmadığı görülmektedir. Burada ülke büyüklüğü ile ilgili söylenebilecek olan, ülke büyüdükçe hukukun üstünlüğünün azaldığıdır. *Ceteris paribus*¹⁵⁹ durumda nüfus büyüklüğünde bir artış büyüme oranında kişi başına gelirin artışına sebep olur¹⁶⁰. 'Nüfus', yeni ürünlere olan talebi etkilemiş olabilecek pazar büyüklüğü gibi daha ilgili bir kavramla değiştirilse bile, İngiltere ve Fransa'nın zıt büyüme kayıtlarının, boyutu vurgulayan içsel büyüme modelleriyle örtüşmesi zordur. Dahası, İngiltere'nin Sanayi Devrimi'nin arifesinde, 1750'de yarım asırlık sanal demografik durgunluk yaşaması bu modeller için endişe vericidir.¹⁶¹ Örneğin bir modelde, ölçeğe göre yükselen getiri, eksik rekabet ve içsel teknoloji birikimi vasıtasıyla, teknolojik ilerlemenin iktisadi büyümenin temel kaynağı olduğu tahmin edilmiştir¹⁶². Nüfus büyüklüğü kritik seviyesi, Çin'in erken dönem modern rekorunun bir bilmece olduğuna işaret edebilir. Çin'in nüfusu 1650'de 130 milyondan 1850'de 420 milyona çıkmıştır, ancak Sanayi Devrimi gerçekleşmemiştir. Bu konuda ortaya konulan ilginç bir argümanda; nüfus büyüklüğü ile teknolojik değişim arasındaki ilişkinin yeniliğin kaynağına bağlı olduğunu savunmaktadır. Yeni teknolojinin, yaparak öğrenmeye dayandığı bir dünyada, daha büyük boyut, ilerlemenin daha büyük birime etkili bir şekilde yayıldığını varsayıldığında, daha fazla yenilik anlamına gelecektir. Fakat ilerleme deney ve teoriye daha fazla bağlı olmaya başladığında, bu tür avantajlar ortadan kalkacaktır. Bununla birlikte, Çin'in Song dönemindeki (960-1279) başarısının, XVII. yüzyıl ve sonrasındaki görece durgunluğunun aksine, yeniliğin kaynağındaki bir değişikliği yansıttığı iddia edilmektedir¹⁶³.

---

¹⁵⁸ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 11.

¹⁵⁹ Latince'de, diğer tüm koşullar sabitken anlamına gelmektedir.

¹⁶⁰ Yardımcı, "*İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri*", s. 103.

¹⁶¹ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 11.

¹⁶² Yardımcı, "*İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri*", s. 99.

¹⁶³ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 12.

Verilerde *boyut önemli* olsa bile, ilgili kanalın ne olduğu net olmayacaktır. Daha büyük bir nüfusa, kişi başına düşen gelirden bir düşüş olmadan, farklı türde pozitif dışsallıklar eşlik edebilirdi. İçsel büyüme modellerinin önerdiği gibi, yeni teknolojinin üretimi veya benimsenmesi için büyüklüğün önemli olup olmadığına bakılmaksızın daha büyük boyut, iş bölümünü basitçe artırabilirdi. Bu, kendi başına üretim artışının hızlanmasına katkıda bulunabilir ve ticaret entegrasyonunun ulaşım altyapısındaki iyileştirmelerle desteklendiği ve büyümenin hızlanmasına yol açan bir *Smithian büyüme*¹⁶⁴ modeli sunabilir. Böyle düşünürse, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda orta ölçekli ancak yoğun nüfuslu ve uluslararası entegre olmuş Hollanda Cumhuriyeti'nin ticari başarılarını rasyonelleştirmek daha kolay hale gelmektedir¹⁶⁵.

1700'lerin teknolojisi ile enerji maliyetleri 1860'larda radikal bir şekilde daha yüksek olacaktı ve Sanayi Devrimi büyümesinin büyük kısmını alıp götürecektir¹⁶⁶. *Büyük itiş* (big push) geleneğindeki modeller, nüfusa dayalı içsel büyümede benzer sorunlarla karşılaşır; 1700 sonrasındaki Avrupa deneyimi, ekonomilerin mutlak büyüklüğünün sanayileşmenin zamanlaması için iyi bir ön koşul olduğunu göstermemektedir. Çoğu sanayileşme projesinin boyutu küçüktü ve büyük bir risk yoğunluğu oluşturmamıştır. XIX. yy. sonlarından önce, imalatta sabit maliyetler sınırlıdır. Dahası, Sanayi Devrimi sırasında Britanya'nın mevcut iş yapısında çok fazla çeşitlenme olmuştur¹⁶⁷. Sabit maliyetlerin yüksek olduğu üretim teknolojisi söz konusu olduğunda, 1870'ten sonraki benimseme kararları muhtemelen büyük itici çerçeve ile açıklanabilir. Yine de o zamana kadar, uluslararası ticaret hâlihazırda yerel ekonominin büyüklüğü ile teknolojinin benimsenme olasılığı arasındaki bağlantıyı kırmak için çok şey yapıyordu. 1870'ten önce büyük sabit maliyetler olsaydı, bunlar imalatta değil altyapıda olurdu. Britanya'da, bu altyapı yatırımları -kanallar, pıkaplar, limanlar- sermaye kıtlığından, üstelik *Kabarcık Yasası*¹⁶⁸ (Bubble Act)'ndan özel kredileri sıkıştıran tefecilik yasalarına ve on

---

¹⁶⁴ Adam Smith'in görüşüdür. Smith, iktisadi büyümenin temel faktörleri olarak iş bölümü ve sermaye birikimini görmektedir. Smith'e göre, emeğin verimliliği iş bölümü sürecinde artmaktadır. İş bölümünün artışıyla birlikte emeğin verimliliğinin artması, işgücü başına üretimi de arttırmaktadır. Bakınız: Haim Barkai, "A Formal Outline of A Smithian Growth Model", *The Quarterly Journal of Economics*, Cilt 83, No 3, Ağustos 1969, 396-8.

¹⁶⁵ Mokyr, Voth, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, s. 12.

¹⁶⁶ Gregory Clark, David Jacks, "Coal and the Industrial Revolution, 1700-1869", *European Review of Economic History*, Sayı 2, Cambridge University Press, Nisan 2007, s. 12.

¹⁶⁷ Mokyr, Voth, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, s. 12.

¹⁶⁸ 1720'de Royal Exchange (Kraliyet Borsası) ve London Assurance Corporation (Londra Güvence Şirketi)'ni içeren, kraliyet tüzüğü tarafından onaylanmadıkça başka anonim şirket kurulmasını yasaklayan Büyük Britanya Palamentosu kanunudur. Bakınız: Ron Harris, "The Bubble Act: Its Passage and Its Effects on Business Organization", *The Journal of Economic History*, Cilt 54, No 3, 1994, s. 610.

sekizinci yüzyılın büyük bir kısmında Kraliyet'in acımasız borçlanmasına kadar değişen İngiliz mali sisteminin sayısız eksikliğine rağmen çok fazla zarar görmüştür. Bir bütün olarak bakıldığında, altyapı projeleri görünüşe göre çok fazla zorluk çekmeden, özellikle yerel eşraflar aracılığıyla finanse edilmektedir. Son olarak, tarımsal (geleneksel) ve endüstriyel (modern) sektörler arasındaki verimlilik artışındaki farklılıkları vurgulayan birleşik büyüme modelleri de önemli deneysel zorluklarla karşılaşmaktadır¹⁶⁹.

Erken modern dönemde Avrupa'nın çoğu yerinde nüfus artmıştır. Bazı kısımlarda Kara Ölüm'den (Veba) önce görülen seviyeleri aşmıştır. XVIII yy. sonlarında birçok Avrupa ülkesinde demografik büyüme kesin bir şekilde hızlanmıştır. 1500-1870 döneminde demografik faktörlerin etkisi farklılıklar göstermektedir. Avrupa'nın birçok yerinde kişi başına düşen gelirin önemli bir belirleyicisi olmaktan çıkıp değişen bir etkene dönüşmüştür. Teknolojik değişim 1800'den sonra hızlanırken, Avrupa'nın pek çok yerinde kişi başına düşen gelirin önemli bir belirleyicisi olmaktan çıkıp önemi azalan bir faktöre dönüşmüştür.

Büyüme teorisyenleri tarafından 1750 öncesi dönem genellikle Malthus dönemi olarak adlandırılmaktadır. Malthus modeli iki ana varsayıma dayanmaktadır; birincisi, nüfus artışının kişi başına gelire olumlu yanıt verdiğiidir. İkincisi, kişi başına gelirin, işgücü getirilerinin azalması nedeniyle nüfus büyüklüğüyle negatif olarak ilişkili olduğudur. Gelirler ve nüfus büyüklüğü arasındaki değiş tokuşu gösteren yaygın örnek Kara Ölüm'dür. XIX. yy. İngiltere'sindeki yaşam standartları, geleneksel olarak ölçüldüğünde, XIX. yüzyıla kadar görülmemiş bir yüksekliğe ulaşmıştır. Malthus modelinin altında yatan iki varsayım birlikte, gelirden ilerleme olursa kaçınılmaz olarak daha fazla doğum aracılığıyla düzene sokulacağını ima edilmektedir. Daha yüksek ölüm oranları, kişi başına daha yüksek yaşam standartları anlamına gelmektedir. Örneğin, hijyenik olmayan koşullar ve mikrobiyal ortamdaki bir bozulma, hayatta kalan çocuk sayısını azaltarak gelirleri artıracaktır. Daha düşük doğurganlık oranları aynı etkiyi sağlayabilmektedir. Batı Avrupa'da kadınların ilk evlilik yaşı geçtir ve hiç evlenmeyenlerin oranı da fazladır¹⁷⁰. Refah mutlaka daha yüksek değildir, ancak yaşayanların gelirleri artacaktır. Erken modern dönemdeki Avrupalılar, kadınların yüksek bir oranının asla doğum yapmamasını sağlayarak nüfus baskısını da azaltmışlardır. Geri kalanı evliliği

---

¹⁶⁹ Mokyr, Voth, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, s. 13.

¹⁷⁰ James Foreman-Peck, Peng Zhou, "Late marriage as a contributor to the industrial revolution in England", *The Economic History Review*, Cilt 71, Sayı 4, Kasım 2018, s. 1073.

erteleyerek doğurganlık oranlarını daha da düşürmüştür. Bu model Avrupa'ya özgüdür ve yalnızca St. Petersburg'dan, Trieste'ye giden bir hattın batısında meydana gelmiştir¹⁷¹.

Malthus modelinin iki çeşidi vardır. En güçlü haliyle modelin kökleri klasik *ücretlerin demir yasasına* (iron law of wages)¹⁷² dayanmaktadır. Ölüm oranı ve doğurganlık durumunu değişmedikçe durgun reel ücretleri öngörmektedir. Teknolojik değişim veya diğer arz şokları olmazsa, nüfus büyüklüğü durgunlaşacaktır. Daha zayıf versiyon sonuçlardan çok, dengeleme mekanizmalarını vurgulamaktadır. Malthus tarafından belirlenen pozitif ve önleyici kontroller, demografik büyümeyi etkilemektedir. Yalnızca bu yanıtlar yeterince büyükse ve sadece sistemde daha fazla karışıklık yoksa, zayıf versiyon, sınırdan bir geçim ücretine geri dönüşe yol açmaktadır¹⁷³.

Ölüm oranını etkileyen önemli bir faktör kirlilik ve dolayısıyla salgın hastalıklardır. Avrupa'da şehirler, Doğu'nun tersine insani atıkların uzaklaştırılmaması nedeniyle son derece hijyenik olmayan koşullar sağlıyordu. Öyle ki 1628 yılında sokaklarda bulunan çöpler ve onlardan yayılan kötü koku nedeniyle kralın bile durumdan yakındığı, sokakların ancak 1666'da çıkan büyük yangınla temizlendiği ironisi yapılmıştır¹⁷⁴. Biriken bu çöpler nedeniyle Avrupa şehirlerinde ölüm oranı hayli yüksekti. Fakat şehirlerin önemli olmasının başka nedenleri de vardı. Şehirler, birçok uluslararası ticaretin ve mal, sermaye ve emek piyasalarının işleyişini destekleyen özel sipariş kurumlarının merkezleriydi. Aynı zamanda yaratıcı faaliyet odağıydı. Kentsel faaliyetler, büyük bir ekonomik etkiye sahip yeni teknikler icat etme olasılığını daha yükseltti: teknolojinin kendisi kentleşmenin bir sonucu olarak gelişebildi. Bu nedenle şehir büyümesi, teknoloji çizelgesinin yavaş ve kademeli olarak dışa doğru kaymasıyla el ele gitmiş olabilir, bu da daha yüksek ücretlerin daha büyük nüfuslarla uyumlu olmasını sağlar. Bunun anlamı, herhangi bir nüfus düzeyinde, gelirin daha büyük bir kentsel sektörle daha yüksek olacağı ve bu da Hollanda'daki *anormalliği* açıklamaktan biraz daha uzaklaşacağıdır. Bu, basitçe bir üretkenlik göstergesi olmanın ötesinde, kentleşmenin

---

¹⁷¹ Mokyr, Voth, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, s. 14.

¹⁷² Ücretlerin asgari geçim seviyesine göre belirlendiğini savunan teoridir. Şayet ücretler bu seviyelerin altına düşerse, işçiler zorunlu fizyolojik ihtiyaçlarının karşılayacak maddi imkânlarla ulaşamayacaklar ve hastalıklara karşı daha savunmasız kalacaklardır. Dolayısıyla evlilikler ve nüfus da artamayacağı için emek arzı düşecektir. Bakınız: William J. Baumol, "Marx and the Iron Law of Wages", *The American Economic Review*, Cilt 73, No 2, Mayıs 1983, s. 305.

¹⁷³ Mokyr, Voth, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, s. 15.

¹⁷⁴ Gülbana Çeken, Hakan Yiğitbaşıoğlu, "Sanayi Devrimi Öncesi Çöp ve Atık Yönetimi", *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2018, s. 48.

kendisinin kişi başına çıktığı artıran bir itici güç olabileceği anlamına gelmektedir. Bu durumda, Malthus güçleri kısa vadeli değişikliklere hâlâ hâkim olabilirler, ancak ana açıklama artık temel ilkelerinden gelmeyecektir¹⁷⁵.

Bir noktada, Avrupa ülkelerinin çoğunda, nüfus artışı önemli bir şekilde hızlanmıştır. Kentleşme, kentsel nüfus paylarının endüstriyel istihdam paylarıyla ilişkili olarak, en azından hali hazırda gelişmiş ülkelerin tarihsel performansıyla karşılaştırıldığında, gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmeyi geride bırakıyordu.¹⁷⁶ Çoğu zaman, doğurganlıkta bir artış ve / veya ölüm oranlarında bir düşüş, önceki rejimin sonunun sinyalini veriyordu. Sonunda, doğurganlık oranları ölüm oranlarındaki düşüş eğilimini takip etti. Demografik tahminlerin tamamlanması doğurganlık artışlarının daha hızlı büyümenin bir nedeni olduğunu göstermektedir; ancak ivmenin yalnızca üçte birinden sorumludur. Görünüşe göre 1750'de eski demografik rejim çöküyordu. Buna paralel olarak bazı çalışmalar, XVIII. yy. ortalarında, Britanya'nın hayati oranlarının kısa vadedeki hareketlerinin artık fiyatlardaki değişikliklere duyarlı olmadığını göstermektedir¹⁷⁷.

Genel olarak kadın işçiler, sanayinin merkezinde yer alan pamuk, yün, ipek, keten, dantel ve diğer tekstil sektörlerinde o kadar baskındılar ki XIX. yüzyılın ortalarına kadar, yükselen sanayi kapitalist sınıfı için *ana artı değer* kaynağını oluşturdular¹⁷⁸. Örneğin, Baviera'da kadınların zamanının, dininin ve siyasi bağlantılarının fırsat maliyeti sanayileşmede büyük bir rol oynamış gibi görünmektedir. Bunun yanı sıra, bazı sonuçlarının istatistiksel temeli, daha önce varsayıldığı kadar sağlam olmayabilir. 1914'ten önceki on yıllarda Avrupa genelinde yeniden üretim oranlarındaki düşüşün eşzamanlılığı, ekonomik faktörlerin doğurganlık düşüşünü tek başlarına açıklayabilmelerini imkânsız hale getirmektedir. Bununla birlikte Avrupa doğurganlığındaki büyük düşüşte muhtemelen dışsal ve ekonomik olmayan faktörler baskındır. Yine de birleşik büyüme geleneğindeki daha iddialı yapısal modeller sınıfı

---

¹⁷⁵ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 18.

¹⁷⁶ Allen C. Kelley, Jeffrey G. Williamson, "Population Growth, Industrial Revolutions, and the Urban Transition", **Population and Development Review**, Eylül 1984, s. 429.

¹⁷⁷ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 19.

¹⁷⁸ John Bellamy, Brett Clark, "Women, Nature, and Capital in the Industrial Revolution", **Monthly Review: An Independent Socialist Magazine**, Cilt 69, Sayı 8, Ocak 2018, s. 2.

için, ekonomik faktörlerin doğurganlık sonuçları üzerinde net bir etkiye sahip olma konusundaki açık yetersizliği gözlemlenmektedir¹⁷⁹.

Pek çok uzun vadeli büyüme modelinde doğurganlık geçişi çok önemli bir rol oynar ve doğurganlığın azalmasının zamanlaması, kendi kendine devam eden büyümeye geçişi açıklayan birçok teorinin merkezinde yer alır. Büyüme teorisine yapılan son katkılar, modern ekonomik büyümeye geçiş sırasında teknik değişimin beşerî sermaye oluşumu üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu savunmaktadır¹⁸⁰. Bazı modeller, daha hızlı teknolojik değişim ve insan sermayesine daha yüksek getiri bağlamında ebeveynlerin karşılaştığı miktar-kalite değiş tokuşunu vurgulamaktadır. Standart argümanlar şu şekildedir: (i) genellikle teknolojik değişim nedeniyle beceri öncülü artmış ve (ii) ebeveynler, çocuk miktarı ve kalitesi arasındaki bu değişime bir yanıt olarak doğurganlığı sınırlanmıştır. Tabii ki bu teoriler de sorunsuz değildir. Geleneksel olarak ölçülen insan sermayesine getiriler, muhtemelen 1870'ten önce önemli ölçüde artmamıştır. Nüfus gibi dinamikleri kendisine bağlayan modeller, Britanya örneği ele alındığında zamanlama sorunlarıyla karşılaşmaktadır. Teknolojik değişimin kişi başına çıktığı üzerindeki herhangi bir ciddi etkisi fark edilmeden önce, XVIII. yüzyılın ortalarında Britanya'da demografik büyüme hızlanmıştır. Dahası, örgün eğitimin ekonomik faydaları (muhtemelen) işçi sınıfının yerleşimi için küçük olduğundan, nitelik-nicelik değiş tokuşlarına dayanan herhangi bir ebeveyn doğurganlık seçimi modeli, bir azınlık grubunun, en iyi ihtimalle, demografik davranışını anlamaya çalışan sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır¹⁸¹.

Buna ek olarak, miktar-kalite değiş tokuşu için kesin kanıt eksiktir. Daha makul olan, XIX. yy. ikinci yarısında çocuk miktarının net maliyetinin arttığını iddia etmektir. Bu nedenle alternatif bir yorum, zorunlu eğitim yasaları ve çocuk işçiliği düzenlemeleri yoluyla devlet müdahalesinin önemini vurgulamaktadır. Bazı çalışmalar bunlardan ikincisinin çok önemli olduğunu savunmaktadır ve ayrıca diğer hükümet politikalarının (eğitim sübvansiyonları gibi) benzer bir etkiye sahip olamayacağını ileri sürmekte ve Zorunlu eğitimi getiren *Balfour*

---

¹⁷⁹ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 20.

¹⁸⁰ Alexandra de Pleijt, Alessandro Nuvolari, Jacob Weisdorf, "Human Capital Formation During the First Industrial Revolution: Evidence from the use of Steam Engines", **Journal of the European Economic Association**, Cilt 18, Sayı 2, Nisan 2020, s. 830.

¹⁸¹ Mokyr, Voth, **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, s. 20.

*Yasasını*¹⁸² vurgulamaktadır. Bu görüşe göre, daha vasıflı işgücüne ihtiyaç duyan sermaye sahiplerinin reforma desteği kritiktir¹⁸³.

Bazı veri kısıtlamalarının üstesinden gelinmesi oldukça zordur. Avrupa'nın endüstrileşmekte olan şehirlerinde tamamlanan doğurganlık oranlarını, eğitim yatırımlarını, evlilik yaşını ve benzerlerini neyin belirlediğine dair çok az bilgi bulunmaktadır. Okul yasalarında ve benzerlerinde kesintili değişikliklerin etkisini açık bir şekilde tanımlayacak mikro düzeyde doğurganlık davranışının gruba özgü çalışmaları yoktur. En yakın örneklerden, Wrigley ve Schofield'in ünlü *İngiltere Nüfus Tarihi*, kırsal mahallelere (parish) odaklanan aile anayasalarına dayanmaktadır ve verileri 1837'de sona ermektedir. Avrupa'nın her yerinde, hareketlilik arttığı için XIX. yüzyılda aile yasalarını inşa etmek önceki dönemlere göre daha meşakkatlidir.

Sanayi Devrimi ve Demografik Geçiş, modern yaşam standartlarındaki istikrarlı yükselişi yaratan hayati unsurlardır. Yine de Sanayi Devrimi, *demografik geçişten* üç nesil önce gerçekleşmiştir. Zira bu olayların birbiriyle bağlantılı olmadığına inanmak zordur. Bunlar, sosyal veya ekonomik değişimin altında yatan bazı süreçlerin yönleri olmalıdır. Ancak, birbirine bağlamaya çalışılan teorilerin çoğu, Sanayi Devrimi öncesinde, sırasında ve sonrasında doğurganlıktaki kesitsel farklılıkları tahmin edememektedir¹⁸⁴.

1700 ile 1870 arasında Avrupalılar başta savaş olmak üzere birçok deneyimi paylaşmışlardır. Ancak devletler, siyasi ve ekonomik parçalanma sorununa birçok farklı yoldan yanıt vermişlerdir. Dolayısıyla, 1870'e gelindiğinde, kurumlar Avrupa'da 1700'dekinden daha farklıdır. Genelde, erkeklerin oy hakkına sahip olduğu demokrasiler vardır. Diğer politikaların ise herhangi bir temsili yoktur. 1700'de kamu maliyesi gizli bir sanattır ve vergilendirme neredeyse her yerde opak bir süreçtir. 1870'e gelindiğinde, Avrupa'nın batı yarısı birçok modern vergilendirme ilkesini benimserken, doğuda reformlar çok yavaştır. Bununla birlikte, 1870'ten sonra kamu ve özel kurumlar yeni zorluklarla karşılaşacaktır. Bu zorluklar; XIX. yüzyılda

---

¹⁸² 1926 Balfour Deklarasyonu; İmparatorluk Konferanslarında alınan kararların uygulanmasını sağlamıştır. En önemli sonucu İngiliz hükümetinin Dominyonlar adına karar vermesini ve yasalaştırmasını engellemesidir. Bakınız: Deirdre McMahon, "The 1926 Imperial Conference and Kevin O'Higgins's Proposals For A Dual Monarchy", *Analecta Hibernica*, No 44, 2013, s. 102.

¹⁸³ Mokyr, Voth, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, s. 21.

¹⁸⁴ George Alter and Gregory Clark, "The Demographic Transition and Human Capital", *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. 44.

tasarlanan kurumlar tarafından çerçeveselenen siyasi ve yasal bir ortamda karşılanacaktır. Ve XX. yy. nihayet Avrupa ölçeğinde kurumları başlatmış olsa da, bölgesel siyasetin de canlanmasına tanıklık etmiştir. Buna ek olarak, XVIII. yüzyılda Avrupalı yöneticilerin karşı karşıya kaldığı ölçek ve birleşme sorunları hâlâ devam etmektedir¹⁸⁵.

---

¹⁸⁵ Dan Bogart, Mauricio Drelichman, Oscar Gelderblom and Jean-Laurent Rosenthal, “*State and private institutions*”, Kevin H. O’Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, Ağustos 2012, s. 95.

4. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW HAKKINDA GENEL BİLGİLER ve DERGİNİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Önceleri Sanayi Devrimi üzerine bina edilen iktisat tarihinin konusu, nüfus artışı, finans, ulaşım, şehirleşme ve bireysel işletmeler gibi belirli alanlar daha dikkatli bir şekilde araştırıldıkça konu çeşitlenmiş ve geniş bir yelpazeye yayılmıştır.¹⁸⁶ İktisat tarihi alanında uzmanlaşmış gruplar ve özel dergiler çıkmıştır. Bu dergilerin ilki *Economic History Society* (buradan sonra *EHS*)’nin yayın organı olan *The Economic History Review* (*EHR*)’dir.

EHS’nin kuruluş öyküsü için daha gerilere gitmek gerekirse *EHS*’nin temeli, amacı demokrasilerde devrimci bir yıkımdan ziyade kademeli ve reformist çabalar yoluyla demokratik sosyalizm ilkelerini ilerletmek olan bir İngiliz sosyalist grup olan: *Fabian Society* (Fabian Derneği)’ye dayanır. Dernek 1900’de *Labour Representation Committee* (Emek Temsil Komitesi)’nin kurucu örgütlerinden biri olarak doğmuş ve yine onunla bağlantılı olan İşçi Partisi’nin üzerinde önemli bir etki sahibi olmuştur. *Fabian Society*¹⁸⁷’nin üyeleri arasında, *Fabian* ilkelerini kendi siyasi ideolojilerinin bir parçası olarak benimseyen Jawaharlal Nehru gibi daha önce Britanya İmparatorluğu’nun parçası olan ülkelerden siyasi liderler de yer almaktadır. Fabian Derneği, Frank Podmore’nin önerisiyle *Delayer Fabius*¹⁸⁸’un adını almıştır. London School of Economics and Political Science (Londra Ekonomi ve Siyaset Bilimi Okulu ya da kısaca LSE) kurulmuştur. Bugünlerde Londra Üniversitesi’ne bağlı bir kolejidir. *LSE*, kapılarını ilk olarak Londra’da, Strand’a yakın 9 John Adam Caddesi’ndeki üç odalı bir yerde açmıştır. İlk yılında, ekonomi, istatistik ve siyaset bilimi dâhil olmak üzere derslerine 300 öğrenci kaydolmuştur¹⁸⁹.

4. 1. 1. ECONOMIC HISTORY SOCIETY (*EHS*)

EHS, 1926’da *London School of Economics* çatısı altında hem uluslararası düzeyde hem de Britanya’da iktisat öğretimi ve araştırmalarını desteklemek için Londra Üniversitesi Tarih

---

¹⁸⁶ Barker, “*What is Economic History*”, s. 36.

¹⁸⁷ London Schools of Economics, Fabiyen Derneği’nin üyeleri tarafından kurulmuştur. Fabiyen derneğinin amacı, 1880’lerde burjuva entelektüellerini sosyalizmin erdemlerine ikna etmektir. Bakınız: Mark Skousen, **İktisadi Düşünce Tarihi, Modern İktisadın İnşası**, Çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem ve Metin Toprak, Ekim 2014, *Adres Yayınları*, s. 219.

¹⁸⁸ Quintus Fabius Maximus Verrucosus Cunctator (MÖ 280-203), Romalı bir devlet adamı ve generaldir. Beş kez konsüllük yapmıştır (MÖ 233, 228, 215, 214, ve 209) ve MÖ 217’de diktatör olarak atanmıştır.

¹⁸⁹ London School of Economics and Political Science, “*About LSE*”, 2020, <https://www.lse.ac.uk/about-lse/our-history>, (28.06.2020 tarihinde online olarak erişildi).

Araştırmaları Enstitüsü'nde düzenlenen bir konferansta kurulmuş akademik bir dernektir (*a learned society*¹⁹⁰)¹⁹¹.

EHS geniş kapsamıyla, ekonomik ve sosyal tarih araştırmaları yapmak için oluşturulmuştur. Bir dizi ders kitabı ve çalışmayı (working paper) da kapsamak üzere, yayınlar -*The Economic History Review* de dâhil- konferanslar, çalıştaylar, araştırma bursları ve hibelerinin finansmanı yoluyla daha genç akademisyenler için burslar ve ödüller sağlayarak çalışmalarını sürdürmektedir. Dernek ayrıca, diğer vazifelerinin yanı sıra tarihin çıkarları doğrultusunda hükümet politikasını etkilemeye çalışan bir baskı grubu olarak da hareket etmektedir. Aynı zamanda *EHS* üyeleri arasından her yıl iki kez, Ekim ve Mart-Nisan aylarında toplanan konferanslarda, mütevelli heyeti seçen resmi bir hayır kurumudur¹⁹².

Derneğin kuruluşunda *Eileen Power*, *R. H. Tawney* ve *E. Lipson* önemli roller üstlenmiştir. Yine aynı üçlü tarafından *The Economic History Review* dergisi kurulmuştur¹⁹³.

4. 1. 2. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW

The Economic History Review (İktisat Tarihi Dergisi), *EHS*'nin üç ayda bir çıkarılan süreli yayınıdır. Bilimsel makalelerin yanı sıra kitap, süreli yayın ve bilgi teknolojisi incelemelerini yayınlayan dergi, ekonomik ve sosyal tarihle ilgilenen herkesin bu konulardaki güncel gelişmelerden haberdar olmasını amaçlamaktadır. Bu gelişmelerin entelektüel, politik ve kültürel etkileri de dâhil olmak üzere ekonomik ve sosyal değişim temalarını kapsamayı hedeflemektedir. *EHR*, ekonomi tarihi alanında araştırma yapmaya adanmış ilk dergidir. Ve günümüzde tarih ve ekonomi alanının önde gelen akademik dergilerinden biri olmayı sürdürmektedir. Dergi, dünyanın dört bir yanından ve her dönemden ekonomik ve sosyal tarihin tüm yönleriyle ilgili hakemli araştırma makaleleri yanı sıra, yeni kitapların incelemelerini ve son dergi yayınlarının anketlerini yayınlamaktadır.¹⁹⁴ 1926'da kurulan *EHR*'nin ilk sayısı 1927'de yayınlanmıştır. *Sir William Ashley* usulüne uygun olarak derneğin ilk başkanı olmuştur

---

¹⁹⁰ A learned society, scholarly society ya da academic association; bir akademik disiplini veya sanat ve bilim dalını teşvik etmek için var olan bir organizasyon manasına gelmektedir.

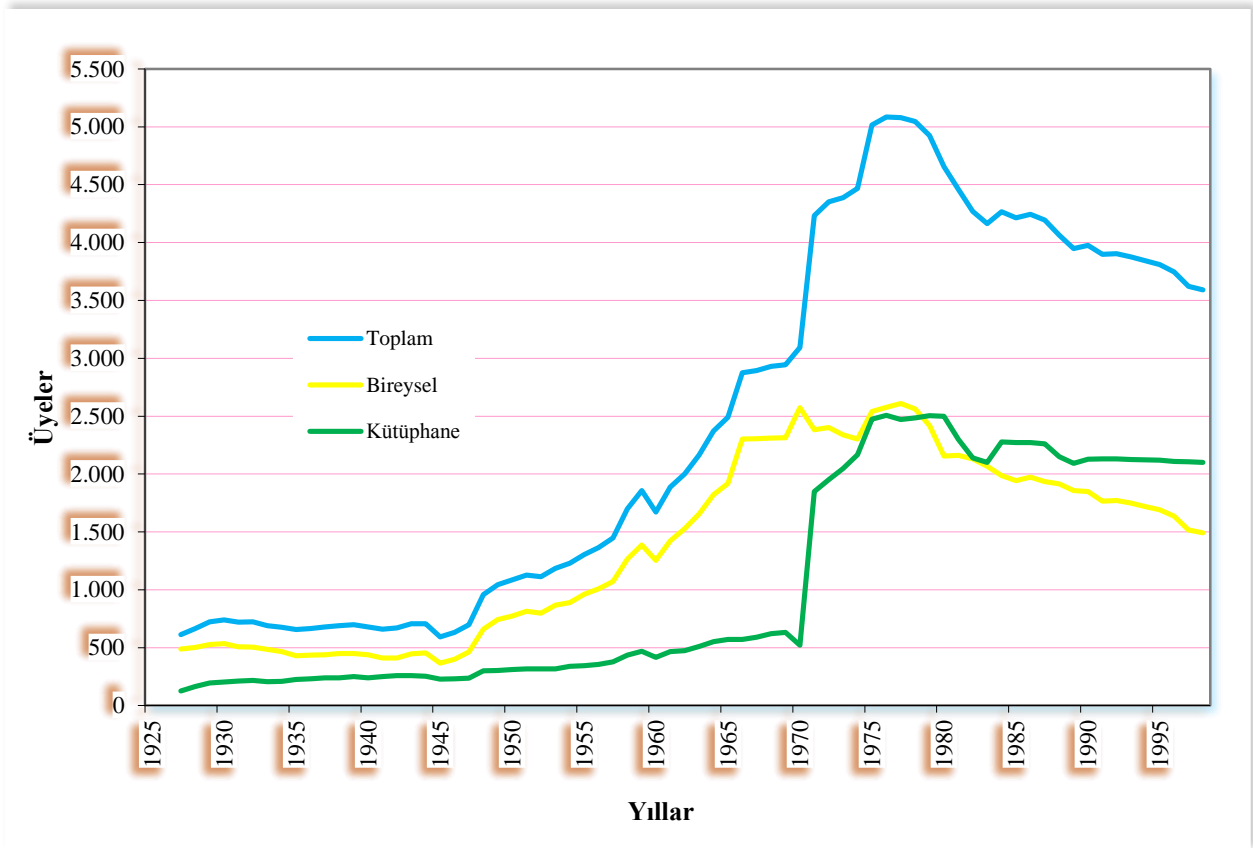
¹⁹¹ Theodore Cardwell Barker, "The Beginnings of the Economic History Society", *The Economic History Review*, Cilt 30, No 1, Şubat 1977, s. 1.

¹⁹² Economic History Society, "About the EHS", 2020, <https://www.ehs.org.uk/the-society/about-the-ehs.html> (28.06.2020 tarihinde online olarak erişildi).

¹⁹³ Harte, "The Economic History Society", s. 4.

¹⁹⁴ Wiley Online Library, "The Economic History Review", 2020, <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14680289#>, (28.05.2020 tarihinde online olarak erişildi).

ve kuruluş toplantısındaki makalesi *EHR*'in ilk sayısındaki ilk makale olarak yayınlanmıştır. 1927'de Ashley'in ölümünün ardından *Eileen Power*, derneğin ilk sekreteri oluşturmuş. Haziran 1927'ye gelindiğinde, iyimser bir tahminle 529 bireysel ve 148 kütüphaneyi içeren bir üyelik listesi basılmıştır.

Grafik 1: The Economic History Review'in Üye Sayısı, 1916-2001

Kaynak: Harte, "Preface of the Living Economic and Social History", s. 5.

Kuruluşundan beri derginin yapısında uluslararası bir yaklaşım vardır fakat üyelerin büyük çoğunluğu İngiliz'dir. Başlangıç topluluğuna katılanlara ekleme yapmak ilk 500 bandına kadar çok zor olmuştur. İlk 20 yılda üye sayısı artma yerine düşme eğilimindedir. II. Dünya Savaşı'nın 1939'da patlak vermesi bu dönemin sonunu hazırlamış ve ardından Eileen Power'in 1940'taki ani ölümü ile sona erdirmiştir. II. Dünya Savaşı'nın son yılı olan 1945'te üye sayısı 366'ya gerilemiştir. 1946'dan sonraki 30 yıl, ilk 20 yıldan farklı bir dönem olmuş ve üye sayısı

hızlı bir biçimde artmaya başlamıştır. Üyelik 1976’da 2.576’ya yükselmiştir. 1976’dan sonra bireysel üye sayısı başta olmak üzere toplamda bir düşüşe girmiştir¹⁹⁵.

EHR’nin 2019’daki yayın kurulunda: Yönetici Editörler; Patrick Wallis, John Turner ve Giovanni Federico’dur. Kitap editörü Leigh A. Gardner’dır. Diğer Editörler ise Robert Allen (New York Üniversitesi), Gareth Austin (Cambridge Üniversitesi), Mark Bailey (East Anglia Üniversitesi), Michael Bordo (Rutgers Üniversitesi), Edmund Cannon (Bristol Üniversitesi), Nick Crafts (Warwick Üniversitesi), Sara Horrell (LSE), Timothy J. Hatton (Australian National Üniversitesi), Alfonso Herranz-Loncan (Barcelona Üniversitesi), Jane Humphries (Oxford Üniversitesi), Alejandra Irigoin (LSE), Debin Ma (LSE), Paolo Malanima (ISSM, Napoli), Kevin O’Rourke (Oxford Üniversitesi), Philipp Schofield (Aberystwyth Üniversitesi), Max-Stephan Schulze (LSE), Richard Smith (Cambridge Üniversitesi), Nikolaus Wolf (Humboldt Üniversitesi), Nuala Zahedieh (Edinburg Üniversitesi), Jan Luiten van Zanden (Utrecht Üniversitesi)’dir¹⁹⁶.

4. 2. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW’İN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Bu başlıkta, Sanayi Devrimi’ni ele alan, çalışma için seçilmiş 130 makalenin yılları, anahtar kelime sayıları ve yazarları incelenecek ve niceliksel veriler grafikler aracılığıyla aktarılacaktır. Ayrıca bu bölümde, *EHR*’de yayınlanan Sanayi Devrimi konulu makalelerde öne çıkan yazarlar hakkında genel bilgiler sunulacaktır.

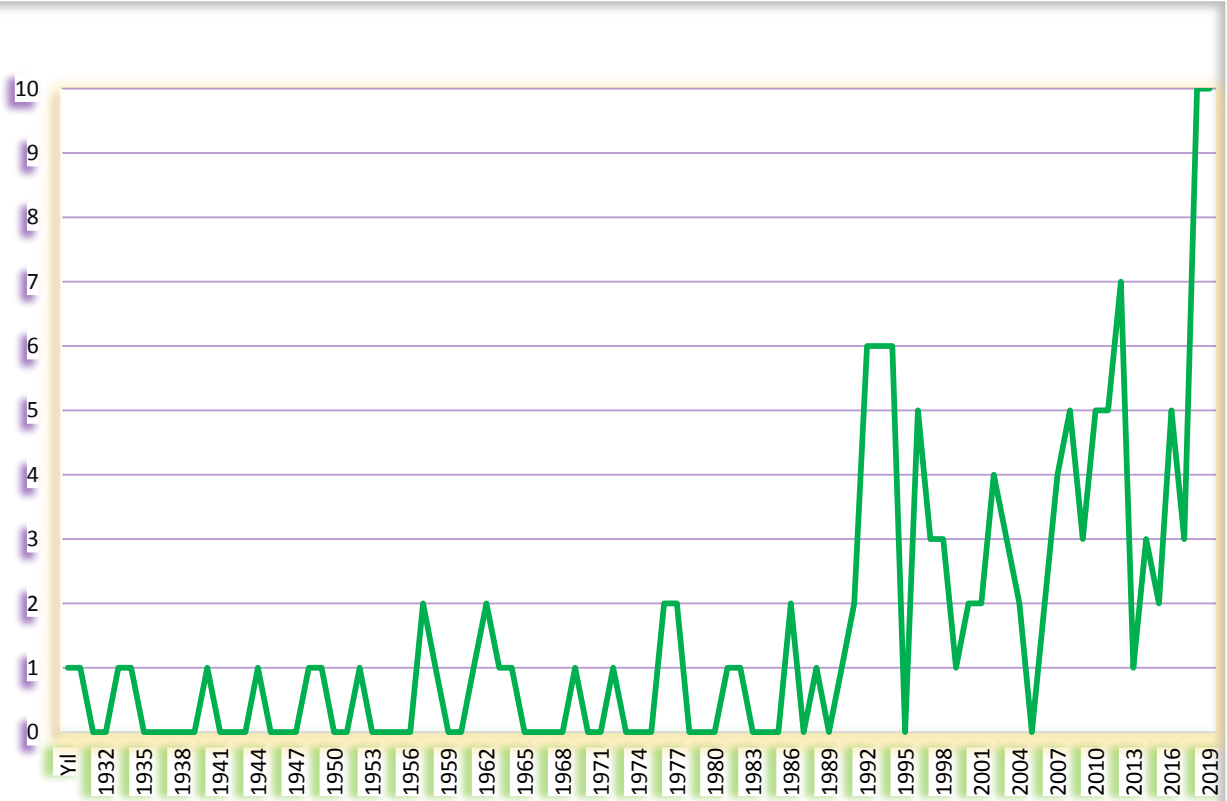
4. 2. 1. SANAYİ DEVRİMİ KONULU MAKALE SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI

EHR’de yayınlanmış Sanayi Devrimi konulu makalelere ulaşabilmek için derginin kendisi uygun bir ortam sunmadığından, makaleler ‘*Social Sciences Citation Index (SSCI) - 1970- present*’ ve ‘*Social Sciences Citation Index Retrospective:1907-1983*’ veri tabanlarından sağlanmıştır. ‘*Industrial Revolution*’ taraması ile *Economic History Review*’de derginin ilk sayısının yayınlandığı 1927’den 2019 yılına kadar yayınlanmış 130 makaleye ulaşılmıştır. *EHR*’de yayınlanmış Sanayi Devrimi konulu makalelerden ilkinin yayın yılı 1930’dur. 1950’lerin ortalarına kadar bazı yıllar tek makale yayınlanırken, bazılarında ise konuyla ilgili

¹⁹⁵ Harte, “*The Economic History Society*”, s. 5.

¹⁹⁶ Wiley Digital Archives, “*The Economic History Review*”, <https://onlinelibrary.wiley.com/page/journal/14680289/homepage/editorialboard.html> 16 02 2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

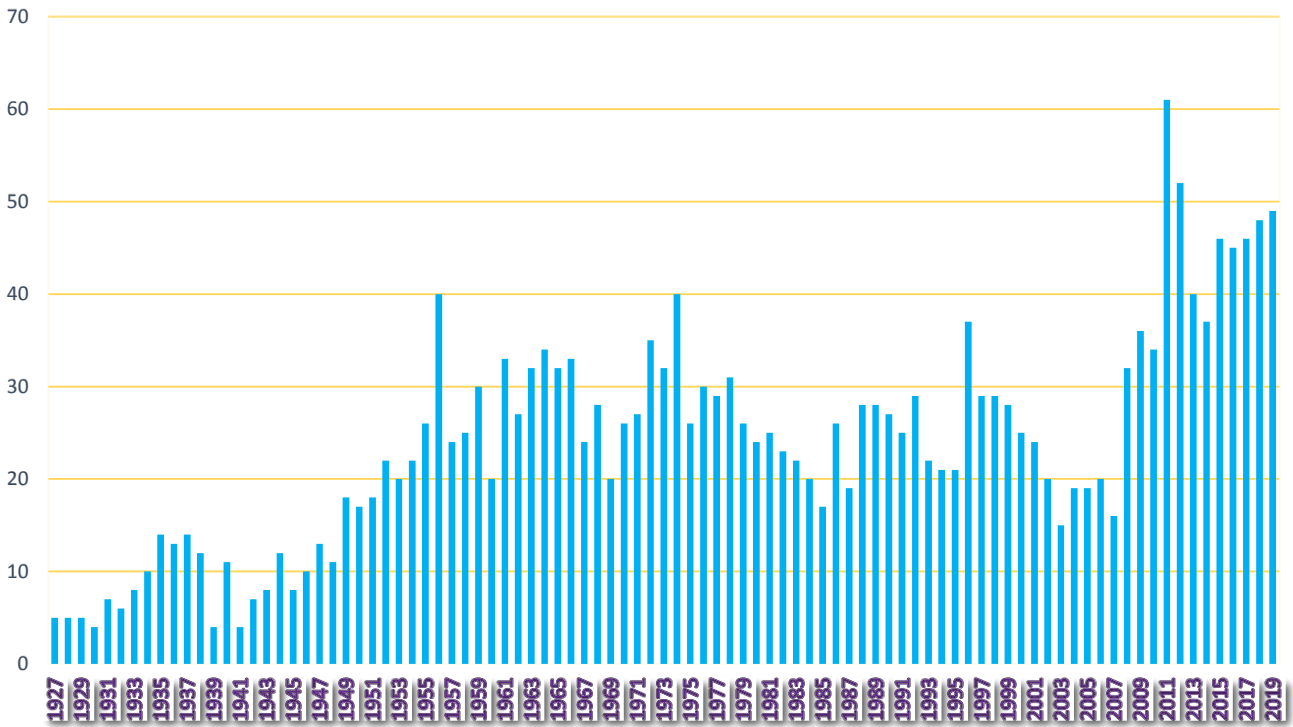
hiç makale çıkmamıştır. 1950'lerden 1990'lara kadar makale sayısı bir veya iki makaleyle artış eğilimi gösterirken, 1990'larda makale sayısında net bir artış göze çarpmaktadır. İlk kez 1993'te Sanayi Devrimi konulu 6 makale yayınlanmıştır. Bu 6 makaleden 1'i cevap niteliğindedir. 2000'li yıllara gelinirken sert düşüş ve çıkışlar göstermeye başlayan makale sayıları, 2008 yılı itibariyle yüksek bir ivmeyle yeniden artmıştır. Bu durumun sebebinin Amerika kökenli, dünya çapındaki 2008 krizinin etkileri olması muhtemeldir. Zira kriz dönemlerinde, çoğunlukla olduğu gibi, geçmişe dönerek Sanayi Devrimi ve ekonomik sistemlerle ilgili araştırmaların gündeme gelmesi olası görünmektedir. Bir diğer makale yayın sayısının yüksek olduğu yıl 2013'tür. 2013'te Sanayi Devrimi konulu 7 makale yayınlanmıştır. 2019 yılında 10 makale ile EHR'de bir yılda yayınlanan Sanayi Devrimi konulu en yüksek makale sayısına ulaşmıştır. Bu makalelerden 4'ü ücretler ve geç yaşta ilk evlilik tartışmasında karşılıklı cevap niteliğindedir.

Grafik 2: EHR'de Yayınlanmış Sanayi Devrimi ile İlgili Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı

4. 2. 2. EHR'DE YAYINLANMIŞ MAKALE SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI

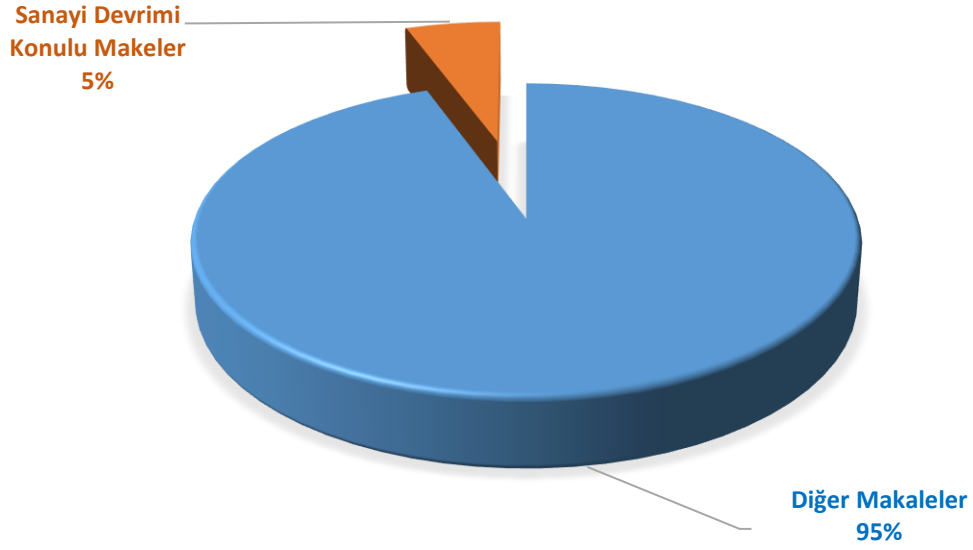
EHR'de 1927'den 2019 yılına kadar yayınlanmış toplam 2223 makale bulunmaktadır. Bu makalelerin yıllara göre dağılımı Grafik 3'te gösterilmiştir. 2008, 2009, 2011 ve 2014 yıllarında toplam 4 adet özel sayı çıkarılmıştır. İlk 3 özel sayı yıl içinde üç ayda bir çıkan sayılara ilave olarak çıkarılmıştır. Özel sayıların adları; (2008) *Feeding the Masses: Plenty, want and the Distribution of Food and Drik in Historical Perspective*; (2009) *Finance, Investment and Risk*; (2011) *Asia in the Great Divergence*; (2014) *The Renaissance of African Economic History*'dir. 1927'den 1932 yılı arasında EHR yılda bir kere yayınlanmıştır. 1940'larda birkaç yıl haricinde yılda iki sayı çıkarılırken 1950 itibariyle bu sayı yılda üçe çıkarılmıştır. 1950'lere kadar düzensiz bir yayınlanma şeması çizilmektedir. 1971'den sonra EHR, yılda 4 sayı çıkacak şekilde üç ayda bir yayınlanmıştır. Yalnızca ilk 3 özel sayının çıkarıldığı 2008, 2009 ve 2011 yıllarında 5 sayı yayınlanmıştır. Makale sayılarında belirli bir düzen bulunmamaktadır. Yıl içinde daha fazla sayı çıkarılmaya başlanması ile birlikte makale sayılarının da arttığı gözlemlenmektedir.

Grafik 3: EHR'de Yayınlanmış Makale Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

4. 2. 3. *EHR*'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU MAKALELERİN *EHR*'DE YAYINLANMIŞ TÜM MAKALELERE ORANI

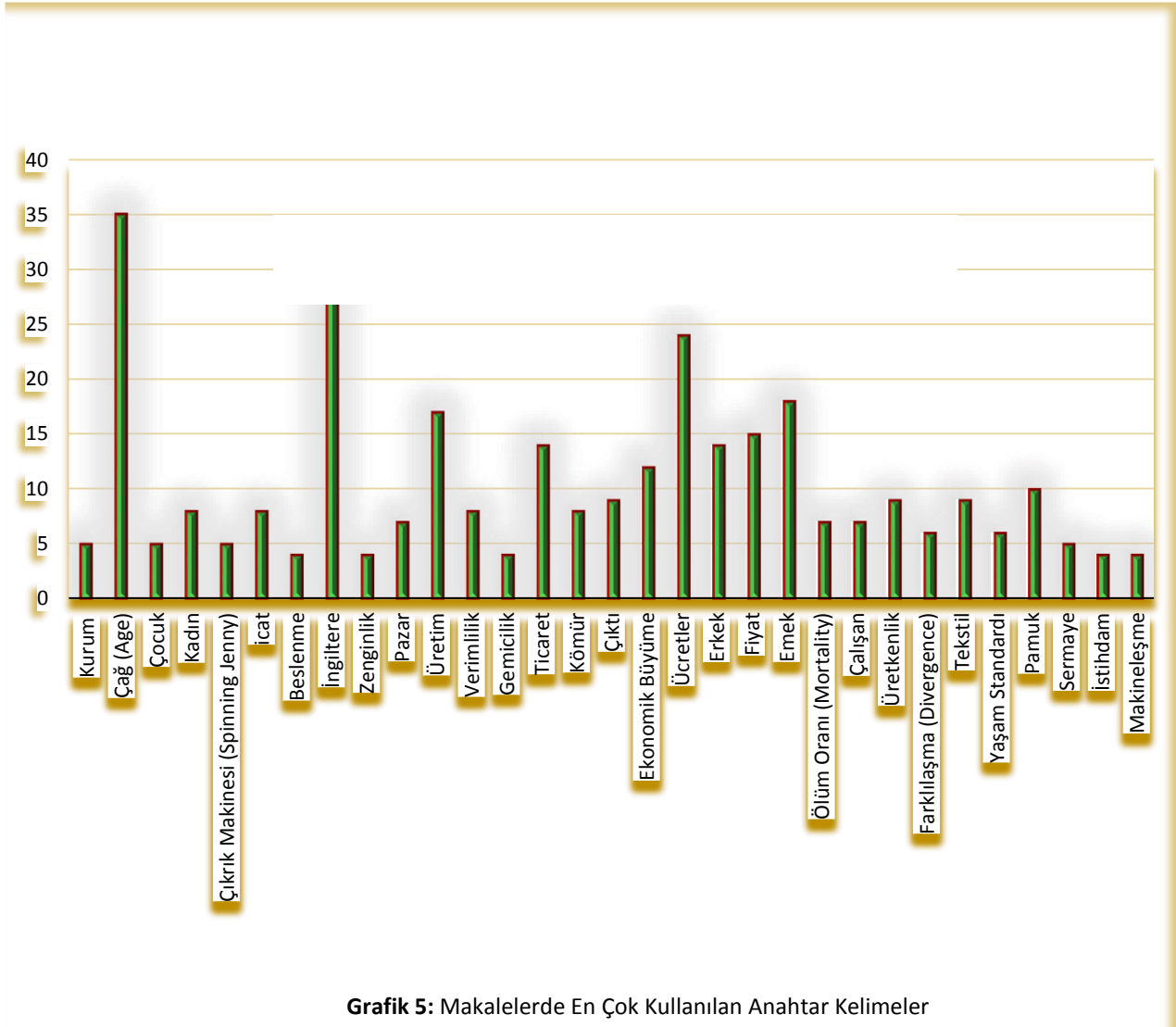
EHR'de yayınlanmış makalelerin %5'i Sanayi Devrimi konuludur. Bu oran ilk bakışta toplamın içinde az bir yer tutuyormuş gibi görünmektedir. Fakat *EHR*'nin iktisat tarihi dergisi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir sosyal bilimler dergisi olduğu hesaba katılırsa aslında bu oranın çokta düşük olmadığı düşüncesine ulaşılabilmektedir.

Grafik 4: *EHR*'de Yayınlanmış Sanayi Devrimi Konulu Makalelerin Tüm Makalelere Oranı

4. 2. 4. MAKALELERDE EN ÇOK KULLANILAN ANAHTAR KELİMELER

Çalışma için seçilmiş makalelerde en çok kullanılan anahtar kelimelerin başında çağ (age) kavramı gelmektedir. Çağ 35 makalede kullanılarak ilk sırada yer alırken, ardından gelen İngiltere 30, ücretler 24, emek 18 ve fiyatlar 15 makalede kullanılmıştır. Ardından sırasıyla 14 makalede erkek ve ticaret, 12 makalede ekonomik büyüme, 10 makalede pamuk, 9 makalede tekstil ve çıktı, 8 makalede kadın, kömür ve verimlilik, 7 makalede çalışan, ölüm oranı ve pazar, 6 makalede farklılaşma ve yaşam standardı, 5 makalede sermaye, çıkırık makinesi, çocuk, kurum, 4 makalede beslenme, zenginlik, gemicilik, istihdam ve makineleşme anahtar kelimeleri kullanılmıştır. 3 ve daha az sayıda makalede geçmiş anahtar kelimeler dikkate alınmamıştır.

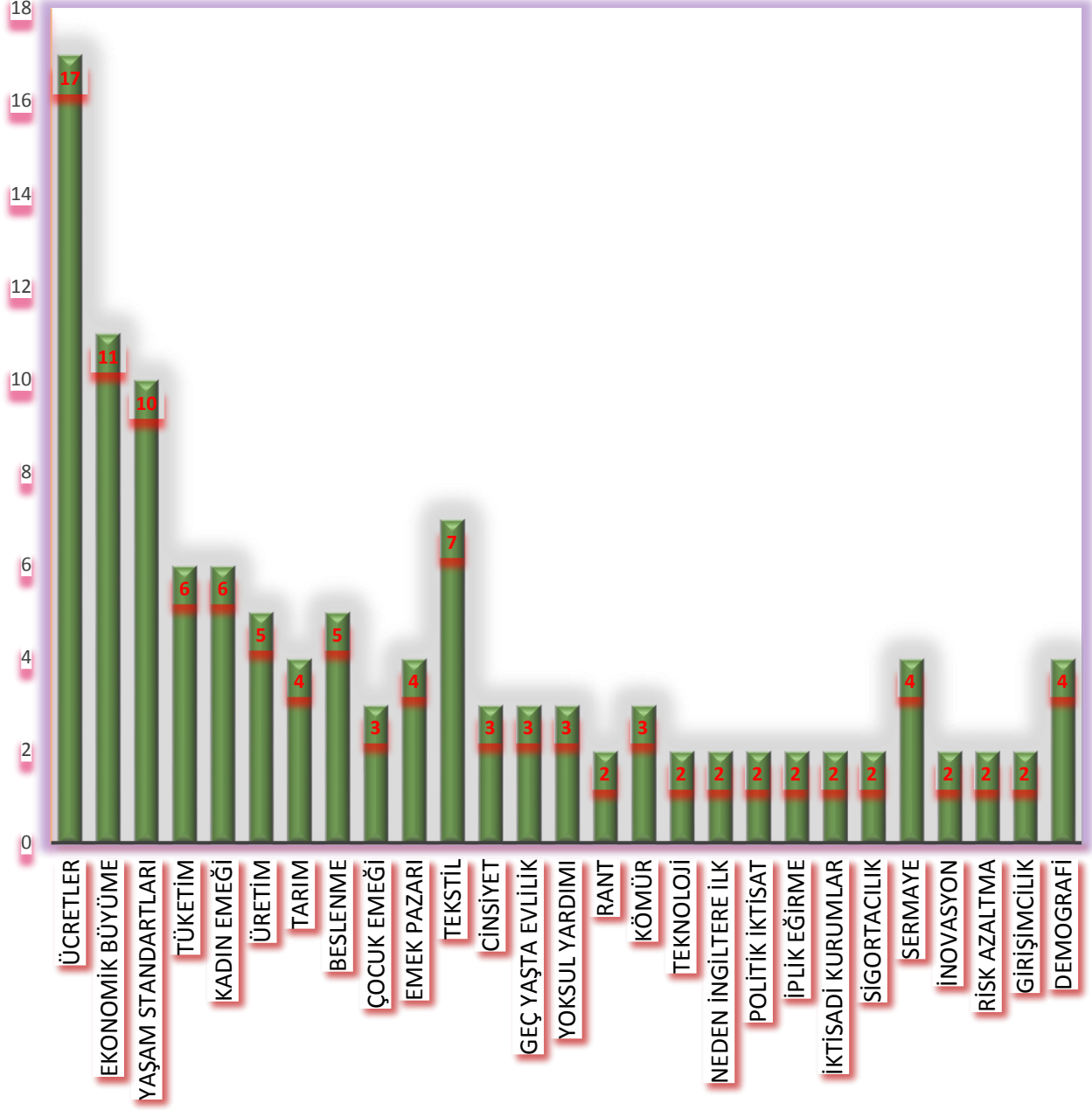

Grafik 5: Makalelerde En Çok Kullanılan Anahtar Kelimeler

4. 2. 4. 2. MAKALELERDE İŞLENEN SANAYİ DEVRİMİ TEMALARI

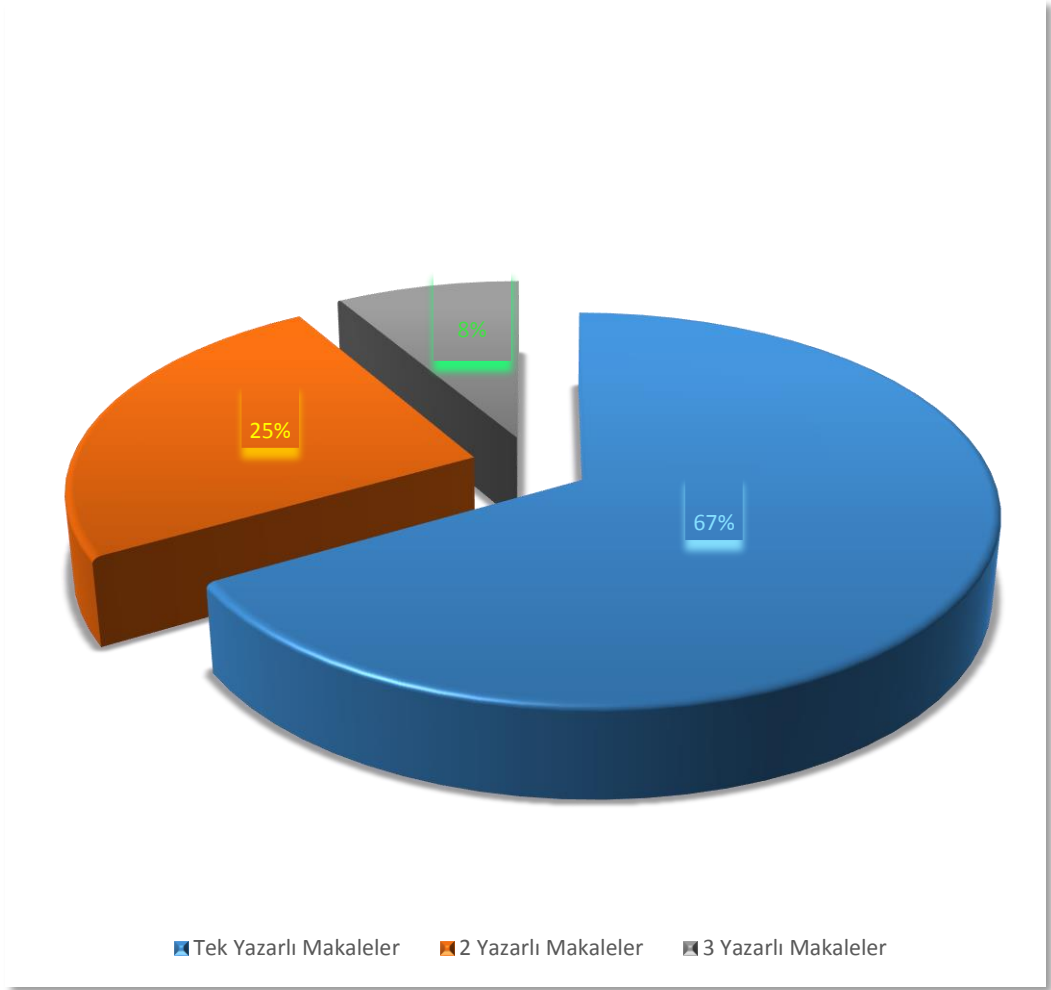
Grafik 5'teki anahtar kelimelerin çok çeşitli olması nedeniyle *EHR*'de Sanayi Devrimi ile ilgili makalelerin hangi konuların üzerinde yoğunlaştığının anlaşılması için makaleler temalar başlığı altında tekrar değerlendirilmiştir. Fakat yine de çeşitlilik devam etmektedir. Grafik 6'da da görüldüğü gibi makalelerde tartışılan Sanayi Devrimi temalarının içinde “Ücretler” anahtar kelimesi 17 makalede yer alarak en başta gelirken, ardından 11 makale ile “Ekonomik Büyüme”, 10 makale ile “Yaşam Standartları”, 7 makale ile “Tekstil”, 6 makale ile “Kadın Emegi” ve “Tüketim”, 5 makale ile “Beslenme” ve “Üretim”, 4 makale ile “Demografi”, “Sermaye”, “Emek Pazarı” ve “Tarım”, 3 makale ile “Kömür”, “Yoksul Yardımı”, “Genç Yaşta Evlilik”, “Cinsiyet” ve “Çocuk Emegi”, 2 makale ile “Girişimcilik”, “Risk Azaltma”, “İnovasyon”, “Sigortacılık”, “İktisadi Kurumlar”, “İplik Eğirme”, “Politik İktisat”, “Sanayi Devrimi Neden İlk Önce İngiltere’de gerçekleşti”, “Teknoloji” ve “Rant” gelmektedir. Bunların dışında birer kez anahtar kelime olmuş; “Çalışma Koşulları”, “Alım Gücü”, “Okur-Yazarlık”, “Ekolojik Kriz”, “Enerji Kullanımı”, “Metodoloji”, “İş Çevreleri”, “Yerel Hizmet Sektörü”, “Kanal ve Nehirler”, “Osmanlı”, “Tekel”, “Beşerî Sermaye”, “Endüstriyel Farklılıklar”, “Emlak Geliri”, “İrlanda Ekonomisi”, “Gübre Pazarı”, “İşlem Maliyeti”, “Kentleşme”, “Göç”, “Modern Ekonomi”, “Uzmanlaşma”, “Maliyet Hesabı”, “Adam Smith”, “Çitleme (Çevreleme)”, “XIII. Yüzyıl”, “Bibliyografi” ve “Hoşnutsuzluk” konuları bulunmaktadır.

Grafik 6: Makalelerde En Çok İmlenen Sanayi Devrimi Temaları

4. 2. 5. YAZAR SAYISINA GÖRE MAKALELERİN DAĞILIMI

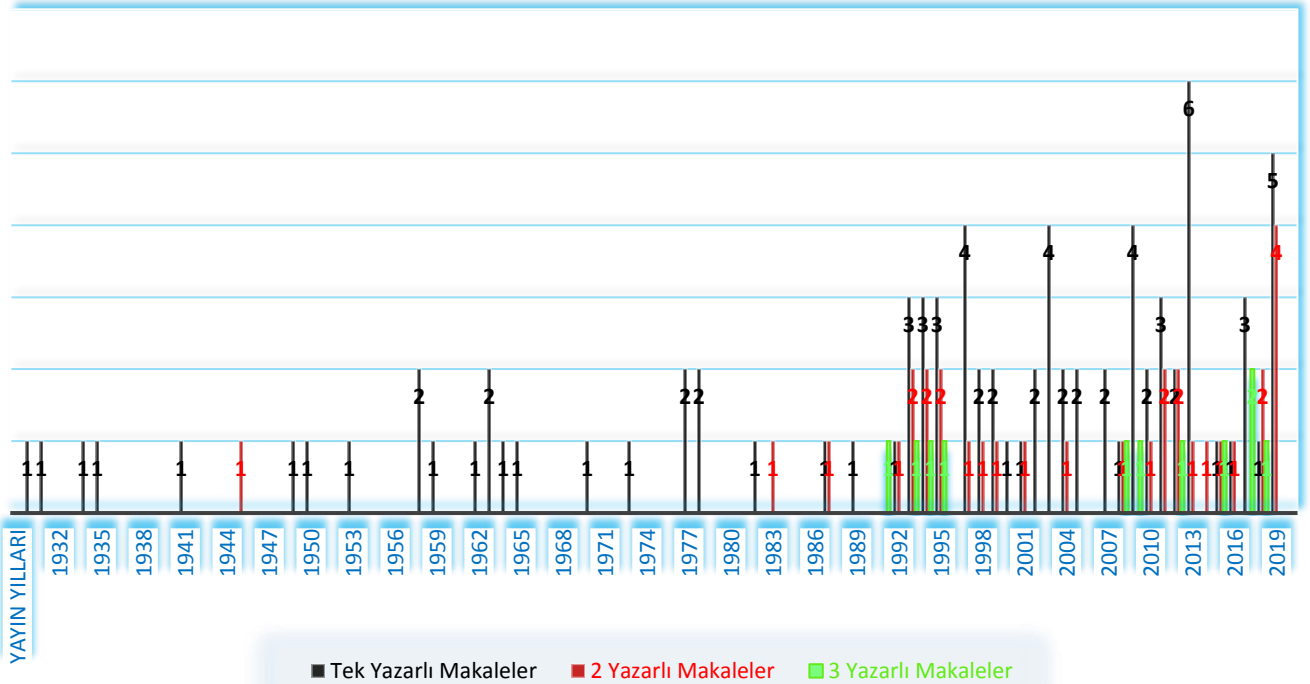
Grafik 7’de de belirtildiği gibi, *EHR*’de yayınlanmış makalelerin bu çalışma için seçilmiş olanlarının %67’si tek yazarlıdır. Sanayi Devrimi’ni ele alan makalelerin %25’i iki, %8’i ise üç yazarlıdır. Burada, Sanayi Devrimi ile ilgili olduğu tespit edilen makalelerin ezici çoğunlukla tek yazarlı olduğunu söylemek çok zor olmayacaktır.

Grafik 7: Yazar Sayısına Göre Makalelerin Dağılımı

4. 2. 5. 1. TEK YA DA ÇOK YAZARLIĞIN YILLARA GÖRE DAĞILIMI

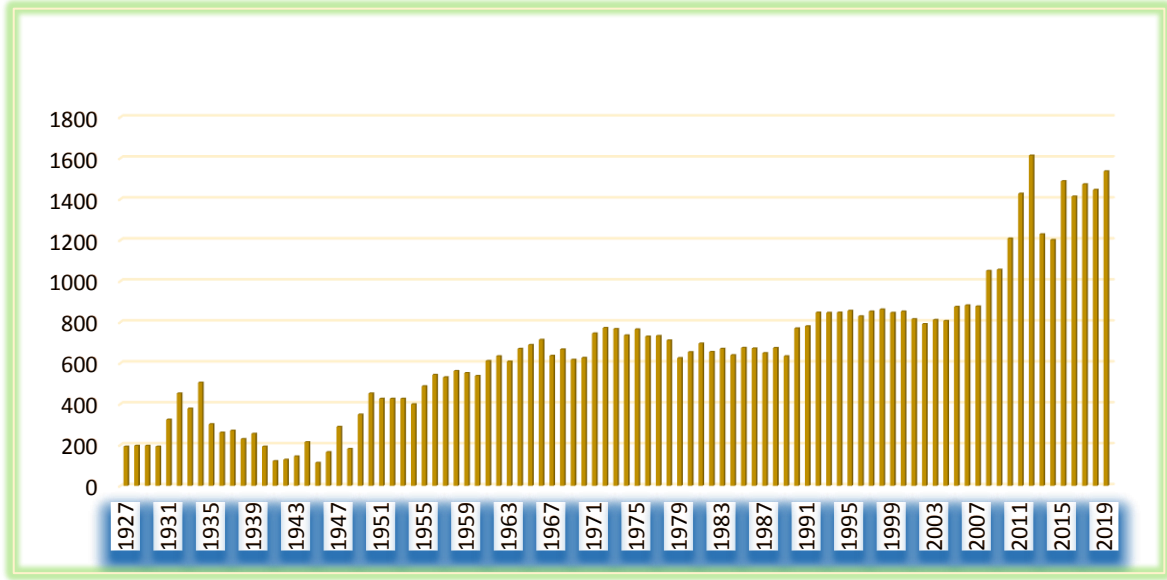
1983'e kadar, 1945'teki iki yazarlı makale hariç, tek yazarlı makalelerin kesin bir üstünlüğü söz konusudur. 1980'lerin ilk yarısından itibaren 2 yazarlı makaleler görülmeye başlanmıştır. 1990'lara gelindiğinde aradaki fark iki ve üç yazarlı makaleler lehine büyük ölçüde kapanırken, 1990'ların ikinci yarısından 2008'e kadar tek yazarlı makalelerin yeniden artış eğiliminde olduğu gözlemlenmektedir. 2008 sonrasında bu farkın yeniden kapanma eğilimine dönmesine rağmen hem tek hem de iki ve üç yazarlı makalelerde artış tespit edilmektedir. Grafik 8'de, 1990'lardan itibaren Sanayi Devrimi konulu makale yazımında iş birliğinin arttığı görülmektedir. Kolektif çalışmanın 1944, 1983 ve 1987'deki birer çalışma haricinde bulunmadığı göz önüne alınınca 1990'larla başlayan dönemle çok yüksek bir çıkış yakalaması dikkat çekicidir. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri akademide artan ortak çalışma ve işbirliği kültürüdür.

Grafik 8: Tek ya da Çok Yazarlı Makalelerin Yayın Yıllarına Göre Dağılımı

4. 2. 6. EHR'DE YAYINLANMIŞ SAYFA SAYILARI

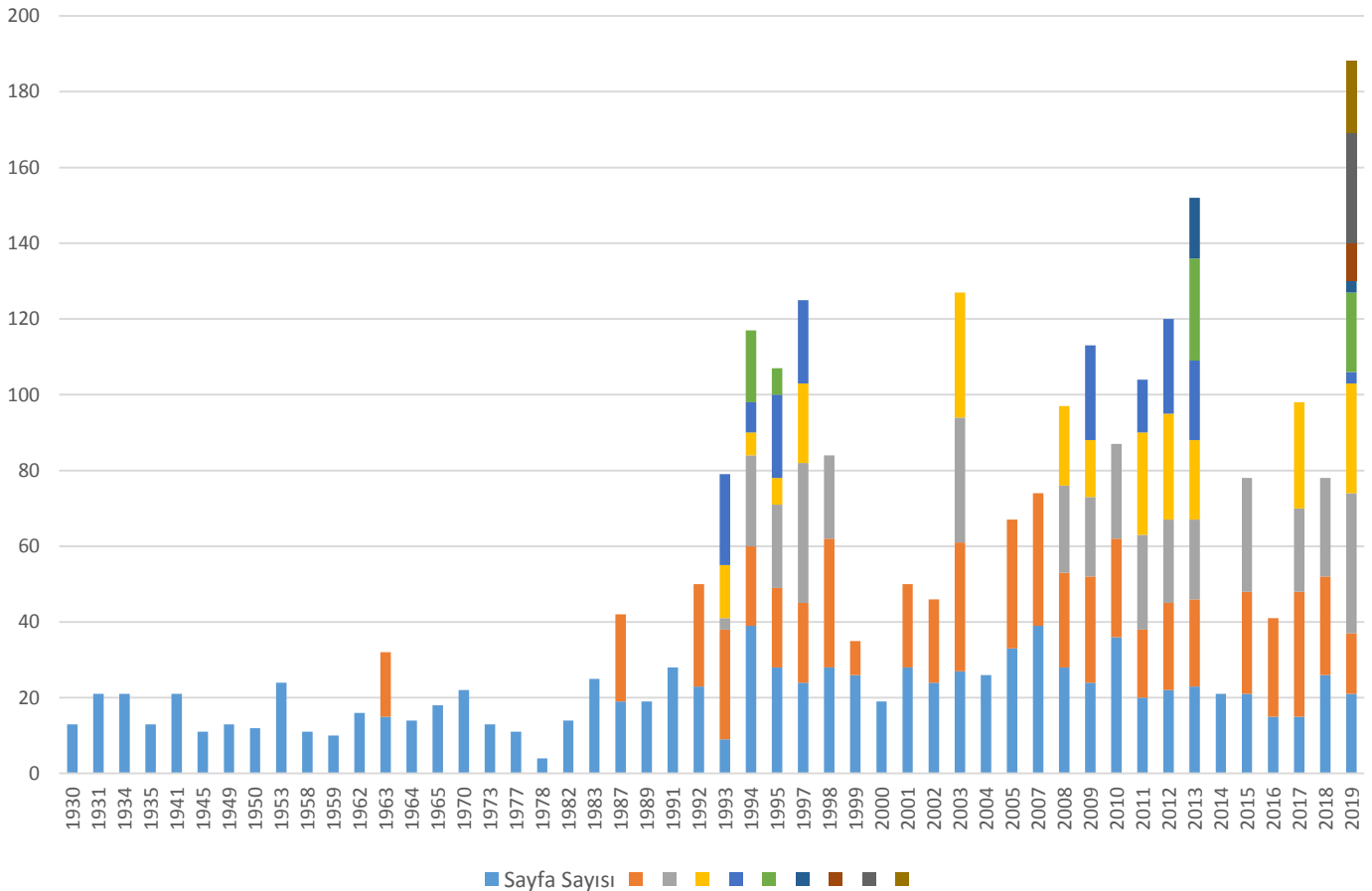
EHR'de 1927 ile 2019 yılları arası toplam 61.848 sayfa yayınlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde sayfa sayılarında bir azalış gözlemlenmektedir. Fakat bu dönemin ardından sürekli bir artış eğilimi görülmektedir. Sayfa sayılarının makale sayılarına göre daha tutarlı bir artış eğiliminde olduğu söylenebilir. Dolayısıyla yıl içindeki sayı artmış, makale sayısı artmış ve buna paralel olarak sayfa sayısı da artmıştır.

Grafik 9: EHR'de Yayınlanmış Sayfa Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

4. 2. 6. 1. EHR'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU MAKALE SAYFA SAYILARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI

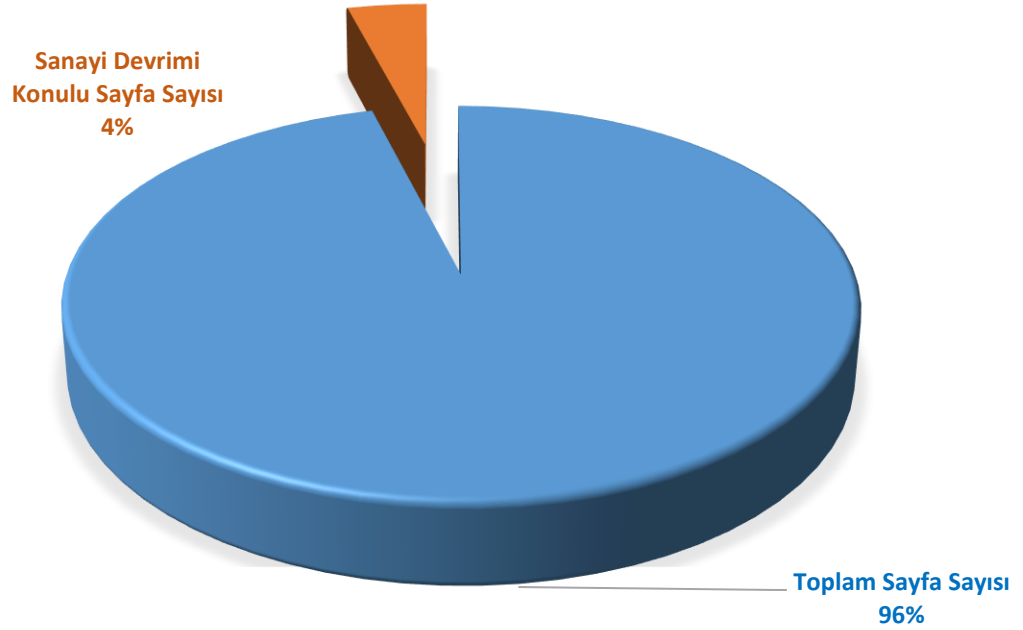
Grafik 10'da görüldüğü gibi, EHR'de yayınlanmış Sanayi Devrimi konulu makalelerin en çok sayfa sayısına ulaştığı yıl aynı zamanda en çok makalenin de yayınlandığı yıl olan 2019'dur ve bu yılda yayınlanan konuyla ilgili makalelerin toplam sayfa sayısı 177'dir. En az sayfa sayısı 1978 yılında yayınlanan Crafts'ın 4 sayfalık cevap niteliğindeki makalesidir. Yıl bazında yayınlanan makale sayıları ile yine yıl bazında yayınlanan makale sayfa sayıları arasında büyük oranda paralellik gözlemlenmektedir. Tıpkı makale sayılarında da olduğu gibi 1990'lardan sonra sayfa sayılarında büyük bir artış olmuş ardından gelen yıllarda zaman zaman ciddi düşüşler ve artışlar yaşanmıştır. Bununla birlikte, EHR'de yayınlanmış Sanayi Devrimi konulu makalelerin toplam sayfa sayısı 2.594'tür.

Grafik 10: Sanayi Devrimi Konulu Makalelerin Sayfa Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

4. 2. 6. 2. EHR'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ KONULU SAYFA SAYISININ TOPLAM SAYFA SAYISINA ORANI

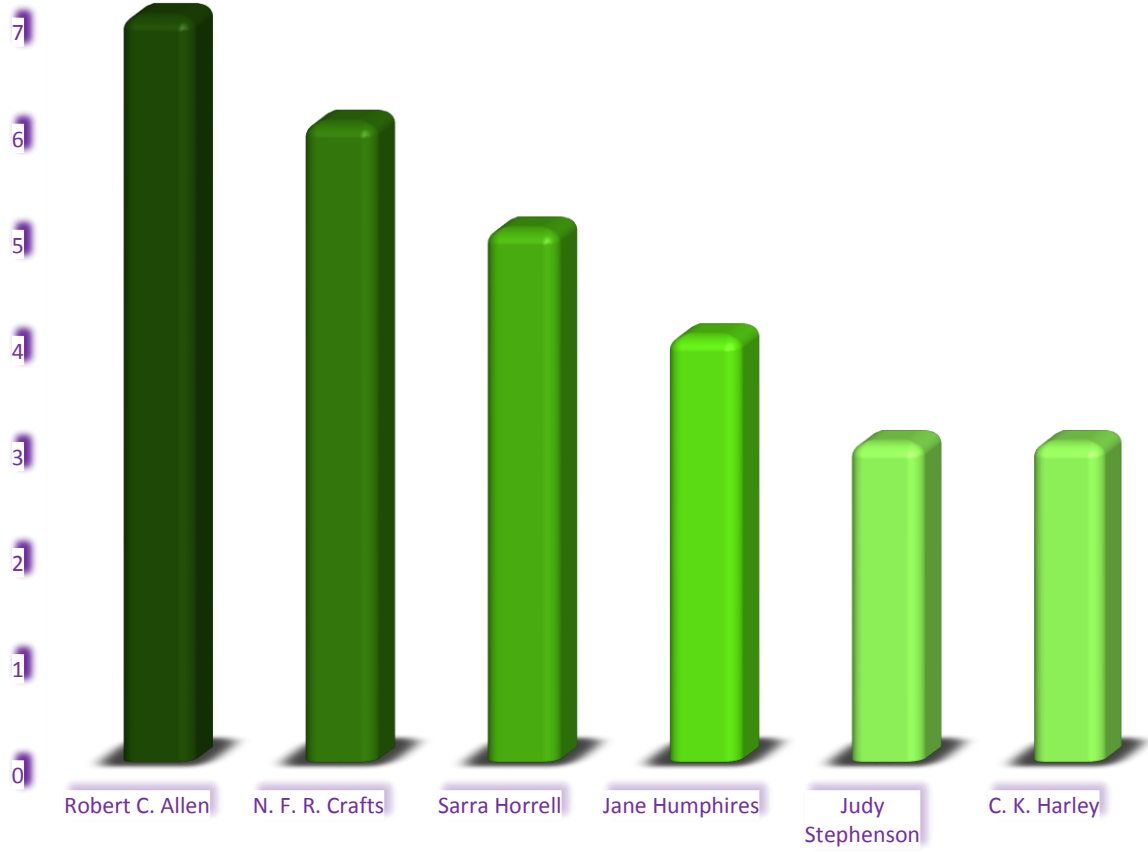
1927 ile 2019 yılları arasından EHR'de yayınlanmış toplam sayfa sayısı 61.848, Sanayi Devrimi konulu sayfa sayısı ise 2.594'tür. Grafik 11'de Sanayi Devrimi konulu sayfa sayılarının tüm sayfa sayılarına oranı verilmiştir. %4'de karşılık gelen bu oran, Sanayi Devrimi konulu makalelerin tüm makalelere oranı olan %5'ten daha küçüktür. %1'e karşılık gelen bu oranın kıyaslama yapıldığında Sanayi Devrimi konulu makalelerin diğer makalelere göre 5'te 1 oranında daha az sayfa kapladığına işaret etmektedir. Bunun nedeni olarak da Sanayi Devrimi'yle ilgili konuların tartışmalı olması ve cevap niteliğindeki bazı makalelerin 3-6 sayfa gibi normal makalelere göre daha az sayfa sayısıyla yer tutması olduğu düşünülmektedir.

Grafik 11: EHR'de Yayınlanmış Sanayi Devrimi Konulu Sayfa Sayısının Toplam Sayfa Sayısına Oranı

4. 2. 7. *EHR*'DE SANAYİ DEVRİMİ KONULU ÜÇ ve DAHA FAZLA MAKALESİ OLAN YAZARLAR

Grafik 12'de Sanayi Devrimi konulu en çok makalesi olan yazarlar gösterilmiştir. *EHR*'de Sanayi Devrimi konusunda en çok makalesi yayınlanan yazar; 7 makale ile Robert C. Allen'dir. Hemen ardından 6 makale ile N. F. R. Crafts, 5 makale ile Sarra Horrell, 4 makale ile Jane Humphires, 3 makale ile Judy Stephenson ve yine 3 makale ile C. K. Harley gelmektedir.

Grafik 12: Sanayi Devrimi Konulu Üç ve Daha Fazla Makaleli Yazarlar

4. 2. 7. 1. Robert Carson Allen

Robert C. Allen (1947, Massachusetts, ABD doğumludur), 2002'den beri Oxford Üniversitesi'nde İktisat Tarihi profesörüdür. (Bob) Allen, New York Üniversitesi, Abu Dabi'de Küresel Seçkin Ekonomi Tarihi Profesörü ve Oxford, Nuffield College'da Kıdemli Akademisyendir. Doktorasını Harvard Üniversitesi'nden almıştır. Oxford'a taşındıktan sonra, 1975'ten 2001'e kadar British Columbia Üniversitesi'nde ders vermiştir ve burada 2013'e kadar iktisat tarihi profesörlüğü yapmıştır. Allen, İngiliz tarım tarihi, çelik endüstrisindeki uluslararası rekabet, ücretlerin küresel tarihi, fiyatlar, yaşam standartları ve eğitimle ilgili çağdaş politikalar üzerine yazılar yazmıştır. Birçok akademik dergide makaleleri yayınlamıştır. Kitapları arasında; *Enclosure and Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands, 1450-1850* (1992), *Farm to Factory: A Re-interpretation of the Soviet Industrial Revolution* (2003), *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (2009), *Global Economic History: A Very Short Introduction* (2011), and *The Industrial Revolution: A Very Short Introduction* (2017) yer almaktadır. Allen, 2012-3'te İktisat Tarihi Derneği'nin başkanlığını yapmıştır. İngiliz Akademisi ve Kanada Kraliyet Cemiyeti Üyesidir.¹⁹⁷ Araştırmaları, ekonomik kalkınma tarihinin birçok yönüne odaklanmıştır: gerçek ücretler, tarımdaki gelişmeler, teknik ilerlemenin kaynakları, emperyalizmin etkisi ve sürdürülebilir kalkınma gibi. Avrupa kalkınmasında farklılıkların kökenine ilişkin tartışmada kilit bir figür olmuştur: maddi temelin ve siyasi seçimlerin önemini vurgulayan bir konumu savunmaktadır¹⁹⁸.

4. 2. 7. 2. Nicholas Francis Robert Crafts

N. F. R. Crafts (1949, Nottingham, İngiltere doğumludur), London School of Economics and Political Science (LSE)'de, 1995-2005 arasında iktisat tarihi profesörlüğü görevinde bulunmuştur. 2005'ten bu yana Warwick Üniversitesinde iktisat ve iktisat tarihi profesörü olarak çalışmaktadır¹⁹⁹. Aynı zamanda Küresel Ekonomide Rekabet Avantajı Üzerine ESRC Araştırma Merkezi direktörlüğü yapmıştır. Akademik dergilerde birçok makalesi yayınlanmış ve Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Dünya Bankası (World Bank) araştırmalarına katkıda

¹⁹⁷ "University of Oxford", <https://ocesweb.ox.ac.uk/people/robert-c-allen> 10.02.2021 tarihin de online olarak ziyaret edilmiştir.

¹⁹⁸ "Ofce", <https://www.ofce.sciences-po.fr/blog/why-its-necessary-to-read-robert-c-allen-global-economy-history-a-very-short-introduction-1/> 11.02.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

¹⁹⁹ "Who's who", <https://www.ukwhoswho.com/view/10.1093/ww/9780199540884.001.0001/ww-9780199540884-e-12186> 11.02.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

bulunmuştur²⁰⁰. Başlıca araştırma konuları şunları içerir: sanayi devrimi, İngiliz görelî ekonomik düşüşü, genel amaçlı teknolojilerin tarihi, büyüme oranlarındaki farklar²⁰¹. Crafts 1980’lerde, Sanayi Devrimi sırasında İngiliz ekonomisinin çok büyük bir oranının (daha sonra sanayileşen ülkelere kıyasla) sanayi ve uluslararası ticarete ayrıldığını ve İngiliz ekonomisinin yavaş büyüme eğiliminde olduğunu savunmuştur. Bu sebeple, Crafts’a göre, XIX. yüzyılın sonlarında İngiltere’nin, Almanya ve ABD tarafından yakalanmasının nedeni İngiliz performansındaki bir yavaşlama değildir. Crafts’ın başlıca yayınları; *British Economic Growth during the Industrial Revolution, 1985; Forging Ahead, Falling Behind and Fighting Back, 2018; Contribution to Economic History, Economic Policy, Population Studies*²⁰².

4. 2. 7. 3. Judy Stephenson

Dr. Judy Z. Stephenson, Britanya doğumludur. 1600-1850 arası Londra’ya yoğunlaşmış bir iktisat tarihçisidir. Araştırmaları özellikle işgücü piyasaları, finans ve inşaat sektörü üzerinedir²⁰³. Doktora savunmasını 2016’da London School of Economics and Political Science’de yapmıştır. Şu anda; 1670’lerde Londra inşaat sanayinde işgücü piyasaları, Büyük Yangın (Great Fire)’dan sonra Londra’nın yeniden inşasının finansmanı; 1800 öncesi kadın inşaat müteahhitleri; Londra 1550-1700 arası hizmet endüstrisinde okuryazarlık ve erken dönem modern bina ticaretinde mevsimselliğin uluslararası karşılaştırılması, konuları üzerinde çalışmaktadır²⁰⁴.

4. 2. 7. 4. Sara Horrell

Sara Horrel doktorasını Cambridge Üniversitesi’nde yapmıştır. Economic History Review’in (EHR) editörüdür²⁰⁵. Profesör Horrel’in ilgi alanları, işgücü piyasasına katılım, hane yapısı, İngiltere’de aile işgücü piyasası ve uzun vadede ücretler 1280-1860, İngiliz Sanayi Devrimi’nde ve XIX. yüzyılın sonlarında yaşam ve harcama standartları olmakla birlikte,

---

²⁰⁰ "CEPR", <https://voxeu.org/users/nicholascrafts> 11.02.2021 Tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

²⁰¹ "Warwick University", <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/nfrcrafts/> 11.02.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

²⁰² "Ukwhoswho", <https://www.ukwhoswho.com/view/10.1093/ww/9780199540884.001.0001/ww-9780199540884-e-12> 12. 03.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

²⁰³ "Dr Judy Stephenson", <https://ocesweb.ox.ac.uk/people/judy-stephenson> 12.03.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

²⁰⁴ "The Bartlett School of Construction and Project Management", <https://www.ucl.ac.uk/bartlett/construction/people/dr-judy-stephenson> 12.03.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

²⁰⁵ "Murray Edwards College", <https://www.murrayedwards.cam.ac.uk/fellows/professor-sara-horrell> 12.03.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

özellikle kadın ve çocukların çalışma ve refahına ilgi duymaktadır. Bazı yayınları şunlardır: *Consumption Conundrums Unravelled*, *Gender bias in Nineteenth-century England: evidence from factory children*, *Economics and Human Biology*.

4. 2. 7. 5. Katherine Jane Humphries

Jane Humphries, (1948 doğumludur) emekli iktisat tarihi profesörüdür. Economic History Society'nin başkanlığını yapmıştır. İlgi alanları arasında; iktisat tarihi, büyüme ve kalkınma, işgücü piyasaları, sanayileşme ve aile ile ekonomi arasındaki bağlantılar yer almaktadır. Toplumsal cinsiyet, aile ve kadın emeğinin tarihi üzerine kapsamlı çalışmalar yapmıştır²⁰⁶. Ayrıca ekonomik büyüme ve yapısal değişimin nedenleri ve sonuçlarıyla da ilgilenmektedir. Son kitabında *-İngiliz Sanayi Devrimi'nde Çocukluk ve Çocuk İşçiliği-* çok sayıda çalışan erkeğin otobiyografisinden yararlanmış ve çocukların yaşamlarının geleneksel kaynaklarda genellikle erişilemez olan yönlerini aydınlatmak için yenilikçi bir (nicel ve nitel) metodoloji kullanmıştır²⁰⁷. Birçok akademik dergide yayınlanan makaleleri bulunmaktadır. Kitapları: *The role of the manufacturing sector in economic development*, *The economics of equal opportunities*, *Childhood and child labour in the British Industrial Revolution*, *Cambridge economic history of modern Britain: 1870 to present*. Makaleleri: *An Open Letter to the RRPE Special Issue on Women Collective*, *The Reconstruction of the Supply Side of the Labour Market: The Relative Autonomy of Social Reproduction*, *Enclosures, Common Rights and Women: The Proletarianization of Families in Late Eighteenth and Early Nineteenth Century Britain*, *An Input-Output Table for 1841*.

4. 2. 7. 6. Charles Knickerbocker Harley

Charles K. Harley, 1943 doğumludur. İngiliz Sanayi Devrimi, XIX. yüzyılın sonlarında uluslararası ekonomi ve teknolojik değişimin etkisi gibi çok çeşitli konularda yazılar yazmış bir iktisat tarihçisidir²⁰⁸. Profesör Harley, kliometriye olağanüstü desteği ve *Evidence of Slower Growth during the Industrial Revolution* adlı makalesiyle 1999'da Arthur H. Cole Ödülü

---

²⁰⁶ "Newnham College University of Cambridge", <https://www.newn.cam.ac.uk/person/professor/> 12.03.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

²⁰⁷ "Prof Jane Humphries", <https://www.history.ox.ac.uk/people/professor-jane-humphries#/> 12.03.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

²⁰⁸ "WikiVisually", https://wikivisually.com/wiki/Charles_Knickerbocker_Harley 12.03.2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.

kazanmıştır. Seçilmiş bazı yayınları şunlardır: *British Shipbuilding and Merchant Shipping: 1850–1890*, *The Shift from Sailing Ships to Steamships, 1850-1890: A Study in Technological Change and its Diffusion*, *On the Persistence of Old Techniques: The Case of North American Wooden Shipbuilding*, *Skilled Labour and the Choice of Technique in Edwardian Industry*, *Goschen's Conversion of the National Debt and the Yield on Consols*, *The Interest Rate and Prices in Britain, 1873-1913: A Study of the Gibson Paradox*, *Foreign Trade, Competition and the Expanding International Economy*, *Oligopoly Agreement and the Timing of American Railroad Construction*.

5. THE ECONOMIC HISTORY REVIEW'DE YAYINLANMIŞ SANAYİ DEVRİMİ TARTIŞMALARINDA ÖNE ÇIKAN BAŞLIKLAR

Akademik bir dergide olması gereken tartışma ortamı *EHR*'de etkisini önemli ölçüde göstermektedir. Ayrıca *EHR*, bir iktisat tarihi dergisi olması hasebiyle, iktisat tarihçilerinin en çok ilgilendiği konu olan Sanayi Devrimi ve dolayısıyla Sanayi Devrimi'yle ilgili tartışmalara yer vermekte ve fikirlerin çatıştığı akademik bir ortam sunmaktadır. *EHR*'nin bu çalışmaya kaynaklık etmesi için seçilmesinin temelinde yatan en önemli neden dergide yer verilen akademik tartışmalardır. Çalışmanın bu bölümünde, *EHR*'de yayınlanmış *Sanayi Devrimi konulu* makalelerdeki dikkat çekici tartışma konuları hem bir sıra gözeterek hem de yakın tarihten başlanarak geçmişe doğru ele alınacaktır.

5. 1. KADINLARDA İLK EVLİLİĞİN GEÇ YAŞTA YAPILMASI

Kadınlarda geç yaşta ilk evlilik diğer Sanayi Devrimi tartışmalarına oranla çok daha yeni bir konudur. *EHR*'de yapılan bu tartışmanın tarafları James Foreman-Peck & Peng Zhou ve Jeremy Edward & Sheilagh Ogilvie'dir.

J. Foreman-Peck ve P. Zhou, 2018'de yayınlanan "*Late Marriage As a Contributor to the Industrial Revolution in England*" adlı makalelerinde Avrupa tarzı evlilik modelinin İngiltere'nin erken gelişmesine önemli bir katkıda bulunup bulunmadığını hem kesit hem de uzun zaman serisi kanıtlarıyla destekleyen, tarihsel bir ekonomi modeli yardımıyla araştırmışlardır. Foreman-Peck ve Zhou'ya göre, uzun süreli yüksek ölüm oranı, XIV ve XV. yüzyıllardaki yüksek şok ölüm (ör. salgın kaynaklı) sayıları yaşam beklentilerini düşürmüştür. Ardından yeniden artan yaşam beklentisi, belirli bir aile büyüklüğüne ulaşmak için gereken doğum sayısını azaltmıştır. Böylece geç evlilikler ve daha geç yaşlarda, daha az doğum elde edilmiştir. Geç yaştaki ilk evlilikler sadece nüfus artışını kısıtlamakla kalmamış, aynı zamanda kadınlara özellikle hizmet yoluyla gayri resmi öğrenimleri için daha büyük fırsatlar sunmuştur. Foreman-Peck ve Zhou'ya göre, ailenin gelecekteki çalışanları sosyalleştirmek için ana kurum olduğu bir dönemde, bu tür bir öğrenme insan sermayesinin kuşaklar arası aktarımına ve birikimine önemli bir katkıda bulunmuştur²⁰⁹. Ayrıca, geç yaşta ilk evliliğin katkısı olmadan beşerî sermaye birikimi geniş bir şekilde düşünüldüğünde, dolaylı da olsa İngiltere'deki gerçek

---

²⁰⁹ James Foreman-Peck, Peng Zhou, "*Late Marriage As a Contributor to the Industrial Revolution in England*", *The Economic History Review*, Cilt 71, Sayı 4, Kasım 2018, s. 1073.

ücretlerin XIX. yüzyılın başlarında güçlü bir şekilde artması sağlanamayacaktır. Bununla birlikte ücretlerin birkaç yüzyıl boyunca gerçekte elde edilenden çok daha düşük olacağını iddia eden Foreman-Peck ve Zhou'ya göre, yüzyıllar boyunca, insan sermayesinin kademeli olarak teşvik edilen yükselişi üretkenliği arttırmış ve nihayetinde *Sanayi Devrimi*'ne yol açmıştır. Foreman-Peck ve Zhou, Hajnal'ın Avrupa Evlilik Modeline (*The European Marriage Pattern in Perspective, EMP*)²¹⁰ atıfta bulunarak, Batı Avrupa'da 1500'e kadar kadınların ilk evliliğini geç yaşta yaptığı ve bekâr kalan kadınların oranının yüksek olduğunu belirtmiştir. Bu düşük baskılı Avrupa demografik rejimi daha sonra erken gelişmiş Avrupa ekonomik büyümesiyle ilişkilendirilmiştir. Foreman-Peck ve Zhou'nun ana hipotezi, kadınların ilk evliliğinin geç yaşta yapılmasının, insan sermayesi birikimine katkılarından dolayı İngiltere'nin sanayi devrimine önemli bir katkı sağlamasıdır. Hipotezin testi, bu evlilik modeli olmadan, bu dönemdeki gerçek ücretlerde nihai olarak güçlü ve sürekli bir artış olarak tanımlanan Sanayi Devrimi'nin meydana gelip gelmeyeceğidir²¹¹.

Foreman-Peck ve Zhou okuryazarlıkla ölçüldüğü üzere, daha sonraki evlilik yaşının daha fazla kadın beşerî sermayesi ile ilişkili olduğuna dair bazı (yeni) tarihsel kanıtlar sunduğunu iddia etmektedirler. Bu kanıtların çocuklara daha fazla beşerî sermayenin aktarılmasını teşvik eden bir bağlantı olduğunu öne sürmektedirler. Ayrıca, ebeveynlikte, okuryazarlık ve matematiksel bilgi kadar genel kültürel yönelimin de aynı derece önemli olduğunu düşünmektedirler.

Karşı düşüncede olan J. Edward ve S. Ogilvie, 2019'da yayınlanan "*What Can We Learn From a Race With One Runner? A Comment on Foreman-Peck and Zhou, 'Late Marriage As a Contributor to the Industrial Revolution in England'*" adlı makalelerinde, Foreman-Peck ve Zhou'nun kadınlarda geç ilk evlilik yaşının *Sanayi Devrimi*'nin oluşmasındaki temel etkenlerden biri olduğu iddialarının sürdürülemez olduğunu savunmaktadırlar. Edward ve Ogilvie'ye göre, Foreman-Peck ve Zhou, İngiliz ekonomisindeki diğer etkileri görmezden geldikleri gibi erken modern dönem boyunca ilk evlilik yaşının yüksek olduğu fakat sanayileşmenin daha geç gerçekleştiği diğer Avrupa ülkelerini de dikkate

---

²¹⁰ John Hajnal, "*European Marriage Patterns in Perspective*", In D. V. Glass & D. E. C. Eversley (Eds.), **Population in History, Essay in Historical Demography**, Cilt 1, General and Great Britain, New Brunswick (USA), 1965, s. 101-43.

²¹¹ Foreman-Peck; Zhou, "*Late Marriage As a Contributor...*" s. 1074.

almamaktadırlar. Yine Edward ve Ogilvie göre, katkıda bulunan diğer faktörleri analiz etmeden geç evlilik yaşının İngiliz sanayileşmesine büyük katkıda bulunduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bu sorunun herhangi bir değerlendirmesi, sanayileşmenin başka sebepleriyle birlikte evlilik yaşını değerlendirmeli ve evlilik yaşı daha yüksek olan diğer Avrupa ekonomilerinin neden İngiltere’den çok daha geç sanayileştiğini açıklamalıdır²¹².

Aslında, Edward ve Ogilvie de makalelerinde, Foreman-Peck ve Zhou’nun iddia ettiği gibi tek başına hiçbir olay ya da kurumun toplumun dönüşümüne sebep olarak Sanayi Devrimi’nden sorumlu olamayacağını düşünmektedir. Fakat Foreman-Peck ve Zhou’nun iddialarının aksine bir yaklaşım sergilediklerini de vurgulamaktadırlar. Edwards ve Ogilvie göre, geç ilk evlilik yaşının Sanayi Devrimi’ne katkısının test edilebilmesi için diğer olası faktörlerin etkileriyle kıyaslanması ve etkenlere daha net bir şekilde odaklanabilmek için basitleştirilme yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte, Edwards ve Ogilvie göre, Foreman-Peck ve Zhou’nun modelinde çıktı ve reel ücretlerin artması üzerindeki stokastik olmayan tek etki, kadınların evlilik yaşındır; modelleri diğer tüm etkenleri dışlamaktadır. Foreman-Peck ve Zhou’nun şoklar dışında, üretim ve reel ücretlerin artabileceği başka bir mekanizmanın olmadığını iddia ettiğini söyleyen Edwards ve Ogilvie’ye göre, Foreman-Peck ve Zhou’nun modeli, kadınlarda geç ilk evlilik yaşının diğer herhangi bir etkiye göre önemini değerlendirmekten acizdir. Bu sebeple kadınlarda geç ilk evlilik yaşının İngiliz sanayileşmesine önemli bir katkıda bulunup bulunmadığına dair bir test saptayamaz²¹³.

James Foreman-Peck ve Peng Zhou (2019) *EHR*’de yanıt olarak yayınladıkları “*Response to Edwards and Ogilvie*” adlı makalelerinde, genel olarak Avrupa’nın yüksek kadın ilk evlilik yaşının İngiltere’deki sanayi devrimine beşerî sermaye birikimi yoluyla uzun vadeli katkıda bulunmasının tutarlı olduğunu göstermeyi amaçladıklarını belirtmektedirler. Foreman-Peck ve Zhou, Edwards ve Ogilvie’nin iddialarının aksine yaklaşımlarının yeterli olduğunu savunurken, ailevi olmayan kurumlar da dâhil, İngiliz sanayileşmesi üzerindeki diğer etkileri, erken modern dönem boyunca evlilik yaşının yüksek olduğu ancak sanayileşmenin daha sonra

---

²¹² Jeremy Edwards, Sheilagh Ogilvie, “*What Can We Learn From a Race With One Runner? A Comment on Foreman-Peck and Zhou, ‘Late Marriage As a Contributor to the Industrial Revolution in England’*”, **The Economic History Review**, Cilt 27, Sayı 4, Kasım 2019, s. 1439.

²¹³ Edwards, Ogilvie, “*What Can We Learn...*”, s. 140.

meydana geldiği başka Avrupa ekonomilerini ve farklı etkenleri dikkate aldıklarını dile getirmektedir²¹⁴.

Foreman-Peck ve Zhou, simülasyonlarından bazılarının amacının ailevi olmayan faktörlerin ne kadar önemli olduğunu ve “İngiltere’nin Sanayi Devrimi’ndeki öncülüğünü” değiştirebileceğini gösterdiğini belirtmektedir. Verdikleri örnekte (Alman benzetmesi), tahmini İngiliz ekonomi modelini ve verilerini alıp, başka bir Avrupa ekonomisindeki kısıtlayıcı lonca kontrolünün dayattığı gibi, üretkenlikte küçük bir değişiklikle çalıştırmışlardır. Buradan aldıkları sonucun, ilk evlilikte geç yaşa rağmen, sanayileşmenin önemli ölçüde gecikmesi olduğunu belirtmektedirler. Foreman-Peck ve Zhou’ya göre, evlilik yaşındaki gözlenen varyasyonun etkileri, diğer parametrelerdeki farklılıklarla fazlasıyla dengelenebilir. Düşük üretim düzeyi ücretleri düşürüp çocuk sahibi olma isteğini azaltmakta ve Avrupa genelinde ekonomik gelişme ile evlilik yaşı arasında ters bir korelasyonu öngörmektedir. Ayrıca Foreman-Peck ve Zhou’ya göre modelleri aynı zamanda olumsuz şokların ekonomik kalkınmayı geciktirirken evlilik yaşını yükseltmesine de izin vermektedir²¹⁵.

$$\text{Foreman-Peck ve Zhou'nun formülüne göre; } Q_t = e^{x_t} H_{t-1}^\varepsilon (Q_{t-2} q_{t-1})^{1-\varepsilon} \dots (\text{F3})$$

F3, her neslin beşeri sermayesinin (Q_t) nasıl oluştuğunu açıklamaktadır. H_{t-1} kişi başına düşen beşeri sermayedir ve çalışan üç neslin ağırlıklı ortalamasını göstermektedir. Q çocukların ebeveynlerinin beşeri sermayesine oranı olarak tanımlanan hedeflenen kalitesidir. Bu nedenle, parantez içindeki ifadeyi aile kökenli insan sermayesinin mutlak bir değerine dönüştürmek için ebeveynlerin nesilsel insan sermayesi ile çarpılır. ε parametresi, beşeri sermaye birikiminin aile ve aile dışı kaynakları arasındaki dengeyi belirler; H her ikisini de içerir, parantez içindeki terim ise içermez. ε ne kadar büyükse, aile dışı birikime atfedilebilen oran o kadar büyük ve aile katkısı o kadar küçüktür. ε bir ise, beşeri sermaye üretimi yalnızca gecikmiş toplam beşeri sermayeye bağlıdır ve toplam beşeri sermaye yalnızca ailevi olmayan kaynaklardan gelir. ε 'nin tahmini büyüklüğü, beşeri sermaye kökenli ailenin ekonomik kalkınma için önemli olduğu konusunda İngiliz tarihsel verileri üzerindeki hipotezin bir testidir²¹⁶.

---

²¹⁴ James Foreman-Peck, Peng Zhou, “Response to Edwards and Ogilvie”, *The Economic History Review*, Cilt 72, Sayı 4, Kasım 2019, s. 1447.

²¹⁵ Foreman-Peck; Zhou, “Response to Edwards and Ogilvie”, s. 1448.

²¹⁶ Foreman-Peck, Zhou, “Response to Edwards and Ogilvie”, s. 1449.

5. 2. SANAYİ DEVRİMİ NEDEN İLK ÖNCE İNGİLTERE’DE GERÇEKLEŞTİ?

Sanayi Devrimi’nin en önemli tartışma konularından biri olan Sanayi Devrimi’nin neden ilk önce İngiltere’de yaşandığı konusu *EHR*’de de yer bulmuştur.

R. C. Allen’in 2011’de yayınlanan “*Why the Industrial Revolution Was British: Commerce, Induced Invention, and the Scientific Revolution*” adlı makalesine göre; XVIII. yüzyılda Britanya’nın benzersiz bir ücret ve fiyat yapısı bulunmaktadır ve bu yapı Sanayi Devrimi’ni açıklamanın anahtarı durumundadır. Allen’a göre, Britanya’nın ücretleri uluslararası standartlara göre oldukça yüksek, enerji fiyatı ise tersine çok düşüktür. Dolayısıyla şartlar, Britanya firmalarını emek yoğun üretimden, sermaye ve enerji yoğunluğu oluşturacak teknolojiler icat etmeye yöneltmiştir. Ayrıca yüksek ücretler Britanya halkının eğitim-öğretim almasını sağlayarak teknoloji arzını arttırmıştır. Allen, Britanya’nın ücret ve fiyat yapısının uluslararası ticaretteki başarısından kaynaklandığını ve merkantilizm ile emperyalizme çok şey borçlu olduğunu da ilave etmektedir²¹⁷.

N. F. R. Crafts (1995), *EHR*’de yayınlanan “*Macroeconomic Growth, and Industrial Revolution in Britain and France*” adlı makalesinde, David S. Landes’in, Tawney Konferansı’nda (1993), kendisinin daha önce *EHR*’de 1977’de yayınlanan makalesinde (bir sonraki paragrafta detaylı yer verilecektir) öne çıkardığı konulardan bahsettiğini belirtmiştir. Bu konular; Britanya’nın pamuklu tekstil ürünlerinde Sanayi Devrimi’ni hızlandıran belirleyici buluşlara ulaşmadaki önceliği, sanayileşmeyi hızlandıran bu gelişmelerin Fransa’dan ziyade İngiltere’de meydana gelme ihtimalinin daha yüksek olduğunu tek başına göstermediği ve teknolojik ilerlemedeki *stokastik* unsurları tanımanın önemli olduğudur. Crafts, Sanayi devriminin kökenini XVIII. yüzyıl varsaymaktadır. Aynı zamanda Crafts, bu dönemin literatürünün, İngiliz ekonomisinin, Fransız ekonomisine göre avantajlarının bulunduğu iddia edilen bir listeden gereksiz çıkarımlar yapma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ileri sürmektedir. İngiliz sanayi sektörünün birleşimi ve büyümesi göz önüne alındığında, İngiltere’nin yaptığı icat ve yenilikleri üretmesi bir tesadüf değildir diyen Crafts, yaklaşık 20 yıl önce ortaya koyduğu argümanların güncellenmeye ve bazı değişikliklere ihtiyaç duyduğunu da kabul etmektedir. Zaman içinde görüşlerinin farklı yayınlarda revize edildiğini ifade eden

---

²¹⁷ Robert Carson Allen, “*Why the Industrial Revolution Was British: Commerce, Induced Invention, and the Scientific Revolution*”, *Economic History Review*, Cilt 64, Sayı 2, Mayıs 2011, s. 357.

Crafts, yine de doğru şekilde ifade edilen eski argümanının temel dayanağının hâlâ geçerliliğini koruduğuna ve daha fazla araştırmayla daha da güçlendirildiğine inanmaktadır. Craft'a göre, Landes aynı fikirde değildir²¹⁸.

N. F. R. Crafts'ın 1977'de yayınlanan "*Industrial Revolution In England And France-Some Thoughts On Question, Why Was England First*" adlı makalesinde, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana iktisat tarihçilerinin başlıca endişesinin gelişmiş ülkelerdeki sanayileşme sürecini yorumlamak olduğunu iddia etmiştir. Öne çıkan yaklaşımlardan birinin, XVIII. yüzyıldaki Avrupa ekonomilerinin deneyimlerini karşılaştırmak olduğunu ifade eden Crafts, araştırmaların çoğunun Sanayi Devrimi ile ilgili iki sorunu ortaya çıkardığını belirtmiştir: (i) Modern bir endüstriyel sisteme yönelik ilk atılım neden Batı Avrupa'da gerçekleşti? (ii) Avrupa deneyiminde değişiklik ne zaman ve nerede meydana geldi?'²¹⁹. Crafts'a göre; karşılaştırmalı yaklaşım, genel olarak ekonomik büyüme sürecine ve özel olarak da İngiliz Sanayi Devrimi'nin nedenlerine ilişkin iç görüler elde etmenin değerli bir yoludur. Büyümenin temel sorunuyla ilgilenen iktisat tarihçisi, karşılaştırmalı yaklaşımı özellikle verimli bulacaktır. XVIII. yüzyılın İngiliz ekonomisinin başka bir ülkeninkiyle sistematik bir karşılaştırılması -o zamanlar önde gelen kıta gücü olarak Fransa bariz bir seçim gibi görülmektedir- hangi faktörlerin İngiltere'ye özgü olduğunu ve XVIII. yüzyılın İngiliz Sanayi Devrimi'nin benzersiz görüngülerinin (phenomenon) ne olduğunu daha net bir şekilde ortaya koymalıdır. Ayrıca, literatürün çoğu 'İngiltere neden ilkti? Sorusunun yararlılığını kabul etti diyen Crafts, 'İngiltere, Sanayi Devrimi'nin başlangıcını neden Fransa'dan önce deneyimledi?' sorusunun konunun önemini yükselttiğini vurgulamıştır²²⁰. Şimdiye kadar bu sorulara çok çeşitli yanıtlar sunan kapsamlı bir literatür olduğunu dile getiren Crafts, bu cevapları üç kategoriye ayırmaktadır. Birinci kategori, tek bir önemli neden belirleyen çalışmalardır. Kıtanın daha yavaş dönüşümü için önemli bir neden söylenebilecekse, bu, geleneksel tarım yapısının devam eden yaygınlığı olmalıdır. Farklı koşullardan ziyade kişilikteki farklılıklar Britanya'nın önceliğinin temel açıklamasıdır. Sanayi Devrimi ilk olarak İngiltere ve Galler'de meydana geldi çünkü İngilizler kıtadakilerden içsel olarak farklıydı. Crafts'a göre ikinci kategori, tek faktör açıklamasına tepki

---

²¹⁸ N. F. R. Crafts, "Macroeconomic Growth, and 'Industrial Revolution' in Britain and France", *The Economic History Review*, Cilt 48, No 3, Ağustos 1995, s. 591.

²¹⁹ David S. Landes, *The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development in Western Europe From 1750 to the Present*, Cambridge University Press, 1969, s. 12.

²²⁰ Nicholas Francis Robert Crafts, "Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question, 'Why was England First?'" , *The Economic History Review*, Cilt 30, No 3, Ağustos 1977, s. 429-30.

gösterenlerdir. Onlara göre İngiliz Sanayi Devrimi önceki bir genel ekonomik büyüme döneminin sonucudur. Üçüncü kategoriye savunanlar ise, çok sayıda elverişli faktörü listelemektedir. Bu kategoride değerlendirilen Kranzberg'e göre; "İngiltere'nin Sanayi Devrimi'ndeki liderliğini açıklayabilecek tek bir faktör yoktur. Bunun yerine, XVIII. yüzyılda endüstriyel ilerlemeyi teşvik etmek için bir araya gelen teknolojik, sosyal, ekonomik, politik ve kültürel çok sayıda faktör vardır"²²¹. Bu çalışmaların hiçbirinin, neden 'Fransa değil de İngiltere?' sorusuna tatmin edici bir çözüm bulmaya çalışmadığını öne süren Crafts, Milward ve Saul'un bu görüşlerin tümüne saldırdığını belirtmiştir. Milward ve Saul, ilk sanayi devriminin neden gerçekleştiği yerde meydana geldiğini açıklayabilecek tek faktörleri izole etme girişimlerinin kıta ekonomilerinin muazzam çeşitliliği karşısında çökme eğiliminde olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca XVIII yüzyıldaki tarihler ne kadar çok dikkate alınırsa, Britanya ekonomisinde, diğer kıta ekonomilerinde bulunmayan tek bir faktör bulmanın zorluğunu o kadar arttıracığını iddia etmişlerdir.²²²

N. F. R. Crafts'ın 1978'de yayınlanan '*Entrepreneurship and a Probabilistic View of the British Industrial Revolution*' adlı makalesinde, önceki yayınıyla ilgili Rostow'un olumlu düşüncelerini memnuniyetle karşıladığını ve katkısının amacının kısmen de olsa yeni yayınları teşvik etmek olduğunu öne sürmüştür. Ardından düşüncelerini sıralayan Crafts'a göre cevap vermesi gereken noktalar vardır. Bunların ilki, uyum sağlayamayanların inovasyonda hayati bir rol oynadığının kabul edilebilir olduğu açık değildir, iddiasıdır. İkincisi, XVIII. yüzyılda İngiltere ve Fransa'daki patent mevzuatının birbirinden farklı eksiklikleri göz önüne alındığında, patent istatistiklerinin veya girişimciye yenilik teşviğinin esnekliği grafiğinin karşılaştırma için kullanılması kabul edilemezdir. Bununla birlikte, patent verilerindeki önyarguların İngiliz yaratıcılığını abartmak ve Fransız yaratıcılığını küçümsemek yönünde olacağı öngörülmektedir. Bu nedenle en azından 1760'tan önce daha büyük olan Fransız yaratıcılığının tartışılması oldukça olasıdır. Üçüncü olarak, makalesinin Sanayi Devrimi biçiminde yapısal değişime yol açan belirleyici yeniliklerin başarısıyla ilgili olduğunu bildiren Crafts'a göre, Rostow'un XVIII. yüzyılın sonlarında İngiltere'de mevcut olduğunu iddia ettiği

---

²²¹ M. Kranzberg, "Prerequisites for Industrialisation", in M Kranzberg and C. W. Pursell, jr, eds", **Technology in Western Civilisation**, 1 (New York, 1967), s. 229. Alıntılan: N. F. R. Crafts, *Industrial Revolution in England*, s. 429.

²²² Alan S. Milward & S. B. Saul, **The Economic Development of Continental Europe 1780- 1870**, George Allen and Unwin, London, 1973, s. 32-3.

daha büyük yenilikçilik gayretinin, çok iyi ve stratejik iyileştirmeler yapma ve kullanma olasılığını daha iyi bir şekilde yansıttığı da açık değildir²²³.

5. 2. 1. İngiltere’de Ücretlerin Yüksekliği

İngiltere’de ücretlerin yüksek olmasının Sanayi Devrimi’ne yol açtığı iddiası önemli bir tartışma konusudur. *EHR*’de bu konu üzerindeki tartışma Sidney Pollard, Robert C. Allen ve Judy Z. Stephenson arasında geçmektedir.

S. Pollard’ın 1958’de yayınlanan ‘*Investment, Consumption And The Industrial Revolution*’ adlı makalesinde, en iyimser varsayımlar kabul edilse bile İngiltere’deki ücret artışının yüksek olduğu iddiasının hayal kırıklığından başka bir yere varmayacağını ifade etmektedir. Düşük ücretlerin, düşük yaşam standartları üreteceğini belirten Pollard, XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşanan sayısız salgının bu düşüncesini kanıtladığını savunmaktadır. Fakat 1850’den sonra reel ücretlerde önemli bir artış olduğunu belirten Pollard’a göre, bu artış basitçe kapitalistlerin fikirlerinin değişmesiyle açıklanamaz. Pollard, her ne kadar işçi sınıfı örgütleri olmadan daha az eşit bir şekilde dağıtım olacaksa da bu durumun asıl müsebbibinin temel ekonomik değişikliklerin kendi sosyal etiklerini yaratmasıdır, demektedir²²⁴.

Tam tersi bir fikir öne süren R. C. Allen’in (2011), İngiliz ücretlerinin yüksekliğinden bahsettiği makalesine göre, Avrupa ve Asya ile karşılaştırıldığında Britanya’da ücretler yüksek, diğer tarafta sermaye ve enerji fiyatları ise oldukça düşüktür. Dolayısıyla fiyat ve ücret yapısı İngiliz şirketlerine emeğin yerine sermaye ve enerjiyi ikame eden teknolojiler icat etmeleri için çok yüksek teşvik sağlayarak teknoloji talebini şiddetlendirmiştir. Ayrıca reel ücretlerin yüksekliği ürün yeniliği isteğini arttırmıştır. Allen’a göre bu, aynı zamanda Britanya’nın, Doğu Asya’dan yapılan ithalatlar da dâhil olmak üzere lüks tüketim malları için daha geniş bir kitle pazarına sahip olduğu anlamına gelmektedir. Teknoloji arzı da yüksek reel ücretle arttırılmıştır. Allen’a göre bu, nüfusun büyük kısmının, dünyanın diğer yerlerindeki muadillerine göre eğitim ve öğretimi satın almak için daha iyi bir konumda olmaları anlamına gelmektedir²²⁵.

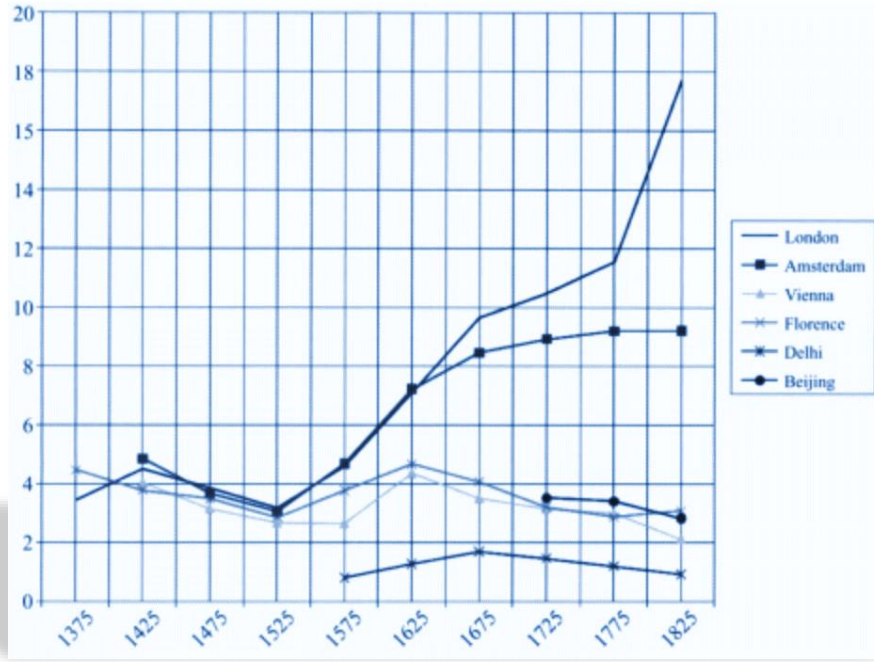
---

²²³ Nicholas Francis Robert Crafts, ‘‘Entrepreneurship and a Probabilistic View of the British Industrial Revolution’’, **The Economic History Review**, Cilt 31, No 4, Kasım 1978, s. 613.

²²⁴ S. Pollard, Investment, ‘‘Consumption and the Industrial Revolution’’, **The Economic History Review**, Cilt 11, No 2, 1958, s. 221.

²²⁵ Allen, ‘‘Why the Industrial Revolution Was...’’, s. 358.

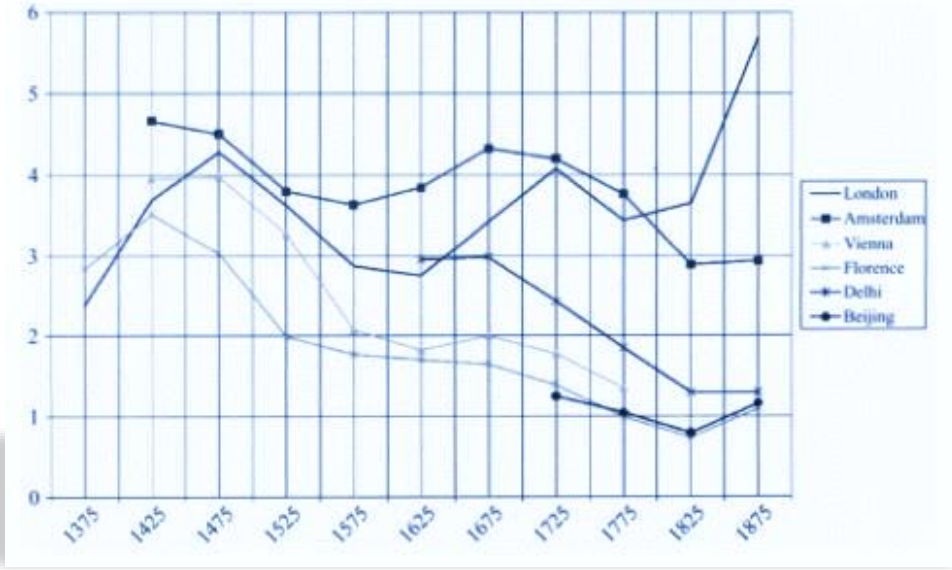
Tam burada akıllara neden İngiltere’de ücretlerin Avrupa’nın ya da dünyanın geri kalanına göre daha yüksek olduğu sorusu gelmektedir. Allen’ın bu soruya yanıtı, Britanya’nın uluslararası ekonomideki erken dönem büyük başarısının sonucu olduğudur. Allen’a göre, ücret ve fiyat tarihiyle ilgili son araştırmalar, Britanya’nın dört anlamda yüksek ücretli bir ekonomi olduğunu göstermektedir. Ücretler döviz kuruna ve gümüş içeriğine göre karşılaştırıldığında ilk olarak, İngiltere’deki ücretler rakiplerinden daha yüksekti. İkincisi, yüksek gümüş ücretler başka yerlerde olduğundan daha yüksek yaşam standartlarına dönüştü. Üçüncüsü, Britanya ücretleri sermaye fiyatlarına göre yüksekti ve dördüncüsü, kuzey ve batı Britanya’daki ücretler, enerji fiyatlarına göre olağanüstü derecede yüksekti²²⁶.

Grafik 13: Dünya Geneline İşçi Ücretleri (Günde/Gram Gümüş)

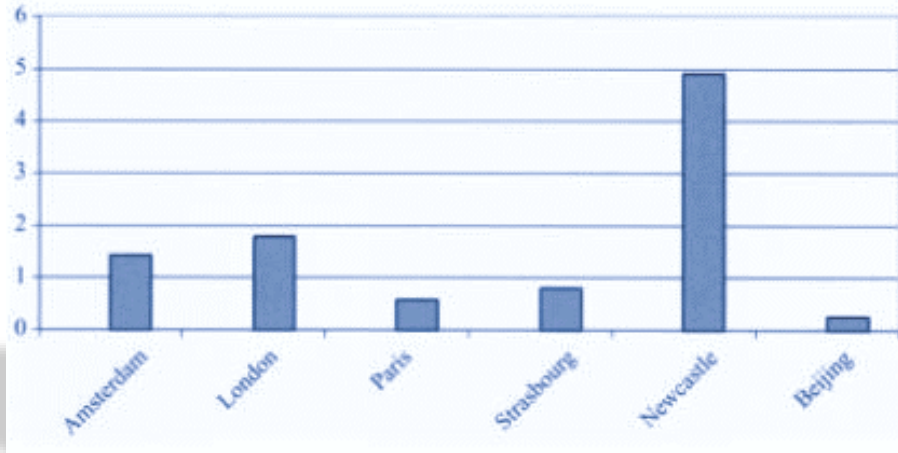
Kaynak: Allen, “*Why the Industrial Revolution...*”, s. 360.

²²⁶ Allen, “*Why the Industrial Revolution Was...*”, s. 359.

Grafik 14: İşçiler İçin Geçim Oranı: Geçim Sepetinin Maliyetine Göre Gelir

Kaynak: Allen, ‘*Why the Industrial Revolution...*’, s. 360.

Grafik 15: Enerji Fiyatına Göre Ücret Oranı

Kaynak: Allen, ‘*Why the Industrial Revolution...*’, s. 361.

Zanaatkârların -marangozlar, duvarcılar vb- kazançlarının tüm ülkelerde işçilerle aynı eğilim izlediğini söyleyen Allen, vasıflı işçilerin vasıfsızlardan daha fazla kazandığını ve bundan dolayı her yerde refahlarının daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Allen’a göre, Londra ve Amsterdam’daki zanaatkârlar, geçimlik sepetlerini satın almak için gerekenin altı katını kazanırken, Almanya veya İtalya’daki meslektaşları bu standarttan yalnızca %50 daha fazla kazanmaktaydı. Ücretin sermaye fiyatına oranı XVII. yüzyılın ilk

yarısında tüm şehirlerde benzerdi. Fakat sonrasında ayrıldı. İngiltere’de emeğin, 1650’den itibaren sermayeye göre giderek daha pahalı hale geldiğini savunan Allen, bu artışın o zamanki nominal İngiliz ücretlerinin enflasyonunu yansıttığını belirtmektedir²²⁷.

Allen’a göre, Britanya’nın alışılmadık ücret ve fiyatları iki faktöre bağlıydı. Bunlardan ilki, Britanya’nın küresel ekonomideki başarısıydı ki bu, kısmen devlet politikasının bir sonucuydu. İkincisi ise coğrafiydi. Zira Britanya’nın geniş ve kullanıma hazır kömür kaynakları bulunmaktaydı. Sanayileşme öncesi Avrupa’da, reel ücretlerin nüfusa ters yönde hareket ettiğini belirten Allen, nüfusu yaklaşık üçte bir oranında azaltan Kara Ölüm’den (Black Death) sonra Britanya ve İtalya’da reel ücretlerin yükseldiğini düşünmektedir. Allen’a göre, nüfus artışı yeniden başlarken, Avrupa’nın çoğunda XV. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında reel ücretler düşmüştür. Fakat *Benelux Ülkeleri* (Low Countries)²²⁸ bu eğilimin önemli bir istisnasıydı. Allen’a göre, İngiltere’nin kırsal kesimlerinde XVI. yüzyılda reel ücretler düşmüş, ancak Londra bu eğilimi Anvers ve Amsterdam ile aynı şekilde karşılamış ve 1650’den itibaren güney İngiltere’de yaşam standartları genel olarak yükselmiştir²²⁹.

Allen’a göre, yüksek İngiliz ücretlerinin ikinci önemli sebebi kömürdür. Çünkü kömür Britanya’da yalnızca bol değil, aynı zamanda ucuzdu. Güney Belçika dışında, dünyanın hiçbir bölgesi aynı düşük nüfus ve ucuz enerji birleşimine sahip değildi. Bununla birlikte Belçika’nın kömür üretimi 1800’de Britanya’nın yalnızca %13’üydü ve teknoloji üreterek kömür elde etmekten kazanılan getiri buna bağlı olarak azalmıştı. Ucuz yakıt (o zamanlar için genelde kömür) elde etmek iki nedenden dolayı önemlidir. Birincisi, pahalı olmayan kömür, emeğin fiyatının enerji fiyatına oranını yükseltti ve böylelikle enerji kullanan teknoloji talebine katkıda bulundu. Ayrıca, sermaye fiyatları endeksine hâkim olan metal ve tuğla üretiminde enerji önemli bir girdi idi. Allen’a göre, ucuz enerji, ücretlere göre sermaye fiyatlarının düşmesine katkıda bulundu ve böylece sermayeyi emeğin yerine ikame etme teşvikine katkıda bulundu²³⁰.

J. Z. Stephenson, 2018’de yayınlanan ‘*Real Wages? Contractors, Workers, and Pay in London Building Trades, 1650-1800*’ adlı makalesinde, var olan veri dizilerinin 1650 ile 1800 yılları arasında Londra’yı diğer Avrupa şehirlerinden daha yüksek ücretli olarak öngördüğünü

---

²²⁷ Allen, “*Why the Industrial Revolution Was...*”, s. 363.

²²⁸ Hollanda, Belçika, Lüksemburg, Fransa ve Almanya’nın bir bölümünü kapsamaktadır.

²²⁹ Allen, “*Why the Industrial Revolution Was...*”, s. 364.

²³⁰ Allen, “*Why the Industrial Revolution Was ...*”, s. 365.

belirtmekte ve çalışmasının inşaat şantiyelerinden yeni kanıtlar içeren temel ücret verileri sunduğunu ifade etmektedir. Stephenson'a göre, kurumsal ücretler XVII. yüzyıldaki yapısal değişikliklerden ve özellikle de büyük ölçekli inşaat müteahhitlerinin ortaya çıkışından etkilenmiştir. Bu yüzden Stephenson, Londra inşaat işçilerine ödenen fiili ücretlerin, mevcut tahminlerin oldukça altında olduğunu savunmaktadır. Erken modern dönem ücretlerin düzeyi ve biçiminin uzun süredir iktisat tarihinde tartışmalı bir konu olduğunu ifade eden Stephenson, tarihçiler Sanayi Devrimi'nin işçi sınıfının yaşam standartlarını iyileştirip iyileştirmediğini öğrenmek istediklerinde çoğunun Avrupa'nın ücret verilerini topladığını bildirmektedir. Fakat Stephenson'a göre, son yıllarda ücretlere sanayileşmeye neden olmada kritik bir rol verilmiştir. Allen'ın, İngiltere'nin XVII. yüzyılın sonlarında ve XVIII. yüzyılın başlarında, yüksek ücretlerin, ucuz enerjiyle birlikte emek tasarrufu sağlayan makineleşme için bir teşvik unsuru olduğunu ve aynı zamanda Allen'ın, yüksek ücretlerin beslenme, eğitim ve birikim yoluyla daha yüksek beşeri sermaye ve yenilik yarattığını savunduğunu ifade eden Stephenson, yazısının devamında yüksek ücret argümanının ve kanıtların bazı zorluklara neden olduğunu ancak hiç kimsenin kaynakların doğruluğuna itiraz etmediğini öne sürmektedir.²³¹ Makalesinde İngiltere'de *yüksek ücret* argümanı oluşturmak için kullanılan temel ücret serisi olan Londra'daki inşaatçıların ücretlerini yeniden incelediğini belirten Stephenson'a göre, geçmişte işçi ve zanaatkarlar tarafından alınan ücret raporları aslında işçi ücretlerini değil, önemli inşaatların müteahhitlerinin müşterilerine uyguladığı bir tür hizmet bedelini yani müteahhitlerin kendi ücretlerini göstermektedir. Dolayısıyla Stephenson'a göre, müteahhitlerin yüksek kar marjları hesaba katılınca, Londra inşaatlarındaki fiili işçi ücretleri, Allen ve diğerleri tarafından bildirilen seviyelerin oldukça altındadır²³².

5. 3. YAŞAM STANDARTLARI

Bir süredir uykuda olan, İngiliz halkının erken sanayi dönemindeki yaşam standardı tartışması, 1950'lerin sonlarında yeniden canlandı ve o zamandan beri canlılığını sürdürmektedir. Daha net olmak gerekirse, E. J. E. Hobsbawm, 1963'de yayınlanan "*The Standard of Living During the Industrial Revolution: A Discussion*" adlı makalesinde belirttiği gibi, Britanya'da adeta bir akademik ortodoksluk haline gelmiş olan, Sir John Clapham ve T.

---

²³¹ Judy Z. Stephenson, "Real Wages? Contractors, Workers, and Pay in London Building Trades, 1650-1800", **The Economic History Review**, Cilt 71, No 1, Şubat 2018, s. 106.

²³² Stephenson, "Real Wages? Contractors...", s. 107.

S. Ashton'la ilişkili yaşam standartlarının Sanayi Devrimi'nde yükseldiği hakkındaki iyimser görüşe sert bir şekilde meydan okunmuştur. O zamandan beri bir dizi öğrenci bu meydan okumayı çürütmeye veya kabul ettirmeye çalışmaktadır.²³³ R. M. Hartwell, 1961'de yayınlanan *'The Rising Standard of Living in England, 1800-1850'* adlı makalesinde bu tartışma için, tartışmanın taraflarından birinin tartışma alanı olan yaşam standartları konusunda alanın tümünü araştırmasına yetecek kadar uzun zaman harcadığını ve bunun, ilgili literatürün sıradan bir okumasının önerebileceği kadar karışık olmadığını ifade etmektedir.²³⁴

1958'deki daha önce adı geçen *'Investment, Consumption And The Industrial Revolution'* makalesiyle yaşam standartları üzerindeki tartışmaları şiddetlendiren S. Pollard, şehir yaşamına uyum zorluklarının, endüstriyel iş ritminin ve kapitalistlerin hızla yükselen gelirlerinin, proletarya arasında bir baskı, sömürü ve alçalma duygusunu uyandırdığını belirtmektedir. Yine Pollard'a göre, işçilerin daha büyük pay alması için ya da daha kısa çalışma saatleriyle işgücü arzının düşürülmesi veya çocuk işçilerin azaltılması için mücadele edenler, kritik bir dönemde "nüfus üzerine dayatılabilecek en büyük üretim miktarı ve en düşük kişisel tüketim seviyesi" olan muzaffer bir ekonomik kalkınmanın sel dalgasına karşı savaşıyorlardı.²³⁵ Pollard'ın da belirttiği gibi; minimum giderle maksimum kazanç sağlamak dönemin baskın öngörüsüydü. Aslında günümüzde de her ne kadar o zamanki şartlara göre kanunlarla yumuşatılmışsa da benzer bir savaşın varlığının sürdüğünden söz edilebilir.

Yaşam standartları tartışmasına ücretler açısından bakan Allen'a göre, Sanayi Devrimi'nde yaşam standartları tartışmasına yön veren Britanya'daki ücretlerdir. Zira XVIII. yüzyılda İngiliz ücretlerinin yüksekliğini kabul edenler bile günümüzle karşılaştırıldığında bu ücretlerin daha düşük olduğu belirtmektedir.²³⁶ Ayrıca, İngiltere'deki yüksek ücret, İngiliz işçilerin yurtdışındaki birçok meslektaşından daha fazla yiyecek satın alabileceği anlamına gelmekteydi, diyen Allen, daha fazla yemek yemenin İngiliz emeğinin üretkenliğini arttırması, yüksek ücreti dengelemesi ve üretimi makineleştirme teşvikini azaltması gerektiğinin

---

²³³ Eric John Ernest Hobsbawm, *"The Standard of Living During the Industrial Revolution: A Discussion"*, **The Economic History Review**, Cilt 16, No 1, Wiley, 1963, s 119.

²³⁴ Ronald Max Hartwell, *"The Rising Standard of Living in England, 1800-1850"*, **The Economic History Review**, Cilt 13, No 3, Wiley, 1961, s. 398.

²³⁵ Pollard, *"Consumption and the Industrial Revolution"*, s. 221.

²³⁶ Allen, *"Why the Industrial Revolution Was ..."*, s. 359.

düşünülebileceğini ifade etmiştir. Fakat sonrasında, bu türden bir artışın bu dengeyi sağlamak için yeterli olamayacağını kendisi de kabul etmektedir²³⁷.

Hartwell'e göre, bugünkü tahminlere güvenilebilirse milli gelirdeki artış kişi başına reel gelire ve dolayısıyla ücretlere de ortalama olarak yansımış olmalıydı²³⁸. Aslında bu tutum, halkın durumunun iyileştirilmesi için argümanı dinlenen çağdaş liberal istatistikçiler ve iktisatçıların akıl yürütmelerine bir geri dönüştür. Lakin Hobsbawm, Britanya'da meydana gelen kadar büyük bir zenginlik ve üretim kapasitesi genişlemesinin emekçi yoksulların yaşam standardında bir artış sağlayacağına inanmak için yeterli somut kanıt olduğunu düşünmemektedir²³⁹. Hartwell'e göre ise, yaşam standardı hakkındaki doğrudan kanıtlar, standardın kesin bir şekilde yükselip yükselmediğini bilmemize izin vermediği sürece, sonuçsuz kalır ve doğrudan kanıtlar, standardın yükselmediğini gösteriyorsa değersizdir²⁴⁰. Hobsbawm'a göre, Hartwell'in bu konuya ayırdığı alanın çoğu, sanayileşmenin ilk aşamalarının (muhtemelen) daha makul olan ters varsayım -milli gelirden artışı ücretlerde ortalama bir artışa neden olmadığı- karşısında daha büyük tasarruflara ve daha fazla yatırıma izin vermek için milli gelir dağılımını daha az eşit hale getiren bir varsayımı yerleştirme girişimleriyle doludur²⁴¹. Aksini iddia eden Hartwell, bu argümanı savunanların yalnızca emekçilerin milli gelir içindeki payının arttığını değil, aynı zamanda emekçi yoksullar içindeki dağılımlarının da daha fazla azalmadığını göstermek zorundadır. Çünkü emekçilerin yalnızca bir azınlığının reel gelirlerini gerçekten iyileştirirken, ücretlerin toplam payının artması tamamen mümkündür. Ancak, tartışmalar her ne kadar yoğun olsa da, gerçekler epey azdır. Hartwell'in bu dönemdeki gelir dağılımının artan eşitliğine ilişkin kanıtlarının dikkate alınamayacak kadar az olduğundan bahseden Hobsbawm'a göre, bu yüzden ihmal edilebilirlerdir. Milli gelir argümanına ilişkin belirli bir görüşe göre, daha onu kurmadan olumlu bir şekilde yönelten diğer argümanlardır diyen Hobsbawm, kendilerini kesin bir şekilde belirleyememelerine rağmen, ters yönü işaret eden zıt varsayımlara karşı oldukça savunmasızlardır²⁴².

---

²³⁷ Allen, *"Why the Industrial Revolution Was ..."*, s. 367.

²³⁸ Hartwell, *"The Rising Standard of Living in England, 1800-1850"*, s. 398.

²³⁹ Hobsbawm, *"The Standard of Living during the Industrial Revolution: A Discussion"*, s. 122.

²⁴⁰ Hartwell, *"The Rising Standard of Living in England, 1800-1850"*, s. 398.

²⁴¹ Hobsbawm, *"The Standard of Living During the Industrial Revolution: A Discussion"*, s. 122.

²⁴² Hobsbawm, *"The Standard of Living During the Industrial Revolution: A Discussion"*, s.123.

Gregory Clark, 2001’de yayımlanan ‘‘*Farm Wages and Living Standards in the Industrial Revolution: England, 1670-1869*’’ adlı makalesinde, ulusal ve bölgesel ölçekte İngiliz erkek çiftlik işçilerinin reel ücretlerini hesapladığını ve kırsal yaşam maliyetlerini tahmin ettiğini ileri sürmüştür. Clark’a göre, yalnızca 1820’lerde, reel günlük ücretler Sanayi Devrimi’nden önceki yüzyıllardaki seviyesinin üstüne çıkmaya başlamış ancak 1860’larda 1670-1769 ortalamasının %46 üzerine çıkabilmiştir. Ve bu şekilde çiftlikteki reel ücret kazancı kentsel yaşam standartlarıyla kıyaslanınca iyileşmeye göstermektedir. Fakat toprak kiralari ve sermaye getirileri hakkında bilinenler dikkate alındığında, 1820’den önce veya sonra tarımsal üretkenlik artışıyla elde edilen yaşam standartlarında bir yükselişten söz edilemeyecektir²⁴³.

S, Broadberry, B. M. S. Campbell, A Klein, M. Overton ve B. Leeuwen, 2018’de, G. Clark’ın makalesine cevap niteliğinde yayınladıkları ‘‘*Clark’s Malthus Delusion: Response to Farming in England 1200-1800*’’ adlı makalelerinde, Clark’ın İngiliz tarımsal üretiminin ölçüğü hakkındaki iddialarının tarihsel ve coğrafi gerçekliğe aykırı olduğunu iddia etmişlerdir. Broadberry ve arkadaşlarına göre, Clark’ın gelire dayalı tahminleri yetişkin erkeklerin günlük reel ücretleriyle başlamakta ve yıl içinde çalışılan günlerin sabit olduğunu varsaymaktadır. Oysa Broadberry ve arkadaşları, çıktı tarafından değerlendirilmenin daha doğru olduğunu ve nüfus eğilimleriyle daha iyi bir kolerasyon içereceğini, buna birlikte yavaş yavaş büyüyen ve zenginleşen bir ekonomiyle daha tutarlı olacağını ifade etmektedir. Broadberry ve arkadaşlarına göre Clark, büyümenin gerçekleştiğini inkar etmektedir. Ayrıca Clark’ın çok daha fazla toprağın ekim altında olması gerektiği iddiası, hasat zamanındaki gibi tam istihdam koşullarının her zaman geçerli olduğuna dair inancı, ücret faturasının üretim değerini aşacağına dair endişesi, çalışma yıllarının değişken uzunlukta olma olasılığını göz önünde bulundurmaya reddetmesi ve dönüm başına çıktının ekilebilir alan ve otlarlar arasında eşitlenmesi gerektiği iddiası, Broadberry ve arkadaşlarına göre, Malthus yanılısamasının birer ürünü olarak gösterilebilir²⁴⁴.

P. H. Lindert ve J. G. Williamson, 1983’te, yayınladıkları ‘‘*Living Standards During the Industrial Revolution: A New Look Author(s)*’’ adlı makalelerinde, genişleyen bir veri

---

²⁴³ Gregory Clark, ‘‘*Farm Wages and Living Standards in the Industrial Revolution: England, 1670-1869*’’, **The Economic History Review**, Cilt 54, No 3, Ağustos 2001, s. 477.

²⁴⁴ Stephen Broadberry, Bruce M. S. Campbell, Alexander Klein, Mark Overton, Bas Van Leeuwen, ‘‘*Clark’s Malthus Delusion: Response to Farming in England 1200-1800*’’, **The Economic History Review**, Cilt 71, Sayı 2, Şubat 2018, s. 639.

tabanını araştırdıklarını ve 1750'den sonra işçi servetlerinin çok daha net bir resminin ortaya çıktığını belirtmektedirler. Lindert ve Williamson, Sanayi Devrimi sırasında işçilerin yaşam standartları üzerine politika yüklü tartişmaların, yeni verilerin veya yeni perspektiflerin ortaya çıkması nedeniyle yenilenmeyi hak ettiğini öne sürmektedir²⁴⁵. Lindert ve Williamson'a göre; kötümserlerin durumu yeniden yönlendirme ve onarım ihtiyacının artmasıyla ortaya çıkmıştır. Kanıtlar; maddi refah kavramı, sağlık ve çevresel faktörleri içerecek şekilde genişletilse bile, durumun 1820'den sonra iyimserlerin iddia ettiklerinden çok daha kötü olduğunu öne sürmektedir. Kötümserler, 1820'den sonra kolektif çevrede, özellikle yükselen eşsizlik ve sosyal düzensizlikte, hâlâ acınacak eğilimler bulabilseler de Lindert ve Williamson makalelerinde, temel ilgi düzeyini korumak için vakanın (case) 1750-1820 dönemine kaydırılması gerektiğini savunmaktadırlar²⁴⁶.

5. 3. 1. Beslenme

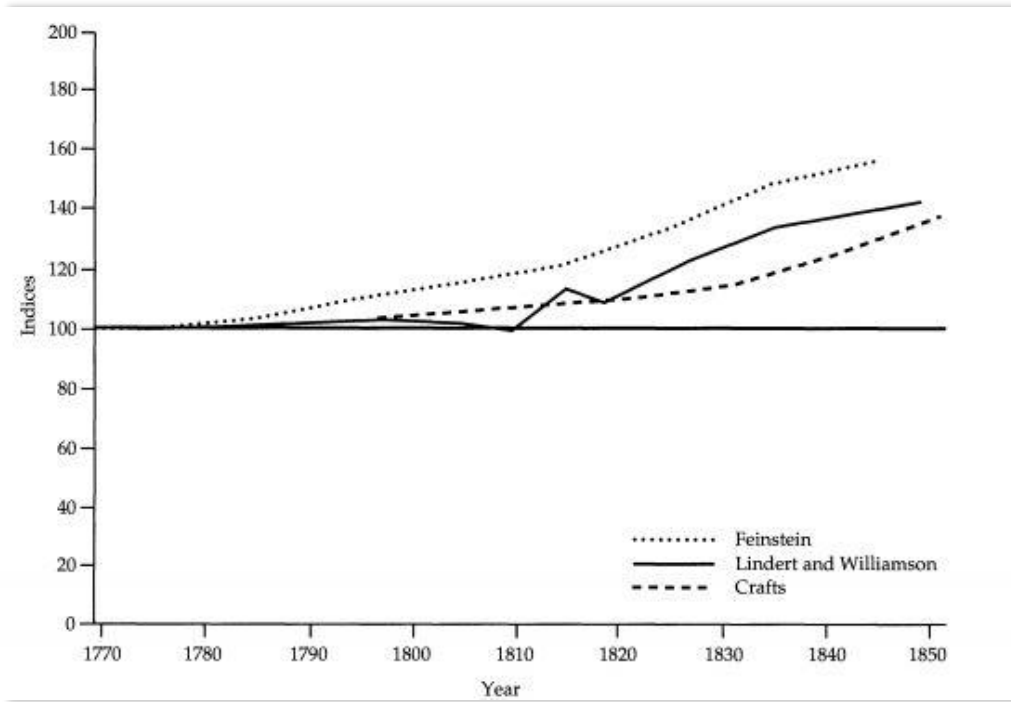
Sanayi Devrimi'nin en tartişmalı konularından biri olan yaşam standartları ve dolayısıyla beslenme ve tüketim konusunda G. Clark, M. Huberman ve P. H. Lindert 1995'te yayınlanan '*A British Food Puzzle, 1770-1850*' adlı makalelerinde, kişi başına düşen gelire ilişkin tüm tahminlerin, çoğu meslek için, reel ücret ölçülerinde yaygın olarak arttığını iddia etmektedirler. Bu sebeple Clark ve arkadaşlarına göre geleneksel gelir tahminlerindeki artış, Britanya'nın kişi başına gıda tüketiminin 1770 ile 1850 arasında %35-%62 artmasını gerektirecek kadar kazanca işaret etmektedir. Bu da mütevazı bir gelir esnekliğiyle bile yiyecek talebinde önemli bir artış anlamına gelmektedir. Fakat kişi başına gıda tedariki tahminlerinin artış göstermediğini ifade eden Clark ve arkadaşlarına göre bu çelişkinin üç sebebi olabilir. Birincisi, tarımdan sağlanan gıda maddeleri ve net ithalat, tüketilen gıda değerinde azalan bir pay almaktadır. İkincisi, gelir arttıkça, gıda talebinin gelir esnekliği, genellikle işçi anketlerinden elde edilen seviyelerin altına düşmektedir. Üçüncüsü, kentleşme ve sanayileşme gıda talebini düşürmektedir²⁴⁷.

---

²⁴⁵ Peter H. Lindert, Jeffrey G. Williamson, "*English Workers' Living Standards During the Industrial Revolution: A New Look Author(s)*", **The Economic History Review**, Cilt 36, No 1, şubat 1983, s. 1.

²⁴⁶ Lindert, Williamson, "*English Workers' Living Standads...*", s. 2.

²⁴⁷ Gregory Clark, Michael Huberman, Peter H. Lindert, "*A British food Puzzle, 1770-1850*", **The Economic History Review**, Cilt 48, No 2, Mayıs 1995, s. 2015.

Grafik 16: Britanya'nın Gıda Tüketimi Tahminleri

Kaynak: Clark, Huberman, Lindert, "A British Food Puzzle", s. 216.

Clark ve arkadaşlarının makalesinde kullandıkları Grafik 12, üç ayrı araştırmanın gıda tüketimi tahminlerini göstermektedir. Bu tahminlerin hepsinde 1770'ten 1850'ye kadar gıda arzının durduğunu veya azaldığını gösterdiğini belirtmektedir²⁴⁸.

I. Gazeley ve S. Horrell, 2013'te, yayınladıkları "Nutrition in the English Agricultural Labourer's Household Over the Course of the Long Nineteenth Century" adlı makalelerinde tarım işçilerinin aile refahının temel bir yönü olan besin tüketimini araştırmışlardır. Ayrıca yaşam standartları konusundaki tartışmanın yeniden ilgi görmeye başladığını belirten Gazeley ve Horrell, konu üzerindeki anlaşmazlığın sürdüğünü ilave etmişlerdir. Gazeley ve Horrell, çalışmalarında 1787-1796, 1835-46, 1863, 1893 ve 1912 için tarım işçilerinin hane halkı beslenme verilerini kullanarak kalori ve 11 temel besin maddesinin mevcudiyetini analiz etmişlerdir. Bu temel gıdaların içine kendi kendilerine elde edebildiklerini de eklediklerini ve eksikliklerin hane halkının ihtiyaçlarına göre hesaplandığını ifade eden Gazeley ve Horrell,

²⁴⁸ Clark, Huberman, Lindert, "A British Food Puzzle", s. 216.

1787-96 ve 18335-46 yılları arasında hane halkı refahında beslenme yönünden hiçbir gelişme bulamadıklarını açıklamışlardır. Bu nedenle, bu zaman diliminde kendi grupları için yaşam standartlarına ilişkin kötümser görüşlerin desteklenmekte olduğunu öne süren Gazeley ve Horrell'e göre, kazançlar tutarlı ya da dramatik değildir ve bu hanelerin çoğunluğu XX. yüzyılda bile besin yetersizliği çekmektedir²⁴⁹.

John Komlos, 1993'te yayınlanan "*The Secular Trend in the Biological Standard of Living in the United Kingdom, 1730-1860*" adlı makalesinde, insanların boylarının beslenmeyle bağlantılı olduğunu belirterek, yaşam standartlarıyla ilgili ipuçlarının toplumun boy hesaplamasıyla sağlanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Komlos makalesinde, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İngiliz askerlerinin boylarındaki eğilimle ilgili önceki çalışmaların bazı istatistiksel hatalarını düzelttiğini iddia etmiştir. Yaptığı çalışmada diğer birçok bulguyla uyumlu olacak şekilde XVIII. yüzyılın sonlarında boyların önemli ölçüde kısaldığını savunan Komlos'a göre çalışmasının çıkarımı, Sanayi Devrimi arifesinde Kıta Avrupası'nda olduğu gibi, yeni başlamış bir Malthus krizinin Birleşik Krallık'ı tehdit ettiği yönündedir²⁵⁰.

R. Floud, K. W. Wachter ve A. Gregory, yazdıkları kitabı eleştiren Komlos'a yanıt olarak 1993'te yayınladıkları "*Measuring Historical Heights-Short Cuts or the Long Way Round: A Reply to Komlos*" adlı makalelerinde, Komlos'un XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarındaki İngiliz nüfusunun genel beslenme durumundaki kademeli bir artış bulgusuyla ilgilendiğini belirtmektedir. Komlos, Avusturya-Macaristan köylülerine ilişkin bulgularına paralel olarak, XVIII. yüzyılın sonlarında Britanya'da yeni başlayan bir Malthus krizi olduğu sonucuna varmaktadır. Sonrasında daha spesifik olarak, R. Floud ve diğerlerinin İngiliz ordusu ve Kraliyet Deniz Piyadeleri tarafından kaydedilen verilerden toplanan örnekleri bir araya getirme kararını sorgulamaktadır. Analizinde ordu verilerini ayıran Komlos; R. Floud ve diğerlerinin de aynısını yapması gerektiğini savunmaktadır. Bunun yanı sıra, istatistiksel düzleştirme (statistical smoothing) uygunluğu gibi soruları içeren istatistiksel ilkenin birkaç noktasında Floud ve diğerlerinden farklıdır. Daha önemlisi, Komlos ve Kim tarafından geliştirilen yeni yöntemlerle Floud ve diğerlerinin verilerini yeniden analiz etmektedir ve verilerin XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında İngiliz boylarında bir düşüş

---

²⁴⁹ Ian Gazeley, Sara Horrell, "Nutrition in the English Agricultural Labourer's Household Over the Course of the Long Nineteenth Century", **The Economic History Review**, Cilt 66, Sayı 3, Ağustos 2013, s. 757.

²⁵⁰ John Komlos, "*The Secular Trend in the Biological Standard of Living in the United Kingdom, 1730-1860*", **The Economic History Review**, Cilt 46, No 1, Şubat 1993, s. 115.

eğilimi bulunmasını desteklediğini belirtmektedir. Floud ve diğerleri, Komlos'un iddialarının öncelikle biyolojik bilimlerdeki kanıt veya uygulamalardan uzak olduğunu ve Komlos'un terminolojisini varsayılan olarak kabul etmiş görünmek istemediklerini ifade etmişlerdir. Floud ve diğerleri, Komlos'un *yaşamın biyolojik standardı* kavramını icat ettiğini ve bu kavramın biyologların kullandığı geleneksel *beslenme durumu* teriminden ne kadar farklı olduğu konusunda bir muğlaklık bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Floud ve diğerleri, Komlos'un atıfta bulunduğunu iddia ettikleri şu terimlerin biyolojik literatür tarafından desteklenmediğini savunmaktadırlar; *biyolojik refah*, *normal biyolojik sınırlar* ve *genetik minimum boy*. Floud ve diğerlerine göre bu tür kararsız (loose) terminoloji disiplinler arası araştırmanın önünde engel teşkil etmektedir²⁵¹. Komlos'un aksine, XVIII. yüzyıldaki İngiliz ekonomik büyümesinin ve nüfus değişikliğinin genel seyri tartışması için antropometrik kanıtlara dayandırmayı doğru bulmadıklarını dile getiren Floud ve diğerleri, Denizcilik Kurumu (Marin Society) tarafından Londra gecekondularından işe alınan erkek çocuklarının kanıtlarını yetersiz bulduklarını belirtmektedir. Floud ve diğerlerine göre nüfus değişikliği, tarımsal ve endüstriyel üretim ile ihracat-ithalat ve diğer birçok faktörün belirleyicileri hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca beslenme durumuna ilişkin geleneksel yaşam standartları önlemleri hakkındaki bilgilerle bütünleştirilmesi gerekmektedir. Komlos dışındaki bilim adamlarının Britanya'nın XVIII. yüzyılın sonlarında bir Malthus krizinden sanayileşme sayesinde kurtulduğu görüşünü desteklemeyeceğini ileri süren Floud ve diğerlerine göre, son dönemdeki tarih yazımı (aksine) hem sanayi hem de tarım sektörlerindeki yavaş ama nihayetinde önemli verimlilik artışına dayanan XVIII yüzyıldaki ekonomik büyümenin kapsamını vurgulamaktadır. Nüfus temelde erken evliliğin desteklediği doğum oranındaki artışlarla büyürken, ölüm oranı XVIII. yüzyılın sonlarında yaşamın zirveye çıkma beklentisini artırmıştır diyen Floud ve diğerleri, bu kanıtların Komlos'un, Malthus krizi iddialarıyla uyuşmadığını savunmaktadır. Son olarak Floud ve diğerleri göre, Habsburg İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal koşullarından çok azının İngiliz deneyimine doğrudan paralellikleri vardır ve Komlos'un kendi *anolojisiyle*²⁵² yanıtlanmış olması muhtemeldir²⁵³.

---

²⁵¹ Roderick Floud, Kenneth W. Wachter, Annabel Gregory, "Measuring Historical Heights-Short Cuts or the Long Way Round: A Reply to Komlos", **The Economic History Review**, Cilt 46, No 1, Şubat 1993, s. 145.

²⁵² Farklı iki şey arasındaki benzerlik ya da benzerliklerden hareket edilerek ilki için söylenenin ikincisi için de söz konusu olduğu anlamına gelmektedir.

²⁵³ Floud, Wachter, Gregory, "Measuring Historical Heights...", s. 146.

John Komlos 1993'te yayınlanan '*Further Thought on the Nutritional Status of the British Population*' adlı makalesinde, Floud ve diğerlerin doğal beslenme durumuyla ilgili düşüncelerinin kendisinininkinden temelde çok farklı olmadığını belirterek farklı yaklaşımlara rağmen 1760'lar, 1770'ler ve 1780'lerde doğan askerlerin boylarının kısalma eğiliminde olduğuyla ilgili benzer sonuçlara ulaştıklarını belirtmektedir. Sonuçlardaki farklılıkların 1760'lardan önceki on yıl ve 1807 ve 1822 yılları arasındaki yıllarda arttığını ifade eden Komlos, Floud ve diğerleri tarafından bildirilen döngülerin doğasını sorgulayan tek kişi olmadığını öne sürmektedir. Komlos'a göre daha önemlisi, son zamanlarda incelenen farklı veri kümelerinin Floud ve diğerleri tarafından iddia edilen döngülerin yönünü ve yoğunluğunu kesin olarak çürütmesidir²⁵⁴. Dahası, bu çalışmaların hiçbiri, Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında İngiltere nüfusunun herhangi bir kesiminde biyolojik yaşam standartlarında bir iyileşme bulamamıştır (özellikle Floud ve diğ.) diyen Komlos'a göre, fiziksel yapı çalışmaları heyecan vericidir. Çünkü karmaşık demografik, ekonomik ve biyolojik süreçlerin etkileşimini aydınlatmakta ve bunları Sanayi Devrimi'nde yaşayan erkek ve kadınların yaşamları üzerindeki etkisine dair daha incelikli bir bakış açısıyla sentezlemeyi sağlamaktadır. Komlos'a göre, içinde bulunulan tartışma farklı düşünceler nedeniyle üzerinde anlaşma sağlanamamasına rağmen önemli olan başarılmakta, yani ilerleme sağlanmaktadır²⁵⁵.

5. 3. 2. Tüketim Eşitsizliği

R. V. Jackson, 1994'te yayınlanan "*Inequality of Incomes and Lifespans in England Since 1688*" adlı makalesinde, ekonomik büyüme ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişkinin doğasının tartışmalı olmaya devam ettiğini ve tartışmaların çoğunun Kuznets'in tersine çevrilmiş bir U izlediği –sanayileşmenin erken dönemlerinde yükselen ve ardından düşen varsayımına odaklandığını öne sürmektedir. Jackson makalesinde, "karşılaştırmalı eşitsizlik tarihini gözden geçirirken perspektifin genişletilmesi ve yıllık gelir eşitsizliğiyle sınırlamak yerine ömür boyu kaynakların dağılımının dikkate alınması gerekmektedir" diyen Lindert'e eleştirilerde bulunmaktadır. Bir bireyin ömür boyu erişebileceği ekonomik kaynakların miktarının, kısmen ait olduğu ailenin veya hane halkının yıllık gelirine ve kısmen de ne kadar yaşadığına bağlı olduğunu savunan Jackson, İngiltere'deki tüketim dağılımına ilişkin tahminler

---

²⁵⁴ John Komlos, "*Further Thought on the Nutritional Status of the British Population*", **The Economic History Review**, Cilt 46, No 2, Mayıs 1993, s. 363.

²⁵⁵ Komlos, "*Further Thought on the...*", s. 366.

oluşturmak için 1688'den bu yanaki verileri kullanarak kıyaslamalar yaptığını ifade etmiştir. Elde ettiği verilere dayanarak ömür boyu tüketimde eşitsizliğin 1867'den sonraki yüzyılda düştüğünü belirten Jackson'a göre, daha önceki dönemlere ilişkin kanıtlar, Lindert'in Sanayi Devrimi sırasında ömür boyu tüketim eşitsizliğinin arttığı şeklindeki son varsayımını desteklememektedir²⁵⁶.

5. 3. 3. Çalışma Koşulları

Eric Hopkins, 1982'de yayınlanan "*Working Hours and Conditions during the Industrial Revolution: A Re-Appraisal*" adlı makalesinde, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında endüstriyel değişimin başlamasından önce çalışma koşullarının sert ve çalışma saatlerinin uzun olabileceğinin genel olarak kabul gördüğünü belirtmektedir. Bununla birlikte, daha sonra çalışma disiplinin yoğunlaştığına dair genel bir fikir birliğinin mevcut olduğunu ifade etmektedir. Hopkins'in tahminlerine göre, bu, sadece tekstil fabrikalarında değil, sanayi kapitalizminin işgücü üzerinde hâkimiyetini sıkılaştırdığı için diğer çalışma yerlerinde de meydana gelmiştir. Hopkins, bu inancın klasik ifadesinin, E. P. Thompson'un, *Past & Present* dergisindeki makalesinde²⁵⁷ bulunabileceğini, diğer tarihçilerin çok farklı açılardan yaklaşımları söz konusu olsa da Thompson'un görüşleriyle benzerlik taşıdığını vurgulamaktadır. Buna paralel olarak J. D. Chambers, Sanayi Devrimi'ndeki işgücünün yalnızca çok daha büyük olmadığını, aynı zamanda işgücünün çalışma süresinin de çok uzun olduğunu bildirmiştir. M. I. Thomis, Hammonds'un, buhar gücünün kullanılmasından sonraki yarım yüzyılda yerli sanayilerin büyümesine kötüleşen koşulların eşlik ettiğini ve 'bugün buna karşı çıkanların az olacağını' savunduğunu belirtmiştir. Çalışmasında Duncan Bythell ise çalışmasında, XIX. yüzyıl boyunca dışarıda çalışan tüm işçileri *terli emek* olarak görmekte ve iç karartıcı hikâyenin, 1830'ların el tezgâhı dokumacısı ve çerçeve örücüsünden 1880'ler ve 1890'ların çivi yapıcı ve dikişçisine kadar neredeyse hiç değişmediğini öne sürmektedir. Sözlerinden iş yaşamında şartların belirgin bir şekilde ağırlaştığı anlaşılan Hopkins'e göre; bir işçi ister en uç durum olan bir tekstil fabrikasında çalışsın, ister küçük bir atölyede çalışsın iş yoğunluğu sanayileşmenin hızının açık bir sonucudur. Buna karşılık sadece XIX. yüzyılın

---

²⁵⁶ R. V. Jackson, "*Inequality of Incomes and Lifespans in England Since 1688*", *The Economic History Review*, Cilt 47, No 3, Ağustos 1994, s. 508.

²⁵⁷ E. P. Thompson, "*Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism*", *Past & Present*, No 38, Aralık 1967, s. 56-97.

ikinci yarısında çalışma gününün uzunluğunda genel bir azalma ve/veya çalışma koşullarında iyileşme olmuştur²⁵⁸.

5. 4. TEKSTİL

Timothy Leunig, 2003'te yayınlanan "*A British Industrial Success: Productivity in the Lancashire and New England Cotton Sipping Industries a Century Ago*" adlı makalesinde New England'ın pamuk eğirmede Lancashire'dan daha düşük verimlilik seviyelerine sahip olduğunu göstermek için mikro düzey ABD verilerini kullanmış ve Broadberry'nin üretim sayımlarından çıkardığı sonuçların tutarsız olduğunu iddia etmiştir. Leunig'e göre tutarsızlık, heterojen iplik (yarn) üretimini kümelemeye yönelik zayıf sayım yöntemlerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca iş gücü arzı yüksek bir ülke olan İngiltere'nin daha yüksek emek üretkenliğine sahip olduğu bulgusunun Rothbarth-Habakkuk modeliyle çeliştiğini belirten Leunig'e göre, İngiltere'nin endüstriyel başarısı, dış ölçek ekonomisi ve daha uzun üretim şartları ile ortaya çıkan (daha) yoğun rekabetten kaynaklanmaktadır²⁵⁹.

J. Cuenca Esteban, 1994'te yayınlanan "*British Textile Prices, 1770-1831: Are British Growth Rates Worth Revising Once Again*" adlı makalesinde 1750-1850 dönemiyle ilgili İngiliz iktisat tarihi üzerine yapılan son istatistiksel çalışmaların tekstil fiyatlarının 1810'ların sonlarına kadar yükseldiği varsayımını içerdiğini bildirmektedir. Bu fiyat eğiliminin arkasındaki kanıtın genellikle birkaç yıl veya/hatta on yıllar boyunca sabit kalan tipte (pamuk hariç) geleneksel kumaş için bir dizi kurumsal seriden kaynaklandığını belirten Estaban'a göre, bu serilerin çoğunun ilettiği yükseliş eğilimi, (kısmen) Tucker, Schumpeter-Gilboy ve daha yakın zamanda Hueckel ve O'Brien'inki gibi iyi bilinen fiyat endekslerine dahil edilmiştir. Böylece Napolyon savaşlarının İngiliz ekonomisi üzerindeki etkisinden, tarım sektörünün rolüne kadar uzanan tartışmalara iz bırakmıştır. Estaban'a göre, XIX. yüzyılın başında yükselen tekstil fiyatları fikri Hueckel'in endüstriyel fiyatlar endeksi aracılığıyla, Tucker'in giyim

---

²⁵⁸ Eric Hopkins, "Working Hours and Conditions During the Industrial Revolution: A Re-Appraisal", **The Economic History Review**, Cilt 35, No 1, Şubat 1982, s. 52.

²⁵⁹ Timothy Leunig, "A British Industrial Success: Productivity in the Lancashire and New England Cotton Sipping Industries a Century Ago", **The Economic History Review**, Cilt 56, No 1, Şubat 2003, s. 90.

fiyatları yoluyla ve 1985'te Craft, Lindert ve Williamson tarafından gönülsüzce tutulan nominal ücret *deflatörleriyle*²⁶⁰ İngiliz ekonomisinin genel denge modeline doğru yolunu bulmuştur²⁶¹.

Knick Harley, 1999'da yayınlanan ve Esteban'a cevap niteliği taşıyan "*Cotton textile prices revisited: a response to Cuenca Esteban*" adlı makalesinde, Esteban'ın çalışmalarında olumlu göndermelerin varlığından bahsettikten sonra, yine de vardığı sonuçlarda hatalı olduğunu düşündüğünü ifade etmiş ve Esteban'ın kendisine yönelttiği üç sorunun yanıtlanması gerektiğini bildirmiştir. Esteban ilk olarak, pamuklu tekstil fiyatları tahminleri üzerinden Craft-Harley'in İngiliz ekonomik büyümesi görüşünü ciddi şekilde baltaladığını iddia etmiştir. İkincisi, 1790'lar ile Napolyon Savaşları'nın sonu arasındaki pamuklu kumaş fiyatlarındaki düşüşü Harley'in prosedürünün ciddi şekilde hafife aldığını savunmuştur. Üçüncü olarak ise, ihracat değerlendirmelerine dayalı olarak yaptığı tahminlerin üstünlüğünü ileri sürmüştür. Öncelikle bu iddiaların üçüne de itiraz eden Harley, doğru anlaşılacak Craft-Harley görüşünde pamuklu tekstil fiyatlarının Esteban'ın iddia ettiği kadar hızlı düşmesi durumunda zayıflamayacağını ifade etmiştir. Verilerdeki boşlukların pamuklu tekstil fiyatları serisini umduğundan daha zayıf hale getirdiğini kabul eden Harley, ancak buna karşın Esteban'ın alternatif hesaplamalarının ciddi bir yanlış anlaşılma ve bazı şüpheli iddialara dayandığını belirtmiştir. Son olarak Harley, Esteban'ın ticaret verilerinin *a priori* üstünlüğüne olan inancının kabul edilemez olduğunu açıklamıştır²⁶².

5. 5. SANAYİ DEVRİMİ SÜRECİNDE *DEVİRİM* TERİMİ İLE KARŞILANABİLECEK KADAR KISA SÜRELİ BİR SÜREKSİZLİK (KESİNTİ) YAŞANDI MI?

Robert C. Allen, 2011'de yayınlanan "*Why the Industrial Revolution Was British: Commerce, Induced Invention, and the Scientific Revolution*" adlı makalesinde, Sanayi Devrimi'nin insanlık tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olduğunu belirtirken, adından anlaşıldığı gibi, devrim teriminden kaynaklanan, ani bir kesinti olmadığını, aksine

---

²⁶⁰ Parasal terimlerle ifade edilmiş bir iktisadi faktörün değerinin gerçek değere çevrilmesinde kullanılan fiyat endeksini ifade etmektedir ve para darlığını destekleyici bir etkidir. Bu etkenlerin başında faizlerin yükseltilmesi, kredilerin daraltılması, tasarruf ve piyasadaki paranın geri çekilmesi gelmektedir.

²⁶¹ Javier Cuenca Esteban, "*British textile prices, 1770-1831: are British growth rates worth revising once again*", **The Economic History Review**, Cilt 47, No 1, Şubat 1994, s. 66.

²⁶² C. Knick Harley, "*Cotton Textile Prices Revisited: A Response to Cuenca Esteban*", **The Economic History Review**, Cilt 52, No 4, Kasım 1999, s. 756.

XVI. yüzyılda başlayan ekonomik gelişmelerin sonucu olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte XVIII. yüzyılın ekonomi ve teknolojide sert bir kırılma olmadığını savunmaktadır²⁶³.

D. Greasley ve L. Oxley, 1994'te yayınlanan "*Rehabilitation Sustained: The Industrial Revolution As a Macroeconomic Epoch*" adlı makalelerinde, son tartışmaların merkezinde, Sanayi Devrimi'nin temel bir tarihsel süreksizlik (ya da kesinti) olup olmadığı konusunun yattığını bildirmektedir. Greasley ve Oxley'e göre hem Crafts ve Harley hem de Cole'nin yerel ve Hoffmann'ın endüstriyel üretim tahminlerine yapılan revizyonlar, süreksizlik fikrine büyük ölçüde karşı koymaktadır. Kesintiden ziyade aşamalılığın görünürde bir zaferi oluşmuştur. Bununla birlikte bazı eleştirmenler, çıktı tahminlerinin kırılma olduğunu ve büyüme muhasebesi yaklaşımının sınırlarını vurgulamakta ve Sanayi Devrimi'nin zenginliğinin yakalanamadığından şikâyet etmektedirler. Greasley ve Oxley'e göre, ana revizyonistler, 1780-1830 dönemi için daha yavaş büyüme tahminlerinin temel bir süreksizlik fikrini geçersiz kıldığını kategorik olarak reddetmişlerdir. Crafts ve Harley, 1850'ye kadar olan İngiliz büyümesinin (Sanayi Devrimi döneminin) tarihsel olarak benzersiz ve uluslararası olarak dikkate değer olduğunu açıkça belirtmiştir, diyor Greasley ve Oxley'e göre, Wrigley'in savunduğu gibi, İngiliz tarihindeki en büyük kesinti olarak Sanayi Devrimi ile gözden geçirilmiş büyüme tahminleri arasında hiçbir tutarsızlık gözlemlenmemiştir²⁶⁴.

N. F. R. Crafts ve T. C. Mills, 1994'te, Greasley ve Oxley'in iddialarına yanıt verdikleri "*The Industrial Revolution As a Macroeconomic Epoch: An Alternative View*" adlı makalelerinde; Greasley ve Oxley'in, modern makroekonomik zaman serisi analizinin, endüstriyel devrimin tanımlanmasında ve belirlemede ilerleme sağlanmasına izin verecek kavramsal aygıt sağlayabileceğini savunmaya devam ettiklerini belirtmektedir. Crafts ve Mills'e göre bu çerçevede, Sanayi Devrimini makroekonomik bir devir olarak tanımlamak, çıktı inovasyonlarının süreksizlik (discontinuity) sırasında kalıcı, diğer zamanlarda geçici olduğunun tespit edilmesini gerektirmektedir. Ayrıca 1780-1851 dönemi için endüstriyel çıktı tahminlerinin tarihsel bir süreksizliği gösterdiğini savunan Crafts ve Mills'e göre, 1780'den sonra, İngiliz endüstriyel büyümesinin karakterindeki belirleyici niteliksel değişim, çıktı

---

²⁶³ Allen, "*Why the Industrial Revolution was...*", s. 357.

²⁶⁴ David Greasley, Les Oxley, "*Rehabilitation Sustained: The Industrial Revolution As a Macroeconomic Epoch*", *The Economic History Review*, Cilt 47, Sayı 4, Kasım 1994, s. 760.

inovasyonlarının kalıcı etkilere sahip olması ve dolayısıyla İngiliz ekonomisinin devam eden teknolojik dönüşümünü yansıttığıdır²⁶⁵.

5. 6. MODERN EKONOMİK BÜYÜME HIZI

Sanayi Devrimi'nin tartışmalar içeren bir başka konusu olan modern ekonomik büyüme hızında, İngiltere'nin XVIII. yüzyılda en hızlı büyüyen ekonomi olduğu kabul görmektedir. Fakat İngiltere'den önce XVI ve XVIII yüzyıllar arasında Hollanda ekonomisinin daha hızlı büyüdüğünü farzeden yerleşik görüşler bulunmaktadır. J. L. Van Zanden, 2002'de yayınlanan "*The 'revolt of the early modernists' and the 'first modern economy': an assessment*" adlı makalesinde, erken modern ekonomiye ilişkin yerleşik görüşlerinin önemli ölçüde değiştiğini ifade etmektedir. De Vries ve Van der Woude'nin, 1500-1815 yılları arasındaki modern ekonomik büyüme sürecinde Hollanda'nın olağanüstü olduğunu savunduğunu belirten Van Zanden'e göre bu büyüme, reel ücretlerin gelişiminden de anlaşılacağı üzere, İngiltere'dekinden çok daha hızlı değildir. Van Zanden, bu dönemdeki Hollanda ekonomisinin modernliği, orta çağdaki ekonomik ve kurumsal değişimlerin bir ürünü olarak görmektedir²⁶⁶.

5. 6. 1. Üretim Artışı

R. V. Jackson, 1992'de yayınlanan "*The 'Revolt of the Early Modernists' and the 'First Modern Economy': An Assessment*" adlı makalesinde, Crafts, Leybourne ve Mills'in son tahminlerinin kişi başına İngiliz sanayi üretimi büyüme oranının 1815 sonrasına kadar hızlanmadığını gösterdiğini belirtmektedir. Jackson bu durumun, Harley'in 1982 tahminleriyle tutarlı olduğunu ancak Crafts'ın XVIII. yüzyılın sonlarında kişi başına daha hızlı büyümeye geçişi gösteren 1985 tahminleriyle çeliştiğini iddia etmektedir. Jackson çalışmasında hem Harley hem de Crafts, Leybourne ve Mills'in tahminlerinin, 1815'ten önce endüstriyel büyümeyi düşük gösterme ihtimalinin yüksek olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte Crafts'ın tahminlerini hedefe daha yakın gören fakat ciddi zayıflıklar barındırdığını belirten Jackson'a göre, 1730-1830 dönemini için hesaplanan yeni endeksin öncülleri gibi varsayımsal olduğunu ve zayıf bir temele dayandığını öne sürmektedir²⁶⁷.

---

²⁶⁵ N. F. R. Crafts, T. C. Mills, "*The Industrial Revolution As a Macroeconomic Epoch: An Alternative View*", **The Economic History Review**, Cilt 47, No 4, Kasım 1994, s. 769.

²⁶⁶ Jan Luiten Van Zanden, "*The 'Revolt of the Early Modernists' and the 'First Modern Economy': An Assessment*", **The Economic History Review**, Cilt 55, No 4, Kasım 2002, s. 619.

²⁶⁷ R. V. Jackson, "*Rates of Industrial Growth during the Industrial Revolution*", **The Economic History Review**, Cilt 45, No 1, Şubat 1992, s. 1.

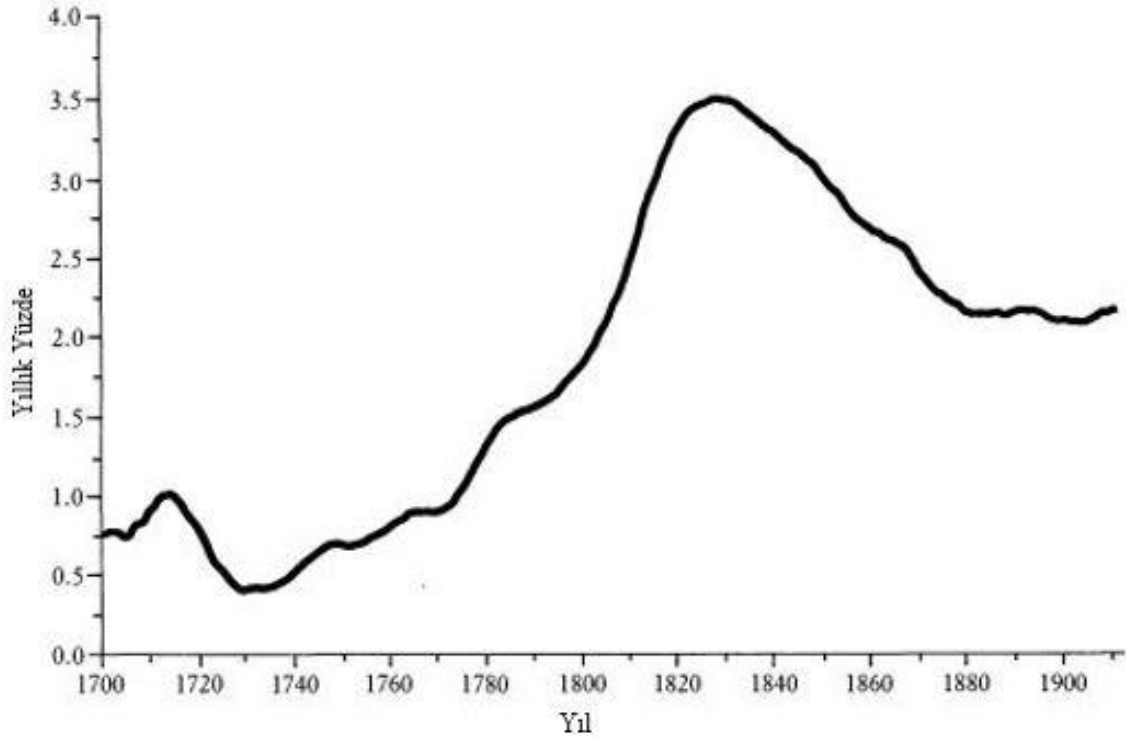
N. F. R. Crafts ve C. K. Harley, 1992’de yayınlanan “*Output Growth And The British Industrial Revolution, A Restatement of the Crafts-Harley View*” adlı makalelerinde, 1760 ile 1830 arasındaki İngiliz endüstriyel üretim büyümesi ile ilgili tartışmaları yeniden gözden geçirmektedir. Kendileri tarafından hazırlanan önceki endekslerin yeni verilere göre revize edildiğini belirten Crafts ve Harley, elde ettikleri sonuca göre on yıl önce sunulan genel tablonun hâlâ kabul edilebilir olduğunu savunmaktadır²⁶⁸. Çalışmalarının, bazıları tarafından 1750-1850 arasında İngiliz ekonomisindeki köklü dönüşümü reddediyormuş gibi gösterilmekte olduğunu iddia eden Crafts ve Harley amaçlarının bu olmadığını belirtmektedir. Crafts ve Harley’e göre, XIX. yüzyılın başlarında, Malthus tarafından öngörülen (eski) uzun dönemli denge ortadan kalkmış ve hızlı nüfus artışının artık reel ücretler üzerinde yıkıcı etkileri kalmamıştır. Ekonominin temel karakteri, toprak ve nüfus dengesinin hâkim olduğu bir karakterden, teknolojik değişim ve sermaye birikimi tarafından yönetilen bir karaktere dönüştüğünü ifade eden Crafts ve Harley, 1750-1850 döneminde Britanya ekonomisinin büyümesinin tarihsel olarak benzersiz ve uluslararası olarak dikkate değer olduğunu vurgulamaktadır.²⁶⁹ Crafts ve Harley, endüstrinin genel olarak bir zamanlar düşünüldüğünden çok daha yavaş büyüdüğünü tekrarlamıştır. Endüstriyel teknolojiadaki devrim niteliğindeki değişikliklerin yaygın olmadığını ve verimlilik artışlarının, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden önce GSYİH’nin büyümesine yalnızca ılımlı bir şekilde katkıda bulunduğunu ifade eden Crafts ve Harley’e göre, ulusal gelirden muhtemelen yıllık %1’in yaklaşık 1/3’ü (%0,33) kadar artışa neden olmuştur. Endüstriyel değişimin sosyal yapıyı, demografik davranışları ve tasarruf alışkanlıklarını değiştirmeye yardımcı olduğunu ifade eden Crafts ve Harley, bunların tümünün büyümeyi teşvik etmiş olabileceğini iddia etmiştir. Fakat Crafts ve Harley bununla birlikte, imalattaki yeniliklerin bir sonucu olarak İngiliz büyümesinin bir kuşakta çarpıcı bir şekilde sıçradığı görüşünü sürdürmenin imkânsız olduğunu savunmuştur²⁷⁰.

---

²⁶⁸ N. F. R. Crafts, C. K. Harley, “*Output Growth and the British Industrial Revolution: A Restatement of the Crafts-Harley View*”, **The Economic History Review**, Cilt 45, No 4, Kasım 1992, s. 703.

²⁶⁹ Crafts, Harley, “*Output Growth and...*”, s. 704.

²⁷⁰ Crafts, Harley, “*Output Growth and...*”, s. 705.

Grafik 17: Revize Edilmiş En İyi Tahmin Endeksinin Sanayi Üretiminin Tahmini Büyüme Trendi Oranı (Estimated Trend Rate Of Growth Of Industrial Output Of Revised Best Guess Index)

Kaynak: Crafts, Harley, "Output Growth and...", s. 712.

5. 6. 2. Sermaye Yapısı

Philip Richardson, 1989’de yayınlanan ‘*The Structure of Capital during the Industrial Revolution Revisited: Two Case Studies from the Cotton Textile Industry*’ adlı makalesinde, Sanayi Devrimi döneminde münferit imalat firmaları tarafından kullanılan sermaye yapısının analizinin dönüştürülmesinden ve yeni bir uzlaşmanın temellerinin atılmasından bu yana yirmi yıldan fazla geçtiğini belirtmiştir. Richardson’a göre, önceki dönemlerde hüküm süren ve sabit sermayenin egemenliğini savunan ortodoksiyi ilk olarak Pollard, 1964’te yayınlanan bir makalesinde kapsamlı şekilde sorgulamıştır. Pollard bu makalesinde 1760’tan sonraki yıllarda sabit sermayenin nispi öneminde bir artışı kabul etmekte fakat bu hareketin kapsamının, firmaların büyük çoğunluğunda yapıldığı şekilde abartılmaması gerektiğini savunmaktadır. Zira 1830’lara kadar, sabit sermaye, çalışan veya döner sermaye tarafından gölgede kalmaya devam etmiştir. Aynı yıl, daha geniş bir araştırmanın parçası olarak, Cameron, Pollard’ın bulgularını kabul etmiş ve sabit sermayenin ancak üretime yatırılan tüm sermayenin küçük bir

kısmı olarak kaldığını ileri sürerek tezi güçlendirmiştir. Süreklilik hükmünün sürdüğünü vurgulayan Richardson'a göre ise, yeni sanayileşme ile eski arasındaki fark, türünün tek örneği değil yalnızca bir derecesidir²⁷¹.

5. 7. METODOLOJİ

EHR'deki tartışma konularından biri olan metodoloji, karşılıklı bir tartışmadan ziyade, genele bir eleştiri şeklinde gerçekleşmiştir. Bu konudaki en kapsamlı yayın R. M. Hartwell tarafından yapılmıştır. Hartwell, 1965'te yayınlanan '*The Causes of the Industrial Revolution an Essay in Methodology*' adlı makalesinde, iktisat tarihinin XIX. yüzyılın son çeyreğinde biçimsel bir disiplin olarak gelişmeye başladığından beri, Britanya'nın en tanınmış iktisat tarihçilerinin çoğunun (ör, Cunnigham, Asley, Unwin, Clapham, Clark, Redford, Lipson, Court, Chambers, John, Rostrow, Deane, Cole ve Habakkuk) Sanayi Devrimi hakkında yazmışlardır. R. M. Hartwell; Sanayi Devrimi'yle ilgili en önemli açıklamaların, Toynbee (*Industrial Revolution in the Eighteenth Century in England*, 1884), Mantoux (*The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, 1928), Ashton (*The Industrial Revolution, 1760-1830*), Bowden (*Industrial Society in England towards the End of the Eighteenth Century*, 1925), Fay (*Great Britain from Adam Smith to the Present Day*, 1928), Beales (*The Industrial Revolution, 1750-1850*, 1928) ve Heaton (*Industrial Revolution, Encyclopaedia of the Social Sciences*, 1948)'dan geldiğini belirtmiştir. Ayrıca Hartwell'e göre, Bernad (*The Industrial Revolution*, 1901)'ın Sanayi Devrimi ile ilgili yazdığı ince cilt çok erken bir dönemde yazıldığı için bahsetmeye değerdir. Tüm bu yazarların ve daha sayılamayacak kadar çok olan diğerlerinin, öncelikle İngiliz sanayileşmesine yol açan koşulların açıklamasını yapmaya çalıştığını belirten Hartwell'e göre, bu tarihçilerin çoğu teknolojik değişimi vurgulamış ve neredeyse tümü sermaye birikimine birincil önem vermiştir. Ayrıca bazıları bırakınız yapsınlar (*laissez faire anlayışı*) üstünde durmuş ve çoğu piyasa genişlemesinin önemi hakkında bir şeyler söylemiştir. Bununla birlikte Hartwell'e göre, ekonomik değişkenlere ek olarak, Sanayi Devrimi, protestan etiğine, İngiliz bilim ve hukukunun ticari ön kabullerine ve İngiliz sosyal yapısının esnekliğine atfedilmiştir. Hartwell, bazı yazarlara göre İngiliz liderliğinin coğrafi bir tesadüften başka bir şey olmadığını ve ticaret için şanslı bir sistemin uygun faktörlerle birleşiminden ibaret olduğunu ileri sürmektedir. Aynı zamanda, Hartwell'e göre, Sanayi Devrimi, sabit geçimden veya kişi

---

²⁷¹ Philip Richardson, "*The Structure of Capital During the Industrial Revolution Revisited: Two Case Studies From the Cotton Textile Industry*", **The Economic History Review**, Cilt 42, No 4, Kasım 1989, s. 484.

başına düşük reel gelirden kişi başına reel gelirdeki sürekli artışlara, endüstriyel teknoloji ve organizasyondaki devrime, ulusal ekonomilerin yapısındaki köklü değişim ile kitlesel nüfus artışı ve dünya ekonomik kalkınmasında temel bir süreksizliğe işaret etmektedir. Fakat belki de başarısızlık ilgi veya çaba eksikliğindedir. Ya da problemi eşit derecede çözülmez hale getirmekte, belki de verilerin (özellikle istatistiksel verilerin) yetersizliği, nedensel analizi imkânsız hale getirirken görece önemlerinin ölçülme ihtimalini de ortadan kaldırmaktadır²⁷². Hartwell'e göre, iktisat tarihi büyük ölçüde, iktisatçıların ekonomik büyüme olarak adlandırdıkları şeyin belgelendirilmesi, tanımlanması ve açıklanmasıyla ilgilenmiştir. İktisatçıların büyüme üzerine çok fazla ampirik ve teorik literatüre sahip olmamalarına rağmen bazı tarihçiler rehberlik için iktisatçılara yönelmektedirler. Bunun sonucu olarak tarihçi, büyümeye ilişkin açıklamaların çoğunun sistematik olmayan doğasını fark etmeli ve çıkarımların sıklıkla yetersiz verilerden elde edilen kötü sonuçlar olduğunu anlaması olmalıdır. Zira bu çıkarımlar, güvenilir verilerin sistematik ve bilimsel olmayan bir şekilde sıralanmasıyla yanıltıcı hale getirilen varsayımlardır²⁷³.

Jane Humphries, 2013'te yayınladığı "*The Lure of Aggregates and the Pitfalls of the Patriarchal Perspective: A Critique of the High Wage Economy Interpretation of the British Industrial Revolution*" adlı makalesinde Sanayi Devrimi'nin yeni üst-anlatısının Britanya'nın yüksek ücretli bir ekonomi olduğu ve bunun da sanayileşmeye neden olduğu iddiası olduğunu öne sürmektedir. Humphries'e göre, çağdaş icatlar Kıta Avrupası ile paylaşılan bilimsel keşiflerden türetilmiş olsa da yalnızca İngiltere faktör fiyatları bağlamında kârlı olabilir. Bu nedenle önemli buluşlar yalnızca, daha emek-yoğun üretim yöntemleriyle ilişkili yörüngeleri aşan bir büyüme yoluna erişim sağlayabildikleri İngiltere'de geliştirilmiştir diyen Humphries'in eleştirisi, perspektif ve metodoloji ile ilgilidir. Humphries'e göre, yüksek ücretli ekonominin açıklaması yanıltıcıdır çünkü erkekler ve erkek ücretlerine odaklanarak, kadınların ve çocukların göreceli kalori ihtiyaçlarını hafife alarak yaşam standartları görüşünü tarih dışı ve yanlış bir ev ekonomisine dayandırmıştır. Humphries, işçi sınıfı hane halkının yapısının ve işleyişinin daha doğru bir resmi için, ucuz ve makul kadın ve çocuk emeğinin dâhil edildiği,

---

²⁷² Hartwell, "*The Causes of the Industrial Revolution an Essay in Methodology*", s. 165.

²⁷³ Hartwell, "*The Causes of the Industrial Revolution an Essay in Methodology*", s. 167.

yaratıcı ve yenilikçi bir açıklamanın gerektiğini, bu şekilde Sanayi Devrimi'nin daha geniş bir yorumunun sunulabileceğini ileri sürmektedir²⁷⁴.

---

²⁷⁴ Jane Humphries, "The Lure of Aggregates and the Pitfalls of the Patriarchal Perspective: A Critique of the High Wage Economy Interpretation of the British Industrial Revolution", **The Economic History Review**, Cilt 66, Sayı 3, Ağustos 2013, s. 693.

SONUÇ

İktisat tarihçileri için çok önemli bir konu olan Sanayi Devrimi yalnızca sanayi ve ekonomide bir sıçrama olarak kalmamış aynı zamanda ulusların XXI. yüzyıldaki gelişmişlik düzeylerinin de bir belirleyicisi olmuştur. Dolayısıyla sanayileşme, gelişmişliğin ya da az gelişmişliğin bir ölçüsü olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle sanayileşme ve başlangıcı olarak nitelendirilebilecek olan Sanayi Devrimi'nin şimdi olduğu gibi ilerleyen yıllarda da önemini sürdürmesi oldukça muhtemeldir. Bu çalışma vasıtasıyla elde edilen veriler de bu yönde yapılan çıkarımları desteklemektedir. Uluslararası yazında yaklaşık iki asır sonra bile iktisat tarihçilerinin Sanayi Devrimi'ne olan ilgisinin azalmadığı, aksine yüksek bir artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Köklü alt yapısı ve çoksesliliği nedeniyle seçilen uluslararası ve akademik bir yayın olan *EHR*'den elde edilen bulgular ışığında bu artış kararlı bir şekilde gözlemlenmektedir.

Bu çalışmada elde edilen bulgulara göre, *EHR*'de Sanayi Devrimi ile ilgili ilk makalenin 1930 yılında yayımlandığı ve 1990'lara kadar aralıklarla yılda bir ya da en fazla iki makale yayımlandığı gözlemlenirken, 1990'lardan itibaren dergide yayınlanan makale sayısında keskin bir artış göze çarpmaktadır. 2000'lere gelinirken sert düşüş ve çıkışlar göstermeye başlayan makale sayıları 2008 yılı itibariyle daha yüksek bir ivme kazanmıştır. Bu durumun muhtemel sebebinin Amerika'dan dünyaya yayılan 2008 krizinin etkileri olduğu düşünülmektedir. Keza buhran ve kriz dönemlerinin ardından geçmişe yönelik araştırma yaparak sorunun kaynağına inmek için -Sanayi Devrimi konusu-nun seçilmiş olması şaşırtıcı değildir.

EHR'de, derginin ilk yayın yılı olan 1927'den 2019'a kadar Sanayi Devrimi konusyla ilgili toplam 130 makaleye ulaşılmıştır. Bu makalelerin ilki 1930 yılındadır. Sanayi Devrimi'yle birlikte değişen toplumsal ve iktisadi yapı konunun çok geniş bir alanda incelenmesine sebep olmuştur. Bunu incelenen makalelerin konuları ve anahtar kelimelerinden takip etmek mümkündür. Tespit edilen makalelerde 3 ve daha az sayıda geçen anahtar kelimeler dikkate alınmamasına rağmen 31 farklı anahtar kelime saptanmıştır. Bunun yanı sıra, Sanayi Devrimi temaları da bir hayli çeşitlidir. "Ücretler" anahtar kelimesi 17 makalede yer alarak en başta gelirken, ardından 11 makale ile "Ekonomik Büyüme", 10 makale ile "Yaşam Standartları", 7 makale ile "Tekstil", 6 makale ile "Kadın Emegi" ve "Tüketim", 5 makale ile "Beslenme" ve "Üretim", 4 makale ile "Demografi", "Sermaye", "Emek Pazarı" ve "Tarım", 3 makale ile "Kömür", "Yoksul Yardımı", "Genç Yaşta Evlilik", "Cinsiyet" ve "Çocuk Emegi", 2

makale ile “Girişimcilik”, “Risk Azaltma”, “İnovasyon”, “Sigortacılık”, “İktisadi Kurumlar”, “İplik Eğirme”, “Politik İktisat”, “Sanayi Devrimi Neden İlk Önce İngiltere’de gerçekleşti”, “Teknoloji” ve “Rant” gelmektedir. Bunların dışında birer kez anahtar kelime olmuş; “Çalışma Koşulları”, “Alım Gücü”, “Okur-Yazarlık”, “Ekolojik Kriz”, “Enerji Kullanımı”, “Metodoloji”, “İş Çevreleri”, “Yerel Hizmet Sektörü”, “Kanal ve Nehirler”, “Osmanlı”, “Tekel”, “Beşerî Sermaye”, “Endüstriyel Farklılıklar”, “Emlak Geliri”, “İrlanda Ekonomisi”, “Gübre Pazarı”, “İşlem Maliyeti”, “Kentleşme”, “Göç”, “Modern Ekonomi”, “Uzmanlaşma”, “Maliyet Hesabı”, “Adam Smith”, “Çitleme (Çevreleme)”, “XIII. Yüzyıl”, “Bibliyografi” ve “Hoşnutsuzluk” konuları bulunmaktadır.

EHR’de yayınlanmış Sanayi Devrimi konulu makalelerin %67’si tek yazarlı makalelerden oluşmaktadır. İki yazarlı makaleler %25’i oluştururken, üç yazarlı makaleler yalnızca %8’lik bir paya sahiptir. Dolayısıyla Sanayi Devrimi konulu makalelerin ezici çoğunluğunun tek yazarlı makalelerden oluştuğu ortadadır. Ancak 1990’lar itibariyle, öncesinde nadir rastlanan çok yazarlık durumu değişmiş, bu dönemden sonra yayınlanan makalelerde 2 ve 3 yazarlı makalelerin sayısında net bir artış gözlemlenmiştir. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri akademide artan ortak çalışma ve işbirliği kültürüdür.

EHR’de yayınlanmış Sanayi Devrimi konulu makalelerin en çok sayfa sayısına ulaştığı yıl aynı zamanda en çok makalenin de yayınlandığı yıl olan 2019’dur ve bu yılda yayınlanan konuyla ilgili makalelerin toplam sayfa sayısı 177’dir. En az sayfa sayısı ise 1978 yılında yayınlanan 4 sayfadır. Yıl bazında yayınlanan makale sayıları ile yine yıl bazında yayınlanan makale sayfa sayıları arasında büyük oranda paralellik gözlemlenmektedir. Tıpkı makale sayılarında da olduğu gibi 1990’lardan sonra sayfa sayılarında büyük bir artış olmuş ardından gelen yıllarda zaman zaman ciddi düşüşler ve artışlar yaşanmıştır. Bununla birlikte, *EHR*’de yayınlanmış Sanayi Devrimi konulu makalelerin toplam sayfa sayısı 2.594’tür.

EHR’de Sanayi Devrimi konusunda en çok makalesi yayınlanan yazar; 7 makale ile Robert C. Allen’dir. Hemen ardından 6 makale ile N. F. R. Crafts, 5 makale ile Sarra Horrell, 4 makale ile Jane Humphires, 3 makale ile Judy Stephenson ve yine 3 makaleye katkısıyla C. K. Harley gelmektedir.

İktisat Tarihi alanının en önemli süreli yayınlarından biri olan *EHR*’de Sanayi Devrimi tartışmalarının hız kesmeden sürdüğü ve yeni bakış açılarının literatürdeki yerini aldığı da

gözlemlenmektedir. Bu bağlamda en yakın tarihli ve dolayısıyla en yeni tartışma konusu *kadınlarda geç yaşta ilk evliliğdir*. *EHR*'de yapılan bu tartışmanın tarafları James Foreman-Peck & Peng Zhou ve Jeremy Edward & Sheilagh Ogilvie'dir. Foreman-Peck ve Zhou, makalelerinde kadınların geç yaşta yaptığı ilk evlilikleri sayesinde daha az doğum elde edildiğini ve nüfus artışını kısıtlayan bu durumun aynı zamanda kadınların gayri resmi öğrenimleri için daha büyük imkânlar sağladığını savunmaktadır. Bu sayede beşerî sermaye birikimi artmış ve dolaylı yoldan İngiltere'deki reel ücretlerin XIX. yüzyıl başlarındaki önemli artışına fırsat tanımıştır. Foreman-Peck ve Zhou'nun bu düşüncesinin yanlış ve sürdürülemez olduğunu düşünen J. Edward ve S. Ogilvie, İngiliz ekonomisindeki diğer etkenlerin görmezden geldiğini, erken modern dönem boyunca kadınlarda ilk evlilik yaşının yüksek olduğunu ve sanayileşmenin daha geç gerçekleştiği diğer Avrupa ülkelerinin dikkate alınmadığını iddia etmektedir.

“Sanayi Devrimi neden ilk önce İngiltere'de gerçekleşti?” sorusu, *EHR*'de kendine yer bulan bir başka tartışma konusudur. Robert C. Allen, Britanya'da benzersiz bir ücret ve fiyat yapısının bulunduğunu, bu durumun da Sanayi Devrimi'ni açıklamanın anahtarı durumunda olduğunu ifade etmektedir. Allen'a göre, Britanya'da ücretler yüksek fakat buna oranla enerji fiyatları çok düşüktür. Dolayısıyla bu şartlar emek yoğun üretimden, sermaye ve enerji yoğun üretime geçişi mümkün kılan teknolojiler icat etmeye yöneltmiştir. Bununla birlikte yüksek ücretler İngiliz halkının eğitim-öğretim almasını sağladığından teknoloji arzını da arttırarak Sanayi Devrimi'ne imkân sağlamıştır. Bu konudaki düşüncesini aktaran N. F. R. Crafts, neden İngiltere ilk sorusunun yararlılığını vurgularken, İngiltere'nin o zamanki en yakın güç olan Fransa'dan farklılıklarının daha net belirlenmesi gerekliliğini savunmaktadır. Crafts'a göre, bu farklılar iyi bir şekilde belirlenmediği takdirde İngiliz ekonomisinin, Fransız ekonomisine göre avantajlarının bulunduğu iddia edilen bir listeden gereksiz çıkarımlar yapma tehlikesiyle karşı karşıya kalınacaktır.

Çok cepheli bir tartışma olan ücretler konusunda, İngiltere'nin Sanayi Devrimi'nde ilk olmasını sağlayan neden olarak ücretlerin yüksekliğini gösteren yaklaşıma karşı çıkan Sidney Pollard, en iyimser varsayımların bile İngiltere'de ücretlerdeki artışın hayal kırıklığından başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. Pollard, bu düşüncesinin kanıtı olarak da düşük ücretlerin, düşük yaşam standartları anlamına geldiğini ve XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de yaşanan sayısız salgının bu düşüncesini ispat ettiğini savunmaktadır. 1850'lerden sonra yaşanan reel

ücretlerdeki artışın ise kapitalistlerin fikirlerini değiştirmeleri ya da (kısmen etkisi olsa da) işçi sınıfı örgütlerinin kazanımları olmadığını, bunun sebebinin temel ekonomik değişikliklerin kendi sosyal etkilerini yaratması olarak görmektedir. Bu düşüncenin tersini savunan R. C. Allen, İngiltere’de ücretlerin diğer Avrupa ülkeleri ve Asya ile kıyaslandığında yüksek olduğunu, İngiltere’de enerji ve sermaye fiyatlarının ise diğer ülkelere kıyasla oldukça düşük olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca neden İngiltere’nin ücretlerinin yüksek olduğu sorusuna yanıt olarak bunun Britanya’nın uluslararası ekonomideki erken dönem başarısının bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. İngiltere’de ücretlerin yüksek olduğuna katılmadığını belirten J. Stephenson’a göre ise, İngiltere’de yüksek ücret argümanını oluşturmak için kullanılan temel ücret serisi Londra’daki inşaatçıların ücretleridir. Bu verileri tekrar inceleyen Stephenson, geçmişte işçi ve zanaatkarlar tarafından alınan ücret raporlarının aslında işçi ücretlerini değil, önemli inşaatların müteahhitlerinin müşterilerine uyguladığı bir tür hizmet bedelini, daha açıkçası kendi ücretlerini göstermektedir. Dolayısıyla müteahhitlerin yüksek kar marjları hesaba katılınca, Londra inşaatlarındaki fiili işçi ücretleri başta Allen olmak üzere diğer savunucuları tarafından belirtilen seviyelerin oldukça altındadır.

İngiltere halkının yaşam standartları tartışması bir sessizlik döneminden sonra 1950’lerin sonları itibariyle yeniden hararetlenmiştir. S. Pollard, şehir yaşamına uyum zorluklarının, endüstriyel iş ritminin ve kapitalistlerin hızla yükselen gelirlerinin, proletarya arasında bir baskı, sömürü ve alçalma duygusu uyandırdığını belirtmiştir. Benzer bir düşünceyle E. J. Hobsbawm, Sir J. Clapham ve T. S. Ashton’un yaşam standartları hakkındaki iyimser görüşlerine karşı çıkmıştır. Clapham ve Ashton’un iyimser argümanı şudur; şimdiki tahminlere güvenilebilirse milli gelirdeki artış büyüklüğüyle paralel olarak kişi başına reel ücret de ortalama olarak artmıştır. Ancak Hobsbawm, Britanya’daki gibi büyük bir zenginlik ve üretim kapasitesi artışının emekçi yoksulların yaşam standartlarında bir artış sağlayacağına inanmamaktadır. Zira Hobsbawm, bunun için yeterli kanıt olmadığını savunmaktadır. R. C. Allen’a göre, Sanayi Devrimi’nde yaşam standartları tartışmasına yön veren yine Britanya’daki ücretlerdir. Allen’a göre bu durum, yüksek ücretler sayesinde İngiltere’deki çalışanların yurtdışındaki birçok meslektaşından daha fazla yiyecek-içecek satın alabileceği anlamına gelmektedir. Gregory Clark, ulusal ölçekte ve bölgesel olarak erkek İngiliz çiftlik işçilerinin reel ücretlerini hesapladığını ve kırsal yaşam maliyetlerini tahmin ettiğini ileri sürmüştür. Clark’a göre, çiftlik ücretleri yalnızca 1820’lerde yükselmiş ve reel günlük ücretler Sanayi

Devrimi'nden önceki yüzyıllardaki seviyelerinin üstüne çıkmayı başlamıştır. 1860'larda çiftlik ücretleri 1670-1769 ortalamasının ancak %46 üzerine çıkabilmiştir. Bu şekilde değerlendirilince çiftliklerdeki reel ücretler şehirlere göre daha yüksektir. Fakat toprak kiralari ve sermaye getirileri dikkate alınınca, tarımsal üretkenlikte 1820 öncesi veya sonrası bir kazanımdan bahsedilemeyecektir. Buna karşıt bir düşünce belirten S. Broadberry ve arkadaşları, Clark'ın İngiliz tarımsal üretimin ölçüğü hakkındaki iddialarının tarihsel ve coğrafi gerçeklere aykırı olduğunu iddia etmektedir. Broadberry ve arkadaşlarına göre, Clark'ın gelire dayalı tahminleri yalnızca erkekleri kapsamaktadır ve yıl içi çalışılan günlerin sabit olduğunu varsaymaktadır. Buna karşın Broadberry ve arkadaşları, çıktı tarafından yapılan bir değerlendirmenin daha doğru olduğunu, nüfus eğilimleriyle daha uygun bir kolerasyon içereceğini ve yavaş yavaş zenginliği artan bir ekonomiyle daha tutarlı olacağını ifade etmektedir. Bu tartışmaların yanı sıra, bu çalışmada yaşam standartları başlığı altında değerlendirilmiş olan beslenme, tüketim eşitsizliği ve çalışma koşulları da tartışmalar içermektedir.

T. Leunig ve S. Broadberry arasında geçen tekstil konulu tartışmada Leunig, tekstilde verimlilik konusunda düşüncesini belirtmiş, Broadberry'nin New England'ın pamuk eğirmede Lancashire'dan daha düşük verimlilik seviyelerine sahip olduğunu göstermek için mikro düzey ABD verilerini kullandığını ifade etmiştir. Broadberry'nin üretim sayımlarından çıkardığı sonuçların tutarsız olduğunu ileri süren Leunig'e göre bu tutarsızlığın sebebi, heterojen iplik (yarn) üretimini kümelemeye yönelik zayıf sayım teknikleridir. Bu tartışmaya Knick Harley ve J. Guenca Estaban tekstil fiyatları üzerinden dâhil olmuştur. J. G. Estaban, 1750-1850 dönemiyle ilgili son istatistiksel çalışmaların tekstil ürünleri fiyatlarının 1810'ların sonlarına kadar yükseldiği varsayımını içerdiğini iddia etmektedir. Estaban'a göre XIX. yüzyılın başında yükselen tekstil fiyatları fikri Hueckel'in endüstriyel fiyat endeksiyle başlamıştır. Ardından Tucker'ın giyim fiyatları eklenmiştir. Sonrasında Craft, Lindert ve Williamson tarafından tutulan ücret deflatörleriyle birlikte İngiliz ekonomisinin genel denge modelini sağlamaya başladığı çıkarımı yapılmıştır. Buna karşın, Estaban'ın görüşlerinin yine de olumlu yanlarının olduğunu ifade eden K. Harley ise genel itibariyle Estaban'ın iddialarının yanlış olduğunu savunmuştur.

Robert C. Allen, birçok tartışmalı konuda olduğu gibi Sanayi Devrimi'nde 'devrim' terimiyle karşılanabilecek kadar kısa süreli bir süreksizlik (discontinuity) yaşandı mı

tartışmasında da düşüncesini belirtmiştir. Allen'a göre ne ekonomide ne de teknolojiye sert bir kırılma olmuştur, aksine Sanayi Devrimi XVI. yüzyılda başlayan gelişmelerin sonucudur. Aynı düşüncüyü paylaşan D. Greasley ve L. Oxley'e göre de Sanayi Devrimi süreksizlikten ziyade aşamalılığın bir zaferi olmuştur. Craft ve Harley'e göre ise Sanayi Devrimi makroekonomik bir devir olarak tanımlamak, çıktı inovasyonlarının süreksizlik sırasında kalıcı, diğer zamanlarda geçici olduğunun tespit edilmesini gerektirmektedir. Ayrıca Crafts ve Harley, 1780-1851 döneminde endüstriyel çıktı tahminlerinin tarihsel bir süreksizliği gösterdiğini savunmaktadır. Fakat Crafts ve Harley, endüstrinin genel olarak bir zamanlar düşünüldüğünden çok daha yavaş büyüdüğünü ifade etmiştir.

Sanayi Devrimi sürecinde üretim artışı konusundaki düşüncesini bildiren R. V. Jackson'a göre 1730-1830 dönemi için hesaplanan yeni endeks üretim artışını gösterme konusunda öncülleri gibi varsayımsal olduğu kadar zayıf bir temele dayandırılmıştır. Crafts'ın tahminlerinin gerçeğe kısmen daha yakın olduğunu ifade eden Jackson'a göre yine de ciddi zayıflıklar barındırmaktadır. Buna karşın N. F. R. Crafts ve C. K. Harley, kendileri tarafından hazırlanan önceki endekslerin yeni verilerle revize edildiğini bununla birlikte on yıl önceki genel tablonun hâlâ kabul edilebilir olduğunu iddia etmektedir. Crafts ve Harley'e göre Britanya ekonomisinin büyümesi tarihsel olarak benzersiz ve uluslararası olarak dikkate değerdir.

İngiltere'nin yüksek ücretli bir ekonomi olduğunu kabul ederek İngiltere'de ücretlerin yüksekliği tartışmasında düşüncesini pozitif yönde belirten Jane Humphries, asıl tartışma konusunun metodoloji ve perspektif olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Humphries'e göre, sadece erkekler ve erkek ücretlerini dikkate alan bir yüksek ücretli ekonomi açıklaması yanıltıcıdır. Zira bu durumda kadınların ve çocukların göreceli kalori ihtiyaçları hafife alınarak yaşam standartları görüşünü tarih dışı ve yanlış bir ev ekonomisine dayandırılmıştır. Metodoloji konusundaki yazısında R. M. Hartwell, iktisat tarihinin büyük ölçüde, iktisatçıların ekonomik büyüme olarak adlandırdığı şeyin belgelendirilmesi ve açıklanmasıyla ilgilendiğini düşünmektedir. Hartwell'e göre, büyümeye ilişkin açıklamaların çoğunun sistematik olmayan doğası farkedilmeli ve çıkarımların sıklıkla yetersiz verilerden elde edilen kötü sonuçlar olduğu anlaşılmalıdır. Zira Hartwell'e göre bu çıkarımlar, güvenilir verilerin sistematik ve bilimsel olmayan bir şekilde sıralanmasıyla yanıltıcı hale getirilen varsayımlardır.

Alanının öncüsü olan, iktisat tarihi literatüründeki tartışma ve eğilimleri yansıtan *EHR*'de incelenen makaleler göstermiştir ki; Sanayi Devrimi hakkındadaki tartışmalı konular, en az fikir birliği olan konular kadar fazladır. Geçen bunca yıla rağmen hâlâ bu kadar çok tartışma olmasının en belirgin nedenleri; veri yetersizliği (ya da hiç olmaması) ve taraflı bakış açılarıdır. Bu çalışmayla elde edilen kazanımlar sayesinde, Sanayi Devrimi'ne ilişkin yerleşik tezlerin iktisat tarihçileri tarafından daha fazla sorgulamaya başladığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışma sonrasında, Sanayi Devrimi'ni farklı yayıncılar tarafından yayınlanan iktisat tarihi dergilerinin karşılaştırılması ile yeniden değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Ayrıca, Sanayi Devrimi'ne İngiltere menşeli kaynaklar kadar Sanayi Devrimi döneminde İngiltere'nin hemen ardından sanayileşmesini gerçekleştiren Fransa ve Almanya'nın tecrübelerini aktaran kaynakların da dikkate alındığı bir araştırma ile bakmanın büyük resmin çok daha detaylı bir görünüşünü elde etmeyi sağlayacağı muhakkaktır.

EK 1; EHR' de Yayınlanan Sanayi Devrimi Konulu Yararlanılmış Makalelerin Kronolojik Listesi

- HAMMOND, J. L. (Ocak 1930). "*The Industrial Revolution and Discontent*". **The Economic History Review**, 215-228.
- HEATON, H. (Ocak 1931). "*Benjamin Gott and the Insutrial Revolution*". **The Economic History Review**, 45-66.
- ASHTON, T. S. (Ekim 1934). "*Studies in Bibliography: III. The Industrial Revolution*", **The Economic History Review**, 3-24.
- MARSHALL, T. H. (Nisan 1935). "*The Population of England and Wales from the Industrial Revolution to the World War*". **The Economic History Review**, 65-78.
- CARUS-WILSON, E. M. (Ekim 1941). "*An Industrial Revolution of the Thirteenth Century*". **The Economic History Review**, 39-60.
- CLOW, A., & CLOW, N. L. (1945). "*Vitriol in the Industrial Revolution*". **The Economic History Review**, 44.
- MELMAN, S. (Ağustos 1949). "*An Industrial Revolution in the Cotton South*". **The Economic History Review**, 59-72.
- HECKSCHER, E. F. (Nisan 1950). "*Swedish Population Trends Before The Industrial Revolution*". **The Economic History Review**, 266-278.
- CHAMBERS, D. (1953). "*Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolution*". **The Economic History Review**, 319-343.
- MUSSON, A. E. (Nisan 1958). "*Newspaper Printing in the Inustrial Revolution*". **The Economic History Review**, 411-426.
- POLLARD, S. (1958). "*Investment, Consumption and the Industrial Revolution*". **The Economic History Review**, 215-26.
- KOEBNER, R. (Nisan 1959). "*Adam Smith and the Industrial Revolution*". **The Economic History Review**, 381-91.
- WRIGLEY, E. A. (Ağustos 1962). "*The Economic History Review*". **The Economic History Review**, 1-204.
- HOBBSAWN, E. J. (1963). "*The Standard of Living During the Industrial Revolution: A Discussion*". **The Economic History Review**, 119-134.
- POLLARD, S. (1963). "*Factory Discipline in the Industrial Revolution*". **The Economic History Review**, 254-71.
- BYTHELL, D. (1964). "*The Hand-Loom Weavers in the English Cotton Industry During the Industrial Revolution: Some Problems*". **The Economic History Review**, 339.

- HARTWELL, R. M. (1965). “*The Causes of the Industrial Revolution An Essay in Methodology*”. **The Economic History Review**, 164-82.
- MCKENDRICK, N. (Nisan 1970). “*Josiah Wedgwood and Cost Accounting in the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 45-67.
- RICHARDS, E. S. (Şubat 1973). “*Structural Change in a Regional Economy: Sutherland and the Industrial Revolution, 1780-1830*”. **The Economic History Review**, 63-76.
- CRAFTS, N. F. (Ağustos 1977). “*Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question, 'Why Was England First?'*”. **The Economic History Review**, 429-41.
- O'BRIEN, P. K. (Şubat 1977). “*Agriculture and the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 166-81.
- CRAFTS, N. F. (Kasım 1978). “*Entrepreneurship and A Probabilistic View of the British Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 610-4.
- WEST, E. G. (Ağustos 1978). “*Literacy and the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 369-83.
- HOPKINS, E. (Şubat 1982). “*Working Hours and Conditions During the Industrial Revolution: A Re-Appraisal*’l. **The Economic History Review**, 52-66.
- LINDERT, P. H., & WILLIAMSON, J. G. (Şubat 1983). “*English Workers' Living Standards During the Industrial Revolution: A New Look*”. **The Economic History Review**, 1-25.
- BOTHAM, F. W., & HUNT, E. H. (Ağustos 1987). “*Wages In Britain During The Industrial Revolution*”, **The Economic History Review**, 380-99.
- TURNBULL, G. (Kasım 1987). “*Canals, Coal and Regional Growth During the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 537-60.
- RICHARDSON, P. (Kasım 1989). “*The Structure of Capital During the Industrial Revolution Revisited: Two Case Studies from the Cotton Textile Industry*”. **The Economic History Review**, 484-503.
- O'BRIEN, P., GRIFFITHS, T., & HUNT, P. (Ağustos 1991). “*Political Components of the Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industry, 1660-1774*”. **The Economic History Review**, 395-423.
- JACKSON, R. V. (Şubat 1992). “*Rates of Industrial Growth During the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 1-23.
- CRAFTS, N. F. (Kasım 1992). “*Output Growth and the British Industrial Revolution: A Restatement of the Crafts-Harley View*”. **The Economic History Review**, 703-30.

- FLOUD, R., WATCHTER, K. W., & GREGORY, A. (Şubat 1993). “*Measuring Historical Heights-Short Cuts or the Long Way Round: A Reply to Komlos*”, **The Economic History Review**, 145-54.
- KOMLOS, J. (Şubat 1993). “*The Secular Trend in the Biological Standard of Living in the United Kingdom, 1730-1860*”. **The Economic History Review**, 115-44.
- KOLMOS, J. (Mayıs 1993). “*Further Thoughts on the Nutritional Status of the British Population*”. **The Economic History Review**, 363-6.
- FLEISCHMAN, R. K., & TYSON, T. N. (Ağustos 1993). “*Cost Accounting During the Insustrial Revolution: The Present State of Historical Knowledge*”. **The Economic History Review**, 503-17.
- KOMLOS, J. (Aralık 1993). “*A Malthusion Episode Revisited: The Height of British and Irish Servants in Colonial America*”. **The Economic History Review**, 768-82.
- GRANTHAM, G. W. (Ağustos 1993). “*Divisions of Labour: Agricultural Productivity and Occupational Specialization in Pre-Industrial France*”. **The Economic History Review**, 478-502.
- NICHOLAS, S., & OXLEY, D. (Aralık 1993). “*The Living Standards of Women During the Industrial Revolution, 1795-1820*”. **The Economic History Review**, 723-49.
- ESTEBAN, J. C. (Şubat 1994). “*British Textile Prices, 1770-1831: Are British Growth Rates Worth Revising Once Again?*”. **The Economic History Review**, 66-105.
- HORRELL, S., HUMPHRIES, J., & WEALE, M. (Ağustos 1994). “*An Input-Output Table for 1841*”. **The Economic History Review**, 545-66.
- JACKSON, R. V. (Ağustos 1994). “*Inequality of Incomes and Lifespans in England*”. **The Economic History Review**, 508-24.
- CRAFTS, N. F., & MILLS, T. C. (Aralık 1994). “*The Industiral Revolution As a Macroeconomic Epoch: An Alternative View*”. **The Economic History Review**, 769-75.
- GREASLEY, D., & OXLEY, L. (Aralık 1994). “*Rehabilitation Sustained: The Industrial Revolution as a Macroeconomic Epoch*”. **The Economic History Review**, 760-8.
- LANDES, D. S. (Aralık 1994). “*What Room for Accident in History?: Explaining Big Changes by Small Events*”. **The Economic History Review**, 637-56.
- HORRELL, S., & HUMPRIES, J. (Şubat 1995). “*Women's Labour Force Partipation and the Transition to the Male-Breadwinner Family*”, 1790-1865. **The Economic History Review**, 89-117.
- BREZIS, E. S. (Aralık 1995). “*Foreign Capital Flows in the Century of Britain's Industrial Revolution: New Estimates, Controlled Conjectures*”. **The Economic History Review**, 46-67.

- SOLAR, P. M. (Aralık 1995). “*Poor Relief and English Economic Development Before the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 1-22.
- CLARK, G., HUBERMAN, M., & LINDERT, P. H. (Mayıs 1995). “*A British Food Puzzle, 1770-1850*”. **The Economic History Review**, 215-37.
- CRAFTS, N. F. (Ağustos 1995). “*Macroeconomic Inventions, Economic Growth, and Industrial Revolution in Britain and France*”. **The Economic History Review**, 591-98.
- JOHNSON, P., & NICHOLAS, S. (Ağustos 1995). “*Male and Female Living Standards in England and Wales, 1812-1857: Evidence from Criminal Height Records*”. **The Economic History Review**, 470-481.
- BURNETTE, J. (Mayıs 1997). “*An Investigation of the Female-Male Wage Gap During the Industrial Revolution in Britain*”. **The Economic History Review**, 257-81.
- PEARSON, R. (Mayıs 1997). “*Towards an Historical Model of Services Innovation: The Case of the Insurance Industry, 1700-1914*”. **The Economic History Review**, 235-56.
- BOYER, G. R., & HATTON, T. J. (Kasım 1997). “*Migration and Labour Market Integration in Nineteenth-Century England and Wales*”, **The Economic History Review**,
- HARRIS, R. (Aralık 1997). “*Political Economy, Interest Groups, Legal Institutions, and the Repeal of the Bubble Act in 1825*”. **The Economic History Review**, 675-96.
- CRAFTS, N. F. (Aralık 1997). “*Some Dimensions of the 'Quality of life' During the British Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 617-39.
- SZRETER, S., & MOONEY, G. (Şubat 1998). “*Urbanization, Mortality, and the Standard of Living Debate: New Estimates of the Expectation of Life at Birth in Nineteenth-Century*”. **The Economic History Review**, 84-112.
- HARLEY, C. K. (Şubat 1998). “*Cotton Textile Price and the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 49-83.
- GORSKY, M. (Ağustos 1998). “*The Growth and Distribution of English Friendly Societies in the Early Nineteenth Century*”. **The Economic History Review**, 489-511.
- ALLEN, R. C. (Mayıs 1999). “*Tracking the Agricultural Revolution in England*”. **The Economic History Review**, 209-35.
- HORRELL, S., & OXLEY, D. (Ağustos 1999). “*Crust or Crumb?: Intrahousehold Resource Allocation and Male Breadwinning in Late Victorian Britain*”. **The Economic History Review**, 494-522.
- HARLEY, C. K. (Aralık 1999). “*Cotton Textile Prices Revisited: A Response to Cuenca Estaban*”. **The Economic History Review**, 756-65.
- CUNNINGHAM, H. (Ağustos 2000). “*The Decline of Child Labour: Labour Markets and Family Economies in Europe and North America Since 1830*”. **The Economic History Review**, 409-28.

- CLARK, G. (Ağustos 2001). “*Farm Wages and Living Standards in the Industrial Revolution: England, 1670-1869*”. **The Economic History Review**, 477-505.
- PEARSON, R., & RICHARDSON, D. (Aralık 2001). “*Business Networking in the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 657-679.
- VERDON, N. (Mayıs 2002). “*The Rural Labour Market in the Early Nineteenth Century: Women's and Children's Employment, Family Income, and the 1834 Poor Law Report*”. **The Economic History Review**, 299-323.
- ZANDEN, J. L. (Aralık 2002). “*The Revolt of the Early Modernists and the First Modern Economy: An Assessment*”. **The Economic History Review**, 619-41.
- LEUNIG, T. (Şubat 2003). “*A British Industrial Success: Productivity in the Lancashire and New England Cotton Spinning Industries a Century Ago*”. **The Economic History Review**, 90-117.
- BRUNT, L. (Aralık 2003). “*Rehabilitating Arthur Young*”. **The Economic History Review**, 265-99.
- BRUNT, L. (Ağustos 2003). “*Mechanical Innovation in the Industrial Revolution: The Case of Plough Design*”. **The Economic History Review**, 444-77.
- OXLEY, D. (Aralık 2003). “*The Seat of Death and TERROR: Urbanization, Stunting, and Smallpox*”. **The Economic History Review**, 623-56.
- CEARY, F. & STARK, T. (Mayıs 2004). “*Trends in Real Wages During the Industrial Revolution: A View from Across the Irish Sea*”, **The Economic History Review**, 362-95.
- CARNEVALI, F. (Ağustos 2004). “*Crooks, Thieves, and Receivers: Transaction Costs in Nineteenth Century Industrial Birmingham*”. **The Economic History Review**, 533-50.
- BURNETTE, J. (Aralık 2004). “*The Wages and Employment of Female Day Labourers in English Ariculture, 1740-1850*”. **The Economic History Review**, 664-90.
- KING, P. (Şubat 2005). “*The Production and Consumption of Bar Iron in Early Modern England and Wales*”. **The Economic History Review**, 1-33.
- WILLIAMS, S. (Ağustos 2005). “*Poor Relief, Labourers' Households and Living Standards in Rural England c.1770-1834*”. **The Economic History Review**, 485-519.
- BRUNT, L. (Mayıs 2007). “*Where There's Muck, There's Brass: The Market for Manure in the Industrial Revolution.*” **The Economic History Review**, 333-372.
- OGILVIE, S. (Aralık 2007). “*Whatever Is, Is Right? Economic Institutions in Pre-Industrial Europe*”. **The Economic History Review**, 649-84.
- BOOT, H. M., & MAINDONALD, J. H. (Mayıs 2008). “*New Estimates of Age and Sex Specific Earnings and the Male Female Earnings Gap in the British Cotton Industry, 1833-1906*”. **The Economic History Review**, 380-408.

- GRIFFITHS, T., HUNT, P., & O'BRIEN, P. (Ağustos 2008). “*Scottish, Irish, and Imperial Connections: Parliament, the Three Kingdoms, and the Mechanization of Cotton Spinning in Eighteenth Century Britain*”. **The Economic History Review**, 625-50.
- TEMIN, P., & VOTH, H. J. (Ağustos 2008). “*Private Borrowing During the Financial Revolution: Hoare's Bank and Its Customers, 1702-24*”. **The Economic History Review**, 541-64.
- BIELENBERG, A. (Aralık 2008). “*What Happened to Irish Industry After the British Industrial Revolution? Some Evidence From the First UK Census of Production in 1907*”. **The Economic History Review**, 820-41.
- BOGART, D. (Şubat 2009). “*Turnpike Trusts and Property Income: New Evidence on the Effects of Transport Improvements and Legislation in Eighteenth Century England*”. **The Economic History Review**, 128-52.
- Van POPEL, F. W. A., & HENDRIK, S. E. (Şubat 2009). “*Diffusion of a Social Norm: Tracing the Emergence Housewife in the Netherlands, 1812-1922*”, **The Economic History Review**, 99-127.
- LEWIS, R. (Mayıs 2009). “*Industrial Districts and Manufacturing linkage: Chicago's Printing Industry, 1880- 1950*”. **The Economic History Review**, 366-87.
- TAN, E. S. (Mayıs 2009). “*Market Structure and the Coal Cartel in Early Nineteenth Century England*”. **The Economic History Review**, 350-65.
- ALLEN, R. C. (Ağustos 2009). “*Agricultural Productivity and Rural Incomes in England and the Yangtze Delta, c.1620-1820*”. **The Economic History Review**, 525-550.
- CRAYEN, D., & BATEN, J. (Mayıs 2010). “*New Evidence and New Methods to Measure Human Capital Inequality Before and During the Industrial Revolution: France and the US in the Seventeenth to Nineteenth Centuries*”. **The Economic History Review**, 452-78.
- LEVENE, A. (Aralık 2010). “*Parish Apprenticeship and the Old Poor Law in London*”. **The Economic History Review**, 915-41.
- ZAHEDIEH, N. (Aralık 2010). “*Regulation, Rent-seeking, and the Glorious Revolution in the English Atlantic Economy*”. **The Economic History Review**, 865-90.
- HOFFMAN, P. T. (Şubat 2011). “*Prices, The Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage in Violence*”. **The Economic History Review**, 39-59.
- TAN, E. (Şubat 2011). “*Scrip As Private Money, Monetary Monopoly, and the Rent-Seeking State in Britain*”. **The Economic History Review**, 237-55.
- PAMUK, Ş., & WILLIAMSON, J. G. (Şubat 2011). “*Ottoman De-Industrialization, 1800-1913: Assessing the Magnitude, Impact, and Response*”. **The Economic History Review**, 159-84.

- ALLEN, R. C. (2011). “*Why the Industrial Revolution Was British: Commerce, Induced Invention, and the Scientific Revolution*”. **The Economic History Review**, 64(2), 357-384.
- ALLEN, R. C., & WEISDORF, J. L. (Ağustos 2011). “*Was There an 'Industrial Revolution' Before the Industrial Revolution? An Empirical Exercise for England, c.1300-1830*”. **The Economic History Review**, 715-29.
- BURNETTE, J. (Ağustos 2012). “*Child Day-Labourers in Agriculture: Evidence from Farm Accounts, 1740- 1850*”. **The Economic History Review**, 1077-99.
- ALFANI, G., & GOURDON, V. (Temmuz 2012). “*Entrepreneurs, Formalization of Social Ties, and Trustbuilding in Europe (Fourteenth to Twentieth Centuries)*”. **The Economic History Review**, 1005-28.
- KIRBY, P. (Ağustos 2012). “*Attendance and Work Effort in the Great Northern Coalfield, 1775- 1864*”. **The Economic History Review**, 961-83.
- MAW, P., WYKE, T., & KIDD, A. (Aralık 2012). “*Canals, Rivers, and the Industrial City: Manchester's Industrial Waterfront, 1790-1850*”. **The Economic History Review**, 1495-523.
- HORRELL, S., & OXLEY, D. (Aralık 2012). “*Bringing Home the Bacon? Regional Nutrition, Stature, and Gender in the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 1354-79.
- FIELD, J. F. (Şubat 2013). “*Domestic Service, Gender, and Wages in Rural England, c. 1700-1860*”. **The Economic History Review**, 249-72.
- HUMPHRIES, J. (Mayıs 2013). “*Childhood and Child Labour in the British industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 395-418.
- HUMPHRIES, J. (Ağustos 2013). “*The Lure of Aggregates and the Pitfalls of the Patriarchal Perspective: A Critique of the High Wage Economy Interpretation of the British Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 693-714.
- OWEN, T. C. (Ağustos 2013). “*Measuring Business Cycles in the Russian Empire*”. **The Economic History Review**, 895-916.
- THOMPSON, S. J. (Ağustos 2013). “*The First Income Tax, Political Arithmetic, and the Measurement of Economic Growth*”. **The Economic History Review**, 873-94.
- GAZELEY, I., & HORRELL, S. (Ağustos 2013). “*Nutrition in the English Agricultural Labourer's Household Over the Course of the Long Nineteenth Century*”. **The Economic History Review**, 757-84.
- DUDLEY, C. (Kasım 2013). “*Party Politics, Political Economy, and Economic Eevelopment in Early Eighteenth Century Britain*”. **The Economic History Review**, 1084-100.

- BOLT, J., & ZANDEN, J. L. (Ağustos 2014). “*The Maddison Project: Collaborative Research on Historical National Accounts*”. **The Economic History Review**, 627-51.
- ALLEN, R. C. (2015). “*The High Wage Economy and the Industrial Revolution: A Restatement*”. **The Economic History Review**, 1-22.
- HORRELL, S., HUMPHRIES, J., & SNEATH, K. (Ağustos 2015). “*Consumption Conundrums Unravelling*”. **The Economic History Review**, 830-857.
- JUSTMAN, M., & Van Der BEEK, K. (Kasım 2015). “*Market Forces Shaping Human Capital in Eighteenth Century London*”, **The Economic History Review**, 1177-207.
- MALANIMA, P. (Ocak 2016). “*Energy Consumption in England and Italy, 1560- 1913. Two Pathways Toward Energy Transition*”. **The Economic History Review**, 78-103.
- MARTINEZ-GALARRAGA, J., & PRAT, M. (Nisan 2016). “*Wages, Prices, and Technology in Early Catalan Industrialization*”. **The Economic History Review**, 548-74.
- BOHMAN, M. (Ocak 2017). “*Conditional Crisis? Ecological Challenges and Conditions of Growth During the Agricultural Revolution in Southern Sweden, c. 1700- 1900*”. **The Economic History Review**, 171-86.
- THOMADAKIS, S., GOUNOPOULOS, D., NOUNIS, C. P., & RIGINOS, M. (Eylül 2018). “*Innovation and Upheaval: Early Growth in the Greek Capital Market Listing and IPOs from 1880 to World War II in the Athens Stock Exchange*”. **The Economic History Review**, 859-92.
- CARMONA, J., & LAMPE, M., & ROSES, J. (Mayıs 2017). “*Housing Affordability During the Urban Transition in Spain*”, **The Economic History Review**, 632-58.
- DOWNS, C. (Mayıs 2017). “*Networks, Trust, and Risk Mitigation During the American Revolutionary War: A Case Study*”. **The Economic History Review**, 509-28.
- PFISTER, U. (Temmuz 2017). “*The Timing and Pattern of Real Wage Divergence in Pre-Industrial Europe: Evidence from Germany, c. 1500- 1850*”. **The Economic History Review**, 701-29.
- STEPHENSON, J. Z. (Şubat 2018). “*Real Wages? Contractors, Workers, and Pay in London Building Trades, 1650- 1800*”. **The Economic History Review**, 106-32.
- BROADBERRY, S., CAMPBELL, B., & ALEXANDER, K. (Mayıs 2018). “*Clark's Malthus Delusion: Response to Farming England 1200- 1800*”. **The Economic History Review**, 639-64.
- FOREMAN-PECK, J., & ZHOU, P. (2018). “*Late Marriage As a Contributor to the Industrial Revolution in England*”. **The Economic History Review**, 1073-99.
- DONGES, A., & SELGERT, F. (Nisan 2018). “*Technology Transfer Via Foreign Patents in Germany, 1843- 77*”. **The Economic History Review**, 182-208.

- ALLEN, R. C. (Ocak 2019). “*Class Structure and Inequality During the Industrial Revolution: Lessons from England's Tables, 1688- 1867*”. **The Economic History Review**, 88-125.
- SCHNEIDER, B. (Şubat 2019). “*Spinning the Industrial Revolution*”, **The Economic History Review**, 126-55.
- ALLEN, R. C. (Nisan 2019). “*Real Wages Once More: A Response to Judy Stephenson*”. **The Economic History Review**, 738-54.
- BOTTOMLEY, S. (Nisan 2019). “*The Returns to Invention During the British Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 510-3.
- KELLY, M., & GRADA, C. (Mayıs 2019). “*Speed Under Sail During the Early Industrial Revolution, 1750-1830*”, **The Economic History Review**, 459-80.
- STEPHENSON, J. Z. (Mayıs 2019). “*Mistaken Wages: The Cost of Labour in the Early Modern English Economy, a Reply to Robert C. Allen*”, **The Economic History Review**, 755-69.
- STEPHENSON, J. Z. (Mayıs 2019). “*Working Days in a London Construction Team in the Eighteenth Century: Evidence From St Paul's Cathedral*”. **The Economic History Review**, 409-30.
- FOREMAN-PECK, J., & ZHOU, P. (Kasım 2019). “*Response to Edwards and OGILVIE*”. **The Economic History Review**, 1447-50.
- EDWARDS, J., & OGILVIE, S. (Aralık 2019). “*What Can We Learn From a Race With One Runner? A Comment on Foreman-Peck and Zhou, ‘Late Marriage As a Contributor to the Industrial Revolution in England’*”. **The Economic History Review**, 1436-46.
- HUMPHRIES, J., & SCHNEIDER, B. (2019). “*Spinning the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 126-155.

KAYNAKÇA

- ALFANI, G., & GOURDON, V. (Temmuz 2012). ‘*Entrepreneurs, Formalization of Social Ties, and Trustbuilding in Europe (Fourteenth to Twentieth Centuries)*’. **The Economic History Review**, 1005-28.
- ALLEN, R. C. (2011). ‘*Why The Industrial Revolution Was British: Commerce, Induced Invention, and the Scientific Revolution*’. **The Economic History Review**, 64(2), 357-384.
- ALLEN, R. C. (2015). ‘*The High Wage Economy and the Industrial Revolution: A Restatement. Economic History Review*’, 1-22.
- ALLEN, R. C. (Ağustos 2009). ‘*Agricultural Productivity and Rural Incomes in England and the Yangtze Delta, c.1620-1820*’. **The Economic History Review**, 525-50.
- ALLEN, R. C. (Mayıs 1999). ‘*Tracking the Agricultural Revolution in England*’. **The Economic History Review**, 209-35.
- ALLEN, R. C. (Nisan 2019). ‘*Real Wages Once More: A Response to Judy Stephenson*’. **The Economic History Review**, 738-54.
- ALLEN, R. C. (Ocak 2019). ‘*Class Structure and Inequality During the Industrial Revolution: Lessons from England's Tables, 1688- 1867*’. **The Economic History Review**, 88-125.
- ALLEN, R. C., & WEISDORF, J. L. (Ağustos 2011). ‘*Was There an 'Industrial Revolution' Before the Industrial Revolution? An emprical Exercise for England, c.1300-1830*’. **The Economic History Review**, 715-29.
- ALTER, G. & CLARK, G. (Ağustos 2012). ‘*The Demographic Transition and Human Capital*’, Kevin H. O’Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press. 43-69.
- ARSLAN, R., & ERGÜN, H. (2012). ‘*John Hicks'e Göre Tarım Merkantilizminden Sanayi Devrimine Emegın Evrimi*’. **Emek ve Toplum**, 117-126.
- ASHTON, T. S. (Ekim 1934). ‘*Studies in Bibliography: III. The Industrial Revolution*’, **The Economic History Review**, 3-24.
- ATEŞ, D. (2008). ‘*Industrial Revolution: Impetus Behind the Globalization*’. *Yönetim ve Ekonomi*, **Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F.**, 31-48.
- BAKER, T. C. (Şubat 1985). ‘*What is Economic History*’, **History Today**, 36-8.
- BARKER, T. C. (Şubat 1977). ‘*The Beginnings of the Economic History Society*’. **The Economic History Review**, 1-19.
- BASILGAN, M. (Temmuz 2010). ‘*Alman Tarihçi Okulu'nun Joseph Alois Schumpeter Üzerine Etkisi*’. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 24-5.

- BELLAMY, J., & CLARK, B. (Ocak 2018). “*Nature, and Capital in the Industrial Revolution*”. **Monthly Review: An Independent Socialist Magazine**, 1-26.
- BERG, M. (2002). “*From Imitation to Invention: Creating Commodities in Eighteenth-Century Britain*”. **Economic History Review**, 1-30.
- BIELENBERG, A. (Aralık 2008). “*What happened to Irish Industry after the British Industrial Revolution? Some Evidence From the First UK Census of Production in 1907*”. **The Economic History Review**, 820-41.
- BİLGİLİ, E. (1998). “*Dış Ticaret, Ekonomik Kalkınma ve Sanayi Devrimi*”. **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 35-50.
- BLAUG, M. (1961). “*Productivity of Capital in the Lancashire Cotton Industry During the Nineteenth Century*”. **Economic History Review**, 359.
- BOGART, D. (Şubat 2009). “*Turnpike Trusts and Property Income: New Evidence on the Effects of Transport Improvements and Legislation in Eighteenth Century England*”. **The Economic History Review**, 128-52.
- BOGART, D., DRELICHMAN, M., GELDERBLOM, O. & ROSENTLHAL, J. L. (Ağustos 2012). “*State and Private Institutions*”, Kevin H. O’Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press.
- BOGART, D., LEFORS, M., & SATCHELL, A. E. (Ocak 2019). “*Canal Carriers and Creative Destruction in English Transport*”. **Explorations in Economic History**, 1-24.
- BOHMAN, M. (Ocak 2017). “*Conditional Crisis? Ecological Challenges and Conditions of Growth During the Agricultural Revolution in Southern Sweden, c. 1700- 1900*”. **The Economic History Review**, 171-86.
- BOLT, J., & ZANDEN, J. L. (Ağustos 2014). “*The Maddison Project: Collaborative Research on Historical National Accounts*”. **The Economic History Review**, 627-51.
- BOOT, H. M., & MAINDONALD, J. H. (Mayıs 2008). “*New Estimates of Age and Sex Specific Earnings and the Male Female Earnings Gap in the British Cotton Industry, 1833-1906*”. **The Economic History Review**, 380-408.
- BOTHAM, F. W., & HUNT, E. H. (Ağustos 1987). “*Wages In Britain During The Industrial Revolution*”, **The Economic History Review**, 380-99.
- BOTTOMLEY, S. (Nisan 2019). “*The Returns to Invention During the British Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 510-3
- BOYER, G. R., & HATTON, T. J. (Kasım 1997). “*Migration and Labour Market Integration in Nineteenth-Century England and Wales*”, **The Economic History Review**, 697-734.

- BOYER, G. R., & HATTON, T. J. (Ocak 2003). ‘*Migration and Labour Market Integration in Late Nineteenth-Century England and Wales*’. **The Economic History Review**, 697-734.
- BRANDT, L., MA, D., & RAWSKI, T. (Temmuz 2016). ‘*Industrialization in China*’. **Institute for the Study of Labor (IZA), Discussion Paper no. 10096**, 1-37.
- BREZIS, E. S. (Aralık 1995). ‘*Foreign Capital Flows in the Century of Britain's Industrial Revolution: New Estimates, Controlled Conjectures*’. **The Economic History Review**, 46-67.
- BRIGGS, A. (1959). **Age of Improvement**. London: Longmans, Green.
- Britannica, ‘*Industrial*’ Revolution, (2021, 04 27) Retrieved from <https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution>
- BROADBERRY, S., & O'ROURKE, K. H. (Ağustos 2012). ‘*Introduction to Volume 1*’. Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe** (pp. I-XIV). Cambridge University Press. 1-4.
- BROADBERRY, S., CAMPBELL, B., & ALEXANDER, K. (Mayıs 2018). ‘*Clark's Malthus Delusion: Response to Farming England 1200- 1800*’. **The Economic History Review**, 639-64.
- BRUNT, L. (Ağustos 2003). ‘*Mechanical Innovation in the Industrial Revolution: The Case of Plough Design*’. **The Economic History Review**, 444-77.
- BRUNT, L. (Aralık 2003). ‘*Rehabilitating Arthur Young*’. **The Economic History Review**, 265-99.
- BRUNT, L. (Mayıs 2007). ‘*Where There's Muck, There's Brass: The Market for Manure in the Industrial Revolution*’. **The Economic History Review**, 333-372.
- BURNETTE, J. (Ağustos 2012). ‘*Child Day-Labourers in Agriculture: Evidence from Farm Accounts, 1740- 1850*’. **The Economic History Review**, 1077-99.
- BURNETTE, J. (Aralık 2004). ‘*The Wages and Employment of Female Day Labourers in English Agriculture, 1740-1850*’. **The Economic History Review**, 664-90.
- BURNETTE, J. (Mayıs 1997). ‘*An Investigation of the Female-Male Wage Gap During the Industrial Revolution in Britain*’. **The Economic History Review**, 257-81.
- BYTHELL, D. (1964). ‘*The Hand-Loom Weavers in the English Cotton Industry during the Industrial Revolution: Some Problems*’. **The Economic History Review**, 339.
- ÇAKAŞ, C. Ö. (Mayıs 2019). ‘*18'inci Yüzyıldan 21'inci Yüzyıla Britanya'nın Akdeniz Politikasının Realist Bakış Açısı ile Analizi*’. **İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi**, 205-29.
- CAMERON, R., & NEAL, L. (2002). **A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present**. Oxford University Press.

- CARMONA, J., & LAMPE, M., & ROSES, J. (Mayıs 2017). ‘*Housing Affordability During the Urban Transition in Spain*’, **The Economic History Review**, 632-58.
- CARNEVALI, F. (Ağustos 2004). ‘*Crooks, Thieves, and Receivers: Transaction costs in Nineteenth Century Industrial Birmingham*’. **The Economic History Review**, 533-50.
- CARUS-WILSON, E. M. (Ekim 1941). ‘*An Industrial Revolution of the Thirteenth Century*’. **The Economic History Review**, 39-60.
- CEARY, F. & Stark, T. (Mayıs 2004). ‘*Trends in Real Wages During the Industrial Revolution: A View from Across the Irish Sea*’, **The Economic History Review**, 362-95.
- ÇEKEN, G., & YİĞİTBAŞIOĞLU, H. (2018). ‘*Sanayi Devrimi Öncesi Çöp ve Atık Yönetimi*’. **Ankara Üniversitesi Çevrebilim Dergisi**, 46-9.
- CHAMBERS, D. (1953). ‘*Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolution*’. **The Economic History**, 319-343.
- CHAMBERS, J. D. (Haziran 1961). ‘*The Workshop of the World. British Economic History From 1820-1880*’. London: Home University Library, Oxford University Press. **The Journal of History**, 265.
- CIPOLLA, C. M. (1962). **The Economic History of World Population**, Penguin Books, Baltimore.
- CLAPHAM, J. H. (1910). ‘*The Transference of the Worsted Industry from Norfolk to the West Riding*’. **The Economic Journal**, 195-210.
- CLARK, D. J. (Nisan 2007). ‘*Coal and the Industrial Revolution 1700-1869*’. **European Review of Economic History**, 39-72.
- CLARK, G. & JACKS, D. (Nisan 2007). ‘*Coal and the Industrial Revolution, 1700-1869*’, **European Review of Economic History**, Cambridge University Press, 39-72.
- CLARK, G. (Ağustos 2001). ‘*Farm Wages and Living Standards in the Industrial Revolution: England, 1670-1869*’. **The Economic History Review**, 477-505.
- CLARK, G., HUBERMAN, M., & LINDERT, P. H. (Mayıs 1995). ‘*A British Food Puzzle, 1770-1850*’. **The Economic History Review**, 215-37.
- CLOW, A., & CLOW, N. L. (1945). ‘*Vitriol in the Industrial Revolution*’. **The Economic History Review**, 44-55.
- COATS, A. W. (Şubat 1985). ‘*What is Economic History*’, **History Today**, 42-3.
- COLEMAN, D. (1956). ‘*Labour in the English Economy of the Seventeenth Century*’. **The Economic History Review**, 280-295.
- COLEMAN, D. C. (Eylül 1995). ‘*History, Economic History and The Numbers Game*’. **The Historiographical Journal**, 635-46.

- COLEMAN, D. C. (Şubat 1985). “*What is Economic History*”, **History Today**, 35-6.
com/2014/02/aksiyomatik-nedir-alberto-toscano.html 27 06 2021 tarihinde online olarak ziyaret edilmiştir.
- COX, G. W. (Şubat 2020). “*British State Development After the Glorious Revolution*”. **European Review of Economic History**, 24-45.
- CRAFTS, N. F. (1985). “*British Economic Growth During the Industrial Revolution*”. **The Journal of Economic History**, 790-2.
- CRAFTS, N. F. (Ağustos 1977). “*Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question, ‘Why was England First?’*”. **The Economic History Review**, 429-41.
- CRAFTS, N. F. (Ağustos 1995). “*Macroeconomic Inventions, Economic Growth, and Industrial Revolution in Britain and France*”. **The Economic History Review**, 591-98.
- CRAFTS, N. F. (Aralık 1997). “*Some Dimensions of the ‘Quality of life’ During the British Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 617-39.
- CRAFTS, N. F. (Kasım 1978). “*Entrepreneurship and a Probabilistic View of the British Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 610-4.
- CRAFTS, N. F. (Kasım 1992). “*Output Growth and the British Industrial Revolution: A Restatement of the Crafts-Harley View*”. **The Economic History Review**, 703-30.
- CRAFTS, N. F. R. (Şubat 1985) “*What is Economic History*”, **History Today**, 40-1.
- CRAFTS, N. F., & MILLS, T. C. (Aralık 1994). “*The Industrial Revolution as a Macroeconomic Epoch: An Alternative View*”. **The Economic History Review**, 769-75.
- CRAYEN, D., & BATEN, J. (Mayıs 2010). “*New Evidence and New Methods to Measure Human Capital Inequality Before and During the Industrial Revolution: France and the US in the Seventeenth to Nineteenth Centuries*”. **The Economic History Review**, 452-78.
- CUNNINGHAM, H. (Ağustos 2000). “*The Decline of Child Labour: Labour Markets and Family Economies in Europe and North America Since 1830*”. **The Economic History Review**, 409-28.
- DAUNTON, M. J. (Şubat 1985). “*What is Economic History*”, **History Today**, 38-9.
- DAVIS, R. (Aralık 1962). “*English Foreign Trade, 1700-1774*”. **The Economic History Review**, 285-303.
- DONGES, A., & SELGERT, F. (Nisan 2018). *Technology Transfer Via Foreign Patents in Germany, 1843- 77*. **The Economic History Review**, 182-208.

- DOWNS, C. (Mayıs 2017). ‘*Networks, Trust, and Risk Mitigation During the American Revolutionary War: A Case Study*’. **The Economic History Review**, 509-28.
- Dr Judy Stephenson. (2021 , 03 12). Retrieved from <https://ocesweb.ox.ac.uk/people/judy-stephenson>
- DUDLEY, C. (Kasım 2013). ‘*Party politics, Political Economy, and Economic Development in Early Eighteenth Century Britain*’. **The Economic History Review**, 1084-100.
- EDWARDS, J., & OGILVIE, S. (2019). ‘*What Can We Learn From a Race With One Runner? A Comment on Foreman-Peck and Zhou, 'Late Marriage as a Contributor to the Industrial Revolution in England'*’. **Economic History Review**, 1439-46.
- ERMİŞ, F. (2003). ‘*İktisatta Teorinin İmkânı: C. Menger ile G. Schmoller Arasındaki Metodoloji Tartışması (Methoderstreit)*’, **Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- ESTEBAN, J. C. (Şubat 1994). ‘*British Textile Prices, 1770-1831: Are British Growth Rates Worth Revising Once Again?*’ **The Economic History Review**, 66-105.
- Factsheet G4 General Series. (Ağustos 2010). *The Glorious ‘Revolution’*, House of Commons Information Office. 28 04 2021. Retrived from <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-information-office/g04.pdf>
- FIELD, J. F. (Şubat 2013). ‘*Domestic Service, Gender, and Wages in Rural England, c. 1700-1860*’. **The Economic History Review**, 249-72.
- FLEISCHMAN, R. K., & TYSON, T. N. (Ağustos 1993). ‘*Cost Accounting During the Insustrial Revolution: The Present State of Historical Knowledge*’. **The Economic History Review**, 503-17.
- FLOUD, R. (Şubat 1985). ‘*What is Economic History*’, **History Today**, 39-40.
- FLOUD, R., WATCHTER, K. W., & GREGORY, A. (Şubat 1993). ‘*Measuring Historical Heights-Short Cuts or the Long Way Round: A Reply to Komlos*’, **The Economic History Review**, 145-54.
- FOREMAN-PECK, J., & ZHOU, P. (2018). ‘*Late Marriage As a Contributor to the Industrial Revolution in England*’. **Economic History Review**, 1073-99.
- FOREMAN-PECK, J., & ZHOU, P. (Kasım 2019). ‘*Response to Edwards and Ogilvie*’. **The Economic History Review**, 1447-50.
- FOREMAN-PECK, J., & ZHOU, P. (Nisan 2019). ‘*Response to Edwards and Ogilvie*’. **The Economic History Review**, 3.
- GAZELEY, I., & HORRELL, S. (Ağustos 2013). ‘*Nutrition in the English Agricultural Labourer's Household Over the Course of the Long Nineteenth Century*’. **The Economic History Review**, 757-84.

- GEARY, F., & STARK, T. (Mayıs 2004). “Trends in Real Wages During the Industrial Revolution: A View from Across the Irish Sea”. **The Economic History Review**, 362-95.
- GENÇ, M. (2003). “Mehmet Genç ile Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine”. **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 369-84.
- GORSKY, M. (Ağustos 1998). “The Growth and Distribution of English Friendly Societies in the Early Nineteenth Century”. **The Economic History Review**, 489-511.
- GRAFE, R., & NEAL L. (Ağustos 2012). “The Servise Sector”, Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, 211-3.
- GRANTHAM, G. W. (Ağustos 1993). “Divisions of Labour: Agricultural Productivity and Occupational Specialization in Pre-Industrial France”. **The Economic History Review**, 478-502.
- GREASLEY, D., & OXLEY, L. (Aralık 1994). “Rehabilitation Sustained: The Industrial Revolution as a Macroeconomic Epoch”. **The Economic History Review**, 760-8.
- GRIFFITHS, T., HUNT, P., & O'BRIEN, P. (Ağustos 2008). “Scottish, Irish, and Imperial Connections: Parliment, the Three Kingdoms, and the Mechanization of Cotton Spinning in Eighteenth Century Britain”. **The Economic History Review**, 625-50.
- HAIM, B. (Ağustos 1969). “A Formal Outline of A Smithian Growth Model”, **The Quarterly Journal of Economics**, 396-411.
- HAMMOND, J. L. (Ocak 1930). “The Industrial Revolution and Discontent”. **The Economic History Review**, 215-228.
- HANJAL, J. (1965). “European Marriage Patterns in Perspective”, In D. V. Glass & D. E. C. Eversley (Eds.), **Population in History, Essay in Historical Demography**, Cilt 1, General and Great Britain, New Brunswich (USA), 101-43.
- HARLEY, C. K. (Aralık 1999). “Cotton Textile Prices Revisited: A Response to Cuenca Estaban”. **The Economic History Review**, 756-65.
- HARLEY, C. K. (Şubat 1998). “Cotton Textile Price and the Industrial Revolution”. **The Economic History Review**, 49-83.
- HARRIS, R. (1994). “The Bubble Act: Its Passage and Its Effects on Business Organization”, **The Journal of Economic History**, 610-27.
- HARRIS, R. (Aralık 1997). “Political Economy, Interest Groups, Legal Institutions, and the Repeal of the Bubble Act in 1825”. **The Economic History Review**, 675-96.
- HARTE, N. B. (İlk basım 1971). **The Study of Economic History, Collected Inaugural Lectures 1893-1970**. Oxon: Frank Cass and Company Limited.

- HARTWELL, R. M. (1961). “*The Rising Standard of Living In England 1800- 1850*”. **The Economic History Review**, 397-416.
- HARTWELL, R. M. (1965). “*The Causes of the Industrial Revolution An Essay in Methodology*”. **The Economic History Review**, 164-82.
- HEATON, H. (Mart 1995). **Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine**. Ankara: *İmge Kitabevi*.
- HEATON, H. (Ocak 1931). “*Benjamin Gott and the Insutrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 45-66.
- HECKSCHER, E. F. (Nisan 1950). “*Swedish Population Trends Before The Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 266-278.
- HENRY, J. F. (Mart 2008). “*The Ideology of the Laissez Faire Program*”, **Journal of Economic Issues**, 209-24.
- HILL, C. (1942). “*Parliamentary Enclosure of the Common Fields in England at teh End of the Eighteenth and the Beginning of the Nineteenth Centuries*”. **The Economic History Review**, 92.
- HOBBSAWM, E. J. (1957). “*The British Standard of Living 1790- 1850*”. **Economic History Review**. 46-68.
- HOBBSAWN, E. J. (1963). “*The Standard of Living During the Industrial Revolution: A Discussion*”. **The Economic History Review**, 119-134.
- HOFFMAN, P. T. (Şubat 2011). “*Prices, the Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage in Violence*”. **The Economic History Review**, 39-59.
- HOMANS, G. C. (1937). “*Partible Inheritance of Villagers Holdings*”. **Economic History Review**, 48-56.
- HOPKINS, E. (Şubat 1982). Working Hours and Conditions during the Industrial Revolution: A Re-Appraisal. *The Economic History Review*, 52-66.
- HORRELL, S., & HUMPRIES, J. (Şubat 1995). “*Women's Labour Force Partipation and the Transition to the Male-Breadwinner Family, 1790-1865*”. **The Economic History Review**, 89-117.
- HORRELL, S., & OXLEY, D. (Ağustos 1999). “*Crust or Crumb?: Intrahousehold Resource Allocation and Male Breadwinning in Late Victorian Britain*”. **The Economic History Review**, 494-522.
- HORRELL, S., & OXLEY, D. (Aralık 2012). “*Bringin Home the Bacon? Regional Nutrition, Stature, and Gender in the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 1354-79.
- HORRELL, S., HUMPHRIES, J., & SNEATH, K. (2015). “*Consumption Conundrums Unravalled*”. **Economic History Review**, 830-857.

- HORRELL, S., HUMPHRIES, J., & WEALE, M. (Ağustos 1994). ‘‘An Input-Output Table for 1841’’. **The Economic History Review**, 545-66.
- HUMPHRIES, J. (Ağustos 2013). ‘‘The Lure of Aggregates and the Pitfalls of the Patriarchal Perspective: A Critique of the High Wage Economy Interpretation of the British Industrial Revolution’’. **The Economic History Review**, 693-714.
- HUMPHRIES, J. (Mayıs 2013). ‘‘Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution’’. **The Economic History Review**, 395-418.
- HUMPHRIES, J., & SCHNEIDER, B. (2019). ‘‘Spinning the Industrial Revolution’’. **Economic History Review**, 126-155.
- HUMPHRIES, J., & WEISDORF, J. (2015). ‘‘The Wages of Women in England, 1260-1850’’. **The Journal of Economic History**, 405-47.
- JACKSON, R. V. (Ağustos 1994). ‘‘Inequality of Incomes and Lifespans in England’’. **The Economic History Review**, 508-24.
- JACKSON, R. V. (Şubat 1992). ‘‘Rates of Industrial Growth During the Industrial Revolution’’. **The Economic History Review**, 1-23.
- JOHNSON, P., & NICHOLAS, S. (Ağustos 1995). ‘‘Male and Female Living Standards in England and Wales, 1812-1857: Evidence from Criminal Height Records’’. **The Economic History Review**, 470-481.
- JUSTMAN, M., & Van Der BEEK, K. (Kasım 2015). ‘‘Market Forces Shaping Human Capital in Eighteenth Century London’’, **The Economic History Review**, 1177-207.
- KARAKOÇ, U., & KAYA, A. Y. (2021). **İktisat Tarihinin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- KELLEY, A. C., & WILLIAMSON, J. G. (Eylül 1984). ‘‘Population Growth, Industrial Revolutions, and the Urban Transition’’. **Population and Development Review**, 419-441.
- KELLY, M., & GRADA, C. (Mayıs 2019). ‘‘Speed Under Sail During the Early Industrial Revolution, 1750-1830’’, **The Economic History Review**, 459-80.
- KING, P. (Şubat 2005). ‘‘The Production and Consumption of Bar Iron in Early Modern England and Wales’’. **The Economic History Review**, 1-33.
- KIRBY, P. (Ağustos 2012). ‘‘Attendance and Work Effort in the Great Northern Coalfield, 1775- 1864’’. **The Economic History Review**, 961-83.
- KOÇ, A. K., (2017), ‘‘Paradigmatik Devrim: 1688 İngiliz Devrimi’’, **Yüksek Lisans Tezi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- KOÇ, T. Ç., & TEKER, S. (Mayıs 2019). ‘‘Industrial Revolutions and Its Effects on Quality of Life’’. **Global Business Research Congress** (pp. 304-11). İstanbul: PressAcademia.

- KOEBNER, R. (Nisan 1959). “*Adam Smith and the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 381-91.
- KOEBNER, R. (Nisan 1959). “*Adam Smith and the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 381-91.
- KOLMOS, J. (Mayıs 1993). “*Further Thoughts on the Nutritional Status of the British Population*”. **The Economic History Review**, 363-6.
- KOMLOS, J. (Aralık 1993). “*A Malthusian Episode Revisited: The Height of British and Irish Servants in Colonial America*”. **The Economic History Review**, 768-82.
- KOMLOS, J. (Şubat 1993). “*The Secular Trend in the Biological Standard of Living in the United Kingdom, 1730-1860*”. **The Economic History Review**, 115-44.
- KÜÇÜKKALAY, M. (Güz 1997). “*Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçların Analizi*”. **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 51-68.
- KURMUŞ, O. (1982). **Bir bilim olarak iktisat tarihinin doğuşu**. Ankara: Savaş Yayınları.
- LANDES, D. S. (Aralık 1994). “*What Room for Accident in History?: Explaining Big Changes by Small Events*”. **The Economic History Review**, 637-56.
- LANDES, S. L. (1969). **The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present**, Cambridge University Press, Melbourne.
- LAVROVSKY, L. M. (Mayıs 1937). “*Parliamentary Enclosures in the Country of Suffolk (1797-1814)*”. **The Economic History Review**, 207-8.
- LEUNIG, T. (Şubat 2003). “*A British Industrial Success: Productivity in the Lancashire and New England Cotton Spinning Industries a Century Ago*”. **The Economic History Review**, 90-117.
- LEVENE, A. (Aralık 2010). “*Parish Apprenticeship and the Old poor Law in London*”. **The Economic History Review**, 915-41.
- LEWIS, R. (Mayıs 2009). “*Industrial Districts and Manufacturing Linkage: Chicago's Printing Industry, 1880- 1950*”. **The Economic History Review**, 366-87.
- LINDERT, P. H., & WILLIAMSON, J. G. (Şubat 1983). “*English Workers' Living Standards During the Industrial Revolution: A New Look*”. **The Economic History Review**, 1-25.
- LSE. (2020, 06 28). Retrieved from London School of Economics and Political Science: , <https://www.lse.ac.uk/about-lse/our-history>.
- MALANIMA, P. (Ağustos 2012). “*Urbanization*”, Kevin H. O'Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, 255-6.

- MALANIMA, P. (Ocak 2016). ‘*Energy Consumption in England and Italy, 1560- 1913. Two Pathways Toward Energy Transition*’. **The Economic History Review**, 78-103.
- MARSHALL, T. H. (Nisan 1935). ‘*The Population of England and Wales from the Industrial Revolution to the World War*’. **The Economic History Review**, 65-78.
- MARTINEZ-GALARRAGA, J., & PRAT, M. (Nisan 2016). ‘*Wages, Prices, and Technology in Early Catalan Industrialization*’. **The Economic History Review**, 548-74.
- MAURICIO, R. (Springer 2005). ‘*Natura Non Facit Saltum*’, **Genetica**, 123-1-2, University of Georgia, USA. 1-2.
- MAW, P., WYKE, T., & KIDD, A. (Aralık 2012). ‘*Canals, Rivers, and the Industrial City: Manchester's Industrial Waterfront, 1790-1850*’. **The Economic History Review**, 1495-523.
- MCKENDRICK, N. (Nisan 1970). ‘*Josiah Wedgwood and Cost Accounting in the Industrial Revolution*’. **The Economic History Review**, 45-67.
- MCMAHON, D. (2013). ‘*The 1926 Imperial Conference and Kevin O’Higgins’s Proposals For A Dual Monarchy*’, **Analecta Hibernica**, 101-20.
- MEINERS, R. E., & NARDINELLI, C. (Eylül 1986). ‘*What Has Happened to the New Economic History?*’, **American Economic Association**, 510-27.
- MELMAN, S. (Ağustos 1949). ‘*An Industrial Revolution in the Cotton South*’. **The Economic History Review**, 59-72.
- Merriam Webster, Dictionary, (2021, 03 12) Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/blue%20book>.
- MILWARD, A. S & SAUL, S. B. (1973). **The Economic Development of Continental Europe 1780- 1870**, George Allen and Unwin, London, 1973.
- MOKYR, J. & VOTH, H. J. (Ağustos 2012). ‘*Understanding Growth in Europe, 1700-1870: Theory and Evidence*’, Kevin H. O’Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press.
- MULDREW, C. (2012). ‘*"Th'Ancient Distaff" and "Whirling Spindle": Measuring the Contribution of Spinning to Household Earnings and the National Economy in England*’, 1550-1570. **The Economic History Review**, 498-526.
- Murray Edwards College. (2021, 03 12). Retrieved from <https://www.murrayedwards.cam.ac.uk/fellows/professor-sara-horrell>
- MUSSON, A. E. (Nisan 1958). ‘*Newspaper Printing in the Industrial Revolution*’. **The Economic History Review**, 411-426.
- NARDINELLI C, MEINERS, R. E. (Ocak 1988). ‘*Schmoller, the Methodenstreit, and the Development of Economic History*’, **Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift Für Die Gesamte Staatswissenschaft**, s. 543-51.

- NEF, J. U. (Aralık 1944). ‘*What Is Economic History*’, **The Journal of Economic History**, Supplement: The Task of Economic History, Cambridge University Press, s. 1-19.
- NICHOLAS, S., & OXLEY, D. (Aralık 1993). ‘*The Living Standards of Women during the Industrial Revolution, 1795-1820*’. **The Economic History Review**, 723-49.
- NORTH, D. C. (Eylül 1978). ‘*Structure and Performance: The Task of Economic History*’. **American Economic Association**, 963-78.
- O’ROUKE, K. H. & de la ESCOSURE, L. P. (Ağustos 2012). ‘*Trade and Empire*’, Kevin H. O’Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press. 96-121.
- O’BRIEN, P. K. (Şubat 1977). ‘*Agriculture and the Industrial Revolution*’. **The Economic History Review**, 166-81.
- O’BRIEN, P., GRIFFITHS, T., & HUNT, P. (Ağustos 1991). ‘*Political Components of the Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industry, 1660-1774*’. **The Economic History Review**, 395-423.
- OGILVIE, S. (Aralık 2007). ‘*Whatever is, is right? Economic Institutions in Pre-Industrial Europe*’. **The Economic History Review**, 649-84.
- O’GRADA, C., & KELLY, M. (Mayıs 2019). ‘*Speed Under Sail, During the Early Industrial Revolution (c. 1750- 1850)*’. **The Economic History Review**, 459-80.
- ÖĞÜT, K. A. (Ağustos 2019). ‘*İktisadın Formalist Aksiyomatik Bir Disiplin Dönüşüm Sürecinde Hilbert- Bourbaki Yerine Poincare-Brouwer Yaklaşımı*’, **Yıldız Science Review**, 247-62.
- Oğuz Karayemiş, ‘*Kavram ve Duyum*’, (Şubat 2014). <https://kavramveduyum.blogspot>.
- OWEN, T. C. (Ağustos 2013). ‘*Measuring Business Cycles in the Russian Empire*’. **The Economic History Review**, 895-916.
- OXLEY, D. (Aralık 2003). ‘*The Seat of Death and TERROR: Urbanization, Stunting, and Smallpox*’. **The Economic History Review**, 623-56.
- PAMUK, Ş. (Ağustos 2012). ‘*Standarts of Living*’, Kevin H. O’Rourke (Ed.), in **The Cambridge Economic History of Modern Europe**, Cambridge University Press, 217-34.
- PAMUK, Ş., & WILLIAMSON, J. G. (Şubat 2011). ‘*Ottoman De-Industrialization, 1800-1913: Assessing the Magnitude, Impact, and Response*’. **The Economic History Review**, 159-84.
- PARK, J. H. (Temmuz 1932). ‘*The Importance of Chemical Developments in the Textile Industries During the Industrial Revolution*’, **Chemical Education**, New York University. 1143-70.

- PEARSON, R. (Mayıs 1997). “*Towards an Historical Model of Services Innovation: The Case of the Insurance Industry, 1700-1914*”. **The Economic History Review** , 235-56.
- PEARSON, R., & RICHARDSON, D. (Aralık 2001). “*Business Networking in the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 657-679.
- PEHLİVAN, M. (Kasım 2019). “*Francis Bacon'un Ortaya Koyduğu Hakikat Ölçüsü ve Bilgi Kaynağı Çerçevesinde Yenidünya İnsanı Sorunsalının Çözümü*”. **Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi**, 10-17.
- PEHLİVANOĞLU, F. (Ocak 2019). “*İktisat Biliminde Yöntem Tartışması: Carl Menger ve Gustav Schmoller Çekişmesi*”, **Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, 195-207.
- PFISTER, U. (Temmuz 2017). “*The Timing and Pattern of Real Wage Divergence in Pre-Industrial Europe: Evidence from Germany, c. 1500- 1850*”. **The Economic History Review**, 701-29.
- PIDAL, J. A., LAMPE, M., & ROSES, J. R. (Nisan 2017). “*Housing Affordability During the Urban Transition in Spain*”. **The Economic History Review**, 632-58.
- PLEIJT, A. d., NUVOLARI, A., & WEISDORF, J. (Nisan 2020). “*Human Capital Formation During the First Industrial Revolution: Evidence from the Use of Steam Engines*”. **Journal of the European Economic Association**, 829-89.
- POLLARD, S. (1958). “*Investment, Consumption and the Industrial Revolution*”. **Economic History Review**, 215-26.
- POLLARD, S. (1963). “*Factory Discipline in the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 254-71.
- POPPEL, F. W., DALEN, H. P., & WALHOUT, E. (Şubat 2009). “*Diffusion of a Social Norm: Tracing the Emergence of the Housewife in the Netherlands, 1812-1922*”. **The Economic History Review**, 99-127.
- POSTAN, M. M. (1935). “*Recent Trends in the Accumulation of Capita*”. **The Economic History Review**, 2-5.
- Prof Jane Humphries. (2021, 03 12). Retrieved from <https://www.history.ox.ac.uk/people/professor-jane-humphries#/>
- RAZZELL, P. E. (1965). “*Population Change in Eighteenth-Century England. A Reinterpretation*”. **The Economic History Review**, 312-32.
- RICHARDS, E. S. (Şubat 1973). “*Structural Change in a Regional Economy: Sutherland and the Industrial Revolution, 1780-1830*”. **The Economic History Review**, 63-76.
- RICHARDSON, P. (Kasım 1989). “*The Structure of Capital During the Industrial Revolution Revisited: Two Case Studies from the Cotton Textile Industry*”. **The Economic History Review**, 484-503.

- ROBBINS, L. (1945). **An Essay on the Nature Significance of Economic Science**. London: *Macmillan and Co. Limited*, St Martin's Street.
- SCHNEIDER, B. (Şubat 2019). ‘*Spinning the Industrial Revolution*’, **The Economic History Review**, 126-55.
- SKOUSEN, M. (2014), **İktisadi Düşünce Tarihi, Modern İktisadın Doğuşu**, (Çev.) Mustafa Acar, Ekrem Erdem, Metin Toprak, *Adres Yayınları*.
- SMITH, A. (2006). **Milletlerin Zenginliği** (The Wealth of Nations), Çev. Haldun Derin, Sun. Gülten Kazgan, *İş Bankası Kültür Yayınları*.
- SOLAR, P. M. (Aralık 1995). ‘*Poor Relief and English Economic Development Before the Industrial Revolution*’. **The Economic History Review**, 1-22.
- SOLOW, R. M. (May 1985). ‘*Economic History and Economics*’. **American Economic Association**, 328-31.
- STEPHENSON, J. Z. (Mayıs 2019). ‘*Mistaken Wages: The cost of Labour in the Early Modern English Economy, a Reply to Robert C. Allen*’, **The Economic History Review**, 755-69.
- STEPHENSON, J. Z. (Mayıs 2019). ‘*Working Days in a London Construction Team in the Eighteenth Century: Evidence from St Paul's Cathedral*’. **The Economic History Review**, 409-30.
- STEPHENSON, J. Z. (Şubat 2018). ‘*Real Wages? Contractors, Workers, and Pay in London Building Trades, 1650- 1800*’. **The Economic History Review**, 106-32.
- SZRETER, S., & MOONEY, G. (Şubat 1998). ‘*Urbanization, Mortality, and the Standard of Living Debate: New Estimates of the Expectation of life at Birth in Nineteenth-Century*’. **The Economic History Review**, 84-112.
- TAN, E. (Şubat 2011). ‘*Scrip as Private Money, Monetary Monopoly, and the Rent-Seeking State in Britain*’. **The Economic History Review**, 237-55.
- TAN, E. S. (Mayıs 2009). ‘*Market Structure and the Coal Cartel in Early Nineteenth Century England*’. **The Economic History Review**, 350-65.
- TAYLOR, A. J. (1949). ‘*Concentration and Specialization in the Lancashire Cotton Industry 1828-1850*’. **Economic History Review**, 118.
- TEMIN, P., & VOTH, H. J. (Ağustos 2008). ‘*Private Borrowing During the Financial Revolution: Hoare's Bank and Its Customers, 1702-24*’. **The Economic History Review**, 541-64.
- The Bartlett School of Construction and Project Management*. (2021, 03 12). Retrieved from <https://www.ucl.ac.uk/bartlett /construction/people/dr-judy-stephenson>
- The Economic History Review*. (2020, 05 28). Retrieved from Wiley Online Library: <https://onlinelibrary.wiley.com- /journal/14680289#>

- The Economic History Review*. (2021, 02 16). Retrieved from Wiley Digital Archives: <https://onlinelibrary.wiley.com/page/journal/14680289/homepage/editorialboard.html>
- The Economic History Review*. (2021, 02 16). Retrieved from Wiley Digital Archives: <https://onlinelibrary.wiley.com/page/journal/14680289/homepage/editorialboard.html>
- The Economic History Review*. (2021, 16 02). Retrieved from Wiley Digital Archives: <https://onlinelibrary.wiley.com/page/journal/14680289/homepage/editorialboard.html>
- THOMADAKIS, S., GOUNOPOULOS, D., NOUNIS, C. P., & RIGINOS, M. (Eylül 2018). “*Innovation and Upheaval: Early Growth in the Greek Capital Market Listing and IPOs from 1880 to World War II in the Athens Stock Exchange*”. **The Economic History Review**, 859-92.
- THOMPSON, E. P. (Aralık 1967). “*Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism*”, **Past & Present**, 56-97.
- THOMPSON, S. J. (Ağustos 2013). “*The First Income Tax, Political Arithmetic, and the Measurement of Economic Growth*”. **The Economic History Review**, 873-94.
- TOYNBEE, A. (1884). **Lectures on The Industrial Revolution**. Londra: Cambridge University Press.
- TUCKER, G. S. (Aralık 1963). “*English Pre-Industrial Population Trends*”. **The Economic History Review**, 205-18.
- TURNBULL, G. (Kasım 1987). “*Canals, Coal and Regional Growth During the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 537-60.
- USHER, A. P. (1920). **An Introduction to the Industrial History of England**. Abbott Payson Usher, New York.
- ÜŞÜR, İ. (Ekim1988). “*Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?*” **İktisat Dergisi**, 16-26.
- Van POPEL, F. W. A. & HENDRIK, S. E. (Şubat 2009). “*Diffusion of a Social Norm: Tracing the Emergence Housewife in the Netherlands, 1812-1922*”, **The Economic History Review**, 99-127.
- VERDON, N. (Mayıs 2002). “*The Rural Labour Market in the Early Nineteenth Century: Women's and Children's Employment, Family Income, and the 1834 Poor Law Report*”. **The Economic History Review**, 299-323.
- WEST, E. G. (Ağustos 1978). “*Literacy and the Industrial Revolution*”. **The Economic History Review**, 369-83.
- WikiVisually*. (2021, 03 12). Retrieved from https://wikivisually.com/wiki/Charles_Knickerbocker_Harley
- WILLIAM, J. B. (Mayıs 1983). “*Marx and the Iron Law of Wages*”, **The American Economic Review**, 303-8.

- WILLIAMS, S. (Ağustos 2005). ‘*Poor Relief, Labourers' Households and Living Standards in Rural England c.1770-1834*’. **The Economic History Review**, 485-519.
- WRIGLEY, E. A. (Ağustos 1962). ‘*The Economic History Review*’. **The Economic History Review**, 1-204.
- YARDIMCI, P. (Haziran 2006). ‘*İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri*’. **Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi**, 96-114.
- YÜLEK, M. A., NATSUDA, K., AKKEMİK, K. A., & YAĞMUR, M. H. (Haziran 2019). ‘*The Textile and Clothing Industrialization Cycle*’. **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 256-77.
- ZAHEDIEH, N. (Aralık 2010). ‘*Regulation, Rent-Seeking, and the Glorious Revolution in the English Atlantic economy*’. **The Economic History Review**, 865-90.
- ZANDEN, J. L. (2009). **The long road to the Industrial Revolution: the European economy in global perspective, 1000-1800**. Boston: Brill.
- ZANDEN, J. L. (Aralık 2002). ‘*The Revolt of the Early Modernists and the First Modern Economy: An Assessment*’. **The Economic History Review**, 619-41.
- (2021, 02 10). Retrieved from University of Oxford: <https://oces.h.web.ox.ac.uk/people/robert-c-allen>
- (2021, 02 11). Retrieved from CEPR: <https://voxeu.org/users/nicholascrafts>
- (2021, 02 11). Retrieved from Ofce: <https://www.ofce.sciences-po.fr/blog/why-its-necessary-to-read-robert-c-allen-global-economy-history-a-very-short-introduction-1/>
- (2021, 02 11). Retrieved from Warwick University: <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/nfrcrafts/>
- (2021, 02 11). Retrieved from Who's who: <https://www.ukwhoswho.com/view/10.1093/ww/9780199540884.001.0001/ww-9780199540884-e-12186>
- (2021, 03 12). Retrieved from Newnham College University of Cambridge: <https://www.newn.cam.ac.uk/person/professor/>
- (2021, 03 12). Retrieved from Ukwoswho: <https://www.ukwhoswho.com/view/10.1093/ww/9780199540884.001.0001/ww-9780199540884-e-12>